

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Rosfors historia och kulturvärden

Sammanställt av Hansi Gelter/Guide Natura

LONA-Projekt: "Rosfors Ekopark - Inventering, restaurering och information om stigar och natur/kulturvärden", Projektnummer 21017496, Solanderleden ideell förening/Guide Natura
2023-05-10

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Innehåll

Inledning	3
1: Rosfors förhistoria.....	4
Rosfors stiger ur havet	4
Äldre stenåldern.....	5
Mellersta stenåldern.....	6
Yngre stenåldern	7
Lämningar från stenåldern.....	8
Bronsåldern.....	12
Järnåldern	15
3: Samer i Rosforstrakten.....	16
Samiska kulturlämningar.....	22
4: Medeltiden.....	24
5: 1500-talet.....	29
6: 1600-talet.....	31
7: 1700-talet.....	34
8: 1800-talet.....	39
9: Rosfors nybyggen	44
Hälleström sågverk och dess hemman	44
Krokvattnet	51
Kälsheden (Rosfors)	52
Namnet Rosfors	53
Brännträsket.....	54
Brännträskheden.....	54
Fluggtjärnen Hemmanet	55
Hemman Abbortjärnen	60
Andra nybyggen	67
10: Rosfors bruk	68
Ristjälsgruvan	68
Malmvägen	73
Utskeppningshamn vid Harrbäcken.....	74
Klöverbergsgruvan	76
Rosfors bruks tillkomst och historia.....	77
Bruksprocessen från malm till produkt.....	83
Brukets byggnader och funktioner	100

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Rosfors som jordbruksgård	110
Rosfors bruksherrgård	113
Restaureringen av masugnen	118
11: Rosfors Bruk naturreservat	122
12: Referenser	124
Bilaga 1 Rapport om samisk kultur i Rosforsområdet	126
Bilaga 2 Rapport om Rosfors och Sjulsmark historia	129
Kort historik om Sjulsmark och Jössgården	129
De först nämnda bönderna och Jössgården.	129
Tillkomst av Rosfors bruk.	130
Intervju hösten 2022 av Torbjörn Forsberg med Stig Malmström född 1935 i Rosforsbruk- Sjulsmark. (Minnen).	131
Bilaga 3 Axel Fjällströms berättelse om Abborrtjärn	133
Bilaga 4 Sammanfattande historia över Rosfors	135

Inledning

Denna rapport ingår i ett LONA-projekt som Solanderleden ideell förening drivit åt Piteå Kommun. Rapporten har tre syften; 1) att lyfta fram och visa vilken intressant historia som finns kring Rosfors; 2) ge ett första underlag till företag, guider och andra verksamma i området när de vill berätta om området; och 3) inspirera till vidare efterforskningar. Som både texten och bilaga 3 visar så finns det en mängd frågetecken att forska vidare i. På grund av begränsade resurser inom projektet har min efterforskning baserats på tillgänglig litteratur såsom Brage Lundströms böcker om Sjulsmark, och vissa diskussioner med lokalbefolkning, samt efterforskningar av den samiska kulturen av Ronny och Katarina Parfa Koskinen (PK Reindeer AB) och efterforskning om historien kring Sjulsmark och Rosfors av Torbjörn och Helene Forsberg (Jössgården AB). Trots denna resursbegränsning har det blivit ett omfattande material, där arbetet att sammanställa denna rapport vida överstiger LONA-projektets resurser. Men jag har funnit detta så intressant att gräva ner sig i en bygds historia att jag har avsatt tiofalt mer tid än planerat inom projektet. Data och slutsatser är inte kvalitetssäkrade som i en forskningsrapport, och inte heller har jag angivit källhänvisningar till data, förutom vid intervjuer, eftersom källan till dessa data kan lätt spåras i litteraturlistan. Jag hoppas att alla de frågetecken som framkommit inspirerar till ytterligare efterforskningar, kompletteringar och korrigeringar, både hos lokalbefolkning som sitter på en kunskapsskatt som ofta är djup men utspridd och osystematisk, men också bland professionella, både forskare och lokala aktörer som guider, företagare m.fl. Därför bör denna rapport ses som ett första steg till kunskapsinsamling och kunskapsspridning, och att det är ett dynamiskt dokument som kommer att kompletteras och uppdateras vartefter ny kunskap tillförs. Intressant vore att som Brage Lundström och Alf W Axelson gjort att gå till originalkällor, som gamla kartor, dokument m.m. och försöka rätta ut identifierade frågetecken. Likaså att djupintervjua äldre lokala personer eller släktingar till personer med anknytning till bygden som kan sitta på både bildmaterial och personliga historier, något som det är tyvärr brist på i denna rapport. Detta kanske kan var en studentuppgift på högskola, eller något hobbyforskare, byaföreningar m.m. kan fördjupa sig i. För att förstå en plats kulturvärden och kulturlämningar bör man ha en viss inblick i de större historiska skeendena, som kan ge en bakgrund till varför saker utvecklats som de gjort, vilket jag gjort ett försök i denna rapport. Jag börjar därför historien när isen smälte bort i trakten. Det är en intressant historisk resa med många spännande livsöden genom tiderna som i dag ligger dolda i tidens glömska, och vi kan bara fantisera om hur människorna har levt under årtusenden.

Hansi Gelter/Guide Natura 2023-05-10

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

1: Rosfors förhistoria

Forntiden från det att inlandsisen smälte bort fram till medeltiden, då de första bofasta etablerade sig i trakten, kan delas in i olika tidsepoker som grovt är stenåldern, bronsåldern och järnåldern (bild 1). Vi ska kort titta på dessa perioder, eftersom människor vistats i Rosforstrakten från att de första bergsknallarna steg ur havet för 6 - 7 000 år sedan och vi kan hitta lämningar efter de första människorna i landskapet. Äldst är stenåldern (ca 13000 - 1700 f Kr), följd av bronsåldern (1700 - 500 f Kr) och yngst är järnåldern (500 f Kr - 1050 e Kr). Det historiska skedet omfattar medeltiden (1050 - 1500 e Kr) och den period som ibland kallas för nyare tid (1500 e Kr - nutid).

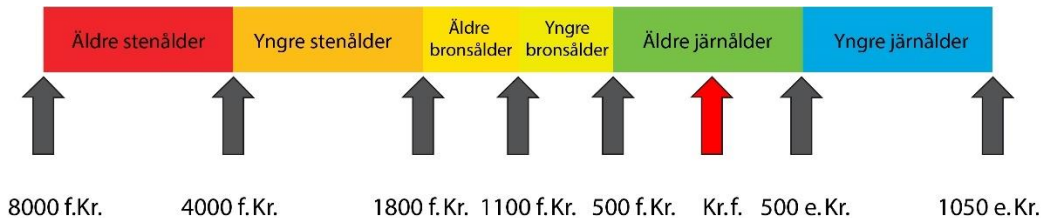

Bild 1. Förenklad bild över olika forntida epoker i norra Sverige.

Rosfors stiger ur havet

När de sista av inlandsisen smälte bort vid Jokkmokksfjällen för ca 8 500 år sedan låg Rosforstrakten under havet (se rapport 4b). Östersjöns havsyta låg över 220 m över dagens vattenyta och havsstranden låg uppe i Vuollerimtrakten. När trycket från isen försvann höjde sig landet, från början 10 gånger snabbare än i dag med 10 meter per hundra år. Takten har avtagit och i dag höjs landet ca 1 meter per 100 år. Samtidigt som landet höjde sig i norra Skandinavien så höjdes även havsnivån när inlandsisen smälte bort, och Östersjön genomgick en serie av omväxlande vattennivåändringar som skapade omväxlande en sötvattenssjö och tidvis saltvattenshav med saltvatten från Nordsjön.

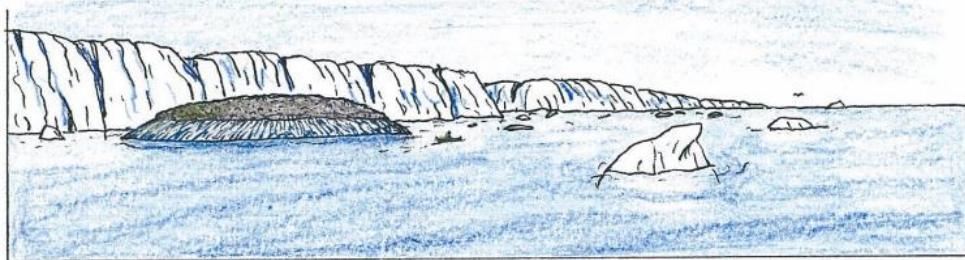

Bild 2. Land stiger ur havet 10 000 år sedan (Bild från Nordingrå 10 000 år).

Redan när det första landet frilades från isen och en tundramiljö skapades nedanför iskanten kom de första jägarna som utnyttjade kusten för jakt och fiske, och vi kan hitta lämningar i Kangos, Vuollerim och andra fyndplatser norr om isen liksom söder om isen.

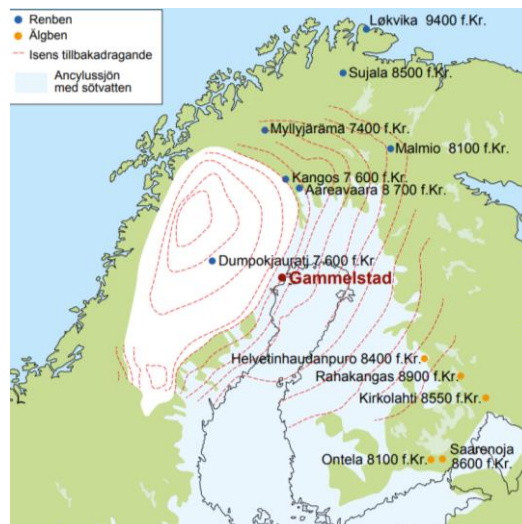

Bild 3. Inlandsisens utbredning 8700 f.kr, då det fanns renjägare både i norr och söder om isen. (Bild Från Elenius 2019)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Med landhöjningen dök nya öar upp och gamla öar blev fastland. Genom tusen och åter tusen år flyttade sig Norrbottens kusten allt längre österut, medan de forna kobbarna och skären snart blev mäktiga berg och landet mellan dem, själva havsbotten, blev kustslätter med bördig åkerjord. Pitebygdens första skärgårdsö (Kalahatten) dök upp för 9 125 år sedan och Rosforsbygdens första berg (Fågelvinberget 199 m) dök upp strax efter för ca 8 000 år sedan.

Bild 4. Rosfors och Sjulsmark för 3000 år sedan. (40 m linjen) Cirkeln markerar Rosfors (Bild från Lundström, 1995)

Äldre stenåldern

Stenåldern är ett begrepp som omfattar den period från när människors förfäder (*Homo habilis*) börjar använda stenverktyg för 2,3 miljoner år sedan fram till den moderna människans (*Homo sapiens*) införandet av metallföremål under bronsåldern. I Sverige blev människans kulturella utveckling fördröjd jämfört med andra platser på jorden av att landet var täckt av inlandsisar. Under den **äldre stenåldern** (Paleolitikum 2,3 miljoner - 15 000 år sedan) finns inga spår av människor i Sverige. Så i Skandinavien delar vi in stenåldern lite annorlunda jämfört med andra delar av världen och den anges under tiden 12 000 - 6 100 före vår tid (f.v.t). För 14 000 år sedan började isen smälta bort från södra Sverige och de första människorna vandrade då in till de isfria områdena i nuvarande Skåne. Därmed började den **äldre stenåldern** i Skandinavien. De första fynden av människor i nuvarande Sverige är från Skåne och utgörs av eldstäder och stenverktyg som är 14 000 år gamla. Man har även hittat 10 000 år gamla lämningar i Västergötland.

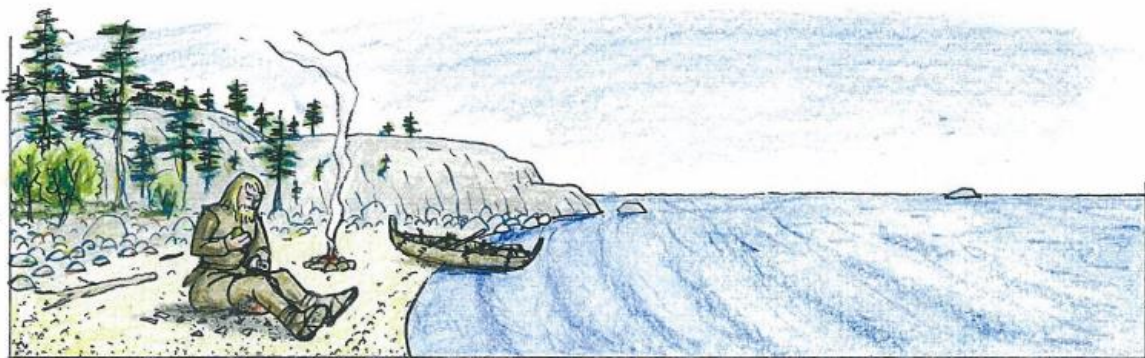

Bild 5. Stenåldersboplats 8 000 år sedan. (Bild från Nordingrå 10 000 år).

För 8 000 år sedan låg havsnivån vid **150 m höjd** och de första öarna hade redan rest sig ur havet runt Rosfors (se bild 19 rapport 4b). De första spåren efter människor börjar dyka upp längs dåvarande kust. Dessa spår är små lägerplatser i skyddade vikar som jägarfolket kortvarigt besökte för att fiska och jaga säl. Man flyttade mellan olika boplatser när årstiderna växlade för att få ut det bästa av naturen, och man rörde sig över stora områden. Sommartid bodde man vid kusten för att fiska och jaga säl och vintertid flyttade man mot inlandet och jagade älg och ren. De tillverkade redskap av kvart och avfallet från tillverkningen ligger ännu kvar på de gamla stränderna, och de kallas ibland för "Kvartsens folk".

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

De äldsta fynden efter människor i Norrbotten är 10 600 år gammal från **Aareavaara i Pajala**, och **Kangos i Pajala** kommun med eldstäder och benrester som är 9 700 - 9 900 år gamla och ligger vid höga kustlinjen **247 m.ö.h.** De äldsta havsstrandboplatserna är från **Alträsket** sydost om Boden med lämningar av ovala hyddbottnar omgivna med en vall med flera härdar och kokstensgropar, stenredskap och ben av vikaresäl. Vid platsen som ligger på **95 m** nivå, levde för 7 000 år sedan jägare som specialiserat sig på säljakt. Det var under den varmare Littorinatiden (Senmesolitikum) när den efterglaciala perioden uppvisade ett värmeoptimum (5 000 – 8 000 år sedan). Från den tiden har man på andra platser (**Lillberget, Kalix**) hittat rödockra och krukskärvor med kamkeramik (kamliknande mönster) som är känd från norra Finland och Ryssland 4 000 - 6 000 år sedan.

2009 gjorde Norrbottens museum en räddningsgrävning av två boplatser i **Bodträskfors**. Boplatserna hade skadats vid grävning av en brandgata i samband med den stora skogsbranden 2006. Vid undersökningarna hittades en härd, d.v.s. en gammal eldstad, på en av boplatserna. Analyser av fettsyror från härden visar att härden använts vid bearbetning av landlevande djur. I övrigt hittades fynd av skrapor och avslag (rester efter redskapstillverkning) i kvarts och skiffer. Den andra boplatzen innehöll fynd av kvarts, kvartsit, skiffer och hälleflinta. På denna boplatz hittades brända ben som en osteolog (benexpert) kunnat artbestämma till bl.a. säl, älg, mård, gädda, sik och lake. Boplatserna har daterats och visat sig vara från slutet av äldre stenålder, ca 8 000 - 6 800 år sedan. Båda boplatserna ligger ca 90 m över dagens havsnivå. När boplatserna var bebodda låg de på stranden till en havsvik.

7 000 - 6 000 år gamla lämningar hittas efter hyddor med nedgrävt golvplan. Detta tyder på att människorna blev mer bofasta och stannade kvar på en och samma plats under större delen av året. I **Vuollerim** finns hyddor från denna tid som är bland de mest kända. Det var egentligen tack vare upptäckten av Vuollerim på 1980-talet som folk började inse att det faktiskt har bott människor i Norrbotten för väldigt länge sedan! Även i Lillberget, Överkalix, finns rester efter hyddlämningar. Boplatzen i Lillberget var bebodd ca 6 000 år sedan och är därmed samtida med Vuollerim. Lillberget skiljer sig dock åt från Vuollerim då det gjorts fynd av bl.a. kamkeramik (keramik dekorerad med kam-intryck). Keramik är väldigt ovanligt på stenåldersboplatser i Norrbotten och denna typ av keramik har hittats bl.a. i nuvarande Finland och Ryssland. Fynd av flinta, som inte förekommer naturligt i Norrbotten, tyder också på långväga kontakter. När boplatzen i Lillberget var bebodd av människor låg området på en ö i en skyddad havsvik, ett fint läge för fiske och säljakt. Bland de brända ben som har hittats på boplatzen fanns bl.a. säl, fisk och sjöfågel, som visar att människorna nyttjade det fina läget för att kunna leva av havets resurser.

Även i Rosforstrakten hittas spår av människor på bergsknallar såsom Mittiberget (132 m.ö.h.) och Stor-Fällberget (134 m.ö.h.) öster om Rosfors, på Hällträskberget (139 m.ö.h.), Knöppelberget (150 m.ö.h.) och på Norra Abborrtjärnberget (172 m.ö.h.) Dessa berg var från början öar för 6 000 – 8 000 år sedan och blev senare kustberg när havet drog sig tillbaka. Fornlämningarna är inte daterade men kan härstamma från de första stenåldersjägarna i trakten från den tiden.

Mellersta stenåldern

Tiden 9 500 till cirka 4 000 före vår tideräkning kallas för **jägerstenålder**, mellanstenålder eller mesolitikum. Under jägarstenåldern bosatte sig vissa grupper av människor på en och samma plats under en längre period, en säsong eller årstid. Ofta nära vatten där det fanns tillgång till sötvattensfiskar som gädda, braxen och abborre. De kunde även ge sig ut på havet i så kallade stockbåtar för att fiska lax och ål eller för att jaga sjöfågel och säl. Annan typ av jakt och samlande var också viktiga inslag i livet. Fisket skedde bland annat med nät och mjärde, en typ av fångstbur med en eller flera öppningar som fisken söker sig in genom. Den placeras på botten. I Sverige har en av världens äldsta mjärddar hittats. Den daterats till 5 500 före vår tid (fvt.). Mjårdarna tillverkades av vide, björk och hassel. För att tillaga maten användes en så kallad kokgrop. I den lades heta stenar tillsammans med till exempel fisk, inlindad i blad. Maten kunde kryddas med bär och örter, som enbär.

Man tror att Sverige befolkades från två olika håll. Dels kom en grupp via södra Europa och började anlända för ungefär 14 000 - 11 000 tusen år sedan. De tillverkade verktyg av flinta och kvarts genom att slå med stenar. Dessa sydliga stenåldersjägare invandrade från centrala och västra Europa. Dessa första jägare hade tamhundar, som man vet fanns i Europa för redan 15 000 år sedan. Några årtusenden senare, för ca 10 000 år sedan anlände en annan

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

grupp med ett mer östligt ursprung. De tillverkade sina pilar, sylar och skrapor med en annan metod, genom att trycka hårt på flintan eller kvartsen. Denna grupp rundade Östersjön både längs en nordlig och sydlig rutt. Några gick alltså via Nordkalotten och nådde det isfria Norrbotten. När landskapet i Bottenvikens kustland blev isfritt kom de första människorna hit, troligtvis från den östliga invandringen för att fiska och jaga främst vildren som höll sig nära isranden. Områden som ligger 70 - 120 m.ö.h. utgjorde strandområden under Mellanstenåldern (Mesolitikum). För 5 500 år sedan låg havsnivån vid 70 m, och landskapet var splittrat i en skärgård och fjärdlandskap. klimatet är varmt och fångsfolket har säsongsboplatser inne i djupa fjärdar. De första bostäderna är enkla kåtor klädda med skinn eller näver. Man tillverkade redskap och smycken av skiffer, och kallad därför även för "skiffrets folk".

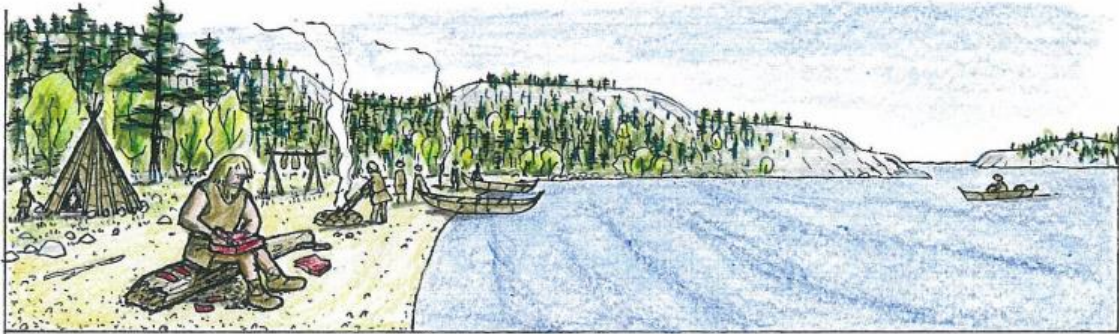

Bild 6. Stenålderslägerplats 5 500 år sedan. (Bild från Nordingrå 10 000 år).

Yngre stenåldern

Tiden från 6 000 till cirka år 3 700 f.ö. är den sista delen av stenåldern och kallas för **bondestenåldern**, yngre stenåldern eller neolitikum. I norra Syrien och sydöstra Turkiet utvecklades för ca 12 000 år sedan de första jordbrukarna, vars livsstil spred sig över Europa och vidare norrut mot Skandinavien och för 6 000 år sedan tog de båtarna över till Sverige och introducerade jordbruket i Norden. Därmed började den nordiska **Yngre stenåldern** och redan efter några generationer hade jordbruket spridit sig till norra Mälardalen och Bergslagen. Därmed blev en del grupper av människor i Norden att bli bofasta och att odla och hålla boskap. Odlingsmetoden var svedjebruk, det vill säga marken brändes av. Ask gav näring till jorden. Grödorna var framför allt nakenkorn, nakenvete och emmer, ett slags vete. De som kom för 6 000 år sedan såg annorlunda ut, hade andra sorters kläder och smycken och talade säkert ett annat språk. De nya människorna höll sig med tama kor, grisar och får, och odlade korn och vete. Invånarna i Sverige hade klarat sig på att jaga, fiska och samla växter sedan inlandsisen smälte.

För 5 000 år sedan fanns alltså **två helt olika kulturer i nuvarande Sverige**. Det fanns jägare som levde på jakt och fiske, som alla var blåögda, mörkt hår och många var mörkhyade, liksom de flesta stenåldersjägarna i Europa. Samtidigt levde bönder med ursprung från Syrien och Turkiet som hade blek hud och bruna ögon. Ju nordligare breddgrad, desto mindre sol, och desto svårare för huden att bilda tillräckligt med D-vitamin. Ju mörkare hud, desto mer sol krävs för produktion av D-vitamin. Den europeiska ursprungliga jägarfolkningen kan ha klarat sin försörjning av D-vitamin genom att äta fet fisk och säl. Men för jordbrukarna var det extra viktigt att ha ljus hud för att bilda D-vitaminer i solen. Många bönder åt nästan ingen fisk, och deras sädesbaserade kost var fattig på D-vitamin. De första bönderna i Europa hade därför ljus hy och bruna ögon.

För 4 500 år sedan låg havsnivån vid **50 m** här i norr. En ny redskapskultur har kommit från söder där användningen av kvarts och skiffer har ersatts av diabas och flinta från södra Sverige. Man bodde i hyddor klädda med skinn och näver. Viss sädesodling förekommer och vid stranden ansamlas koksten efter beredning av säl. "Flintans folk".

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 7. Lägerplats från yngre Stenåldern 4 500 år sedan. (Bild från Nordingrå 10 000 år).

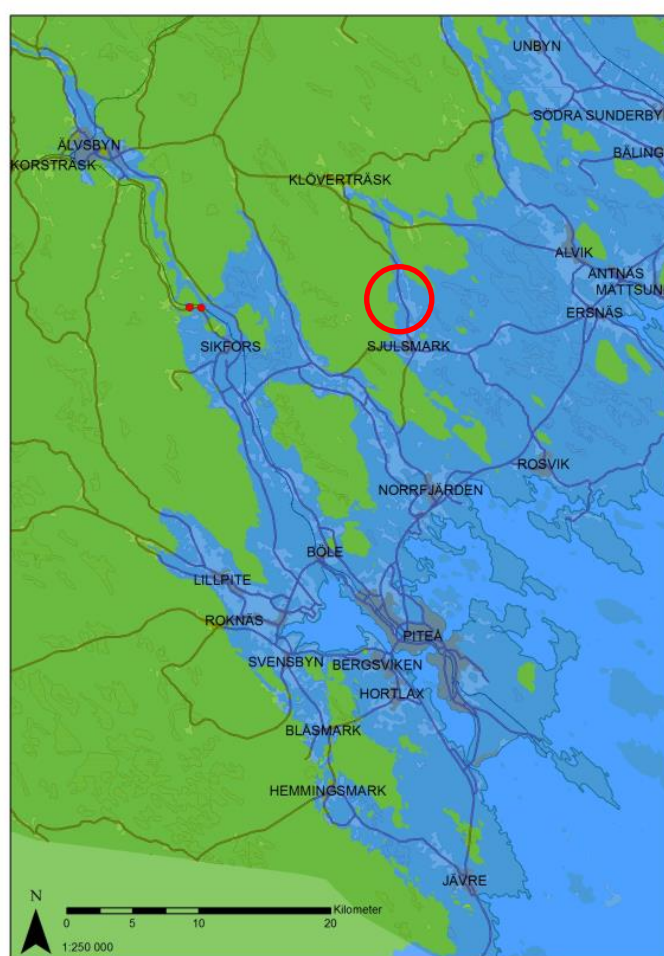

Bild 8. Havsnivån vid 50 m över dagens nivå 4 500 år sedan, Rosfors inringat (från Kulturmiljöinnorrboten.se 2015)

Lämningar från stenåldern

Norrbottnen är full med fornlämningar, och över 20 000 fornlämningar är kända i dag, och det trots att 50% av Norrbotten inte har inventerats! De vanligaste typerna av fornlämningar är boplatser, boplatsvallar, härdar, kokgropar och fångstgropar. Inom Rosforsområdet är 25 fornlämningar kända (bild 9). På 50-talet hittades i ett potatisland nära Brännträskbäcken i Sjulsmark en sänkesten med ett dubbelkoniskt hål som daterats till 5 500 år och 4 500 år gammalt, från bondestenåldern. I Sjulsmark har man även hittat en 3 500 - 4 000 år gammal skafthålsyx. Dessa fynd tyder på att det funnits fiskande jägare som kanske hade sin bas på Jaktberget och andra öar där man hittat boplatser från stenåldern.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

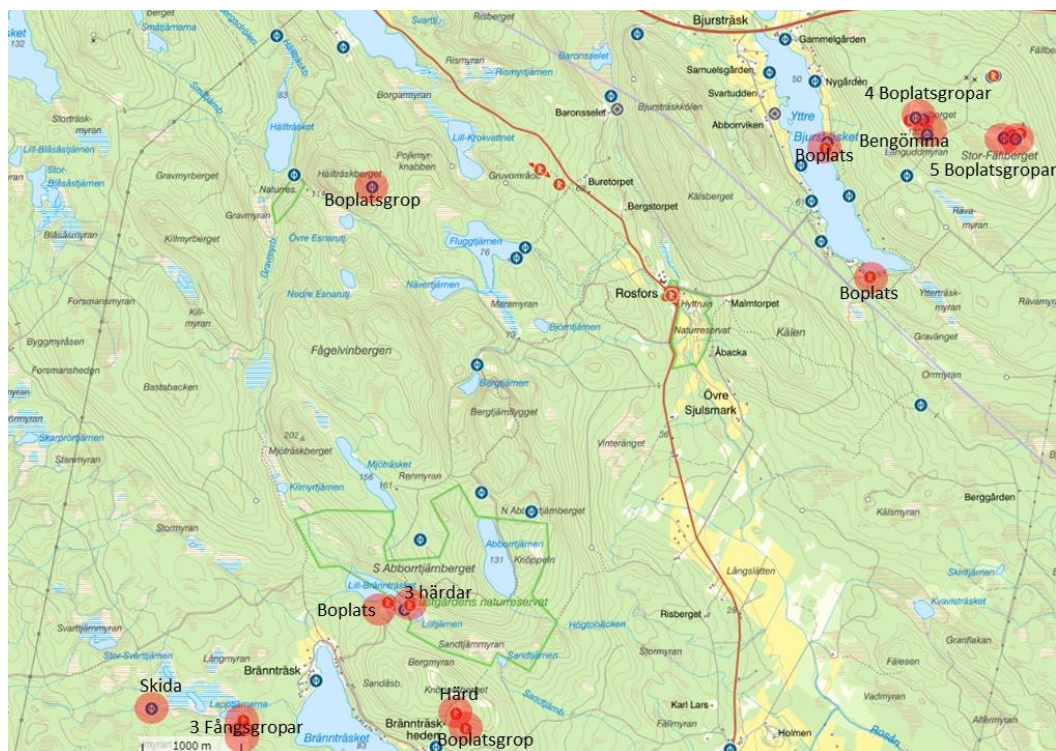

Bild 9. Fornlämningar runt Rosfors (Fornsök)

I arkeologiska sammanhang är en **boplat** en plats där människor vistats och lämnat olika typer av fynd och avfall efter sig. Det behöver inte finnas synliga spår efter bostäder. Under stora delar av förhistorien har människorna varit helt eller delvis nomadiserande och olika boplatser har nyttjats under olika tider av året. Olika typer av bostäder har använts utifrån behov och beroende på hur länge bosättningen varit på en och samma plats. Enklare bostäder har använts vid tillfälliga bosättningar för till exempel jakt och fiske.

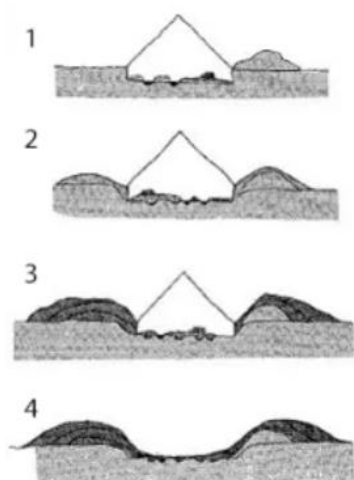
Stenåldersboplatser och **fångsboplatser** är svåra att se i dag i landskapet då de oftast består av skarpa stenskärvor efter redskapstillverkning. Ofta utgörs lämningarna av skärvig skörbrända stenar från boplatsens eldhärdar, spill från redskapstillverkning i form av kvartflisor i olika färger och borttappade eller trasiga föremål i kvarts, skiffer eller flinta. Ibland kan husgrunder och hyddbottnar spåras i form av grundens inramning av **stenvallar**. Boplatserna ligger i anslutning till den forntida kusten, högt ovanför nuvarande kust. De var ofta placerade i skyddade lägen, som uddar eller in eller utlopp vid sjöar eller älvsystem, gärna i självdränerad mark såsom sand- och grusmark. Här har fiske och fångst varit gynnsamt.

Boplatsgropar i klapperstensfält är en svårtolkad lämningstyp. De består av en grop där man har lyft upp stenar ur klapperstensfältet, lagt stenen runtomkring och bildat en grop. Boplatsgropar i klapper finns framför allt längs med Norrlandskusten, vilket visar att de förekommer i en kustnära miljö. Inom arkeologisk forskning har man därför föreslagit att de har att göra med säljakt och förvaring att göra. Den vanligaste tolkningen är att boplatsgropar i klapper är en slags förrådgropar.

Boplatsvall

En boplatsvall (kallas även skärvstensvallar, hyddbottnar och hyddgrunder) känns igen som en vall som helt eller delvis omger eller avgränsar en oftast försänkt yta. Boplatsvallar har ofta ett golvplan som är nedgrävt i marken. Det som är mest utmärkande är den vall av uppskottad sand som ligger runt gropen. Ibland kan vallen men även bottenplan innehålla fynd som skärvsten och annat boplatsmaterial eller skräp som städats ur från golvytan. I golvplanet kan eldstäder och andra anläggningar finnas. Boplatsvallarna tolkas ofta som ett resterna efter bostäder, men de kan även ha haft andra funktioner, t ex för förvaring. Boplatsvallarna kräver en stor arbetsinsats, så de har sannolikt byggts på platser där vistelsen varit längre och/eller återkommande.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

1. Boplatsvall har anlagts genom att gräva ned en bit i marken. Jordmassor har lagts utanför gropen.

2-3. Vid bosättning städas material ut från golvytan och förs på vallen utanför.

4. Bostaden har övergivits och rasat samman – i dag syns gropen och den omgivande vallen utanför.

Bild 10. Bildandet av en boplatsvallen och dess utseende (från Kulturmiljö Norrbotten);

I Norrbotten finns cirka 600 boplatsvallar registrerade i *Fornsök*. De flesta har anknytning till vatten såsom sjöar, älvar och vattendrag, eller det forntida havet. Utifrån det och höjden över havet kan de dateras – åtminstone kan de få en äldsta möjlig datering. Som äldst kan de vara uppåt 10 000 år gamla, men de som ligger högst. De hittills äldsta boplatsvallarna ligger 100 meter över havet och dateras till att vara cirka 7 500 år gamla. Vid 100 meter över havet, motsvarande omkring 8 000 sedan verkar det hända något. Både antal lokaler med boplatsvallar och antalet boplatsvallar på varje lokal ökar. Efter en tillfällig minskning i både lokaler och anläggningar ökar antalet boplatsvallar vid 80 meter över havet, eller omkring 7 000 år sedan. Men antalet lokaler minskar, så att fler boplatsvallar samlas på samma plats.

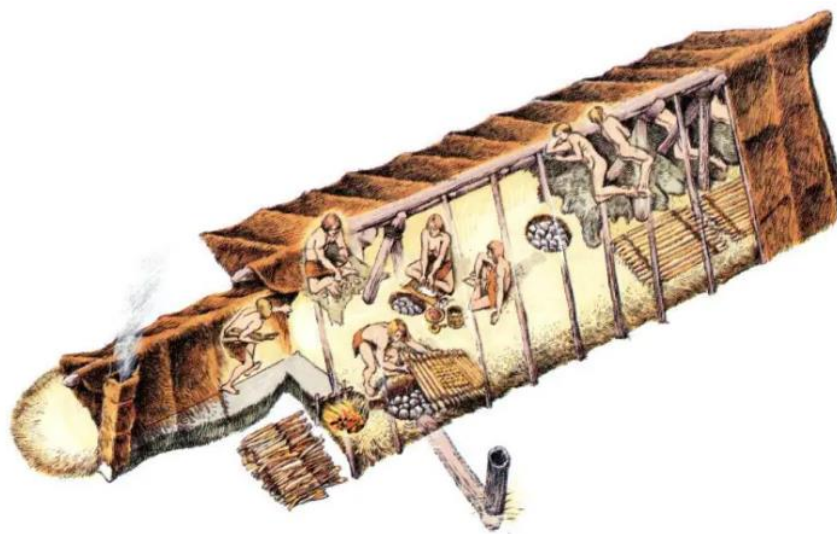

Bild 11. Förslag på hur boplatsvallarna vid Vuollerim kan ha varit konstruerade (Randon 1992)

Den lokal som har flest boplatsvallar har 21 stycken, men genomsnittet ligger på cirka fyra per lokal. För 5 000 år sedan verkar det hända något igen. Antalet boplatsvallar och platser med dessa anläggningar börjar minska, först lite, men sedan ganska markant. Därefter upphör de helt, eller rättare sagt, så har de inte påträffats på lägre nivåer än cirka 20 meter över havet.

Storlek har varierat över tid. Till en början är de små och runda, med en genomsnittlig golvyta på cirka 10 m² (jämförbart med en husvagn för 2 personer idag). På dessa tidiga boplatser har bara en eller två familjer bott. Längre fram i tid ökar boplatsvallarnas storlek till en genomsnittlig golvyta på 28 m². Storleken kan dock variera mellan cirka 13 m² upp till 80 m². Det innebär att det kan bo ett 100-tal personer på en lokal med flera boplatsvallar. Strax innan denna typ av anläggning "försvinner" minskar de återigen i storlek, med en genomsnittlig golvyta på cirka 17 m². Boendeyta har beräknats som 1 familj 6 - 20 m²; 2 familjer 20 m²; 3 familjer 15 - 30 m²; mer än 3 familjer 20 - 30 m².

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Härd

En härd är en avgränsad eldplats som har anlagts utomhus eller inne i en kåta, hydda eller hus. En härd med härdarmar registreras i *Fornsök* som kåta. En eldplats räknas som fornlämning om den har tillkommit före 1850 och värderas utifrån placering i anslutning till andra fornlämningar såsom boplat, äldre gård etc. Härdar med stensättning (stenring) kan vara sentida om de har lösa, ytligt liggande stenar eller kol i markytan. Härdar med skärvstenspackning utan stenskonung förekommer vanligen på förhistoriska boplatser.

Kokgrop

En kokgrop består av en tät stenpackning av skörbränd sten. Ofta förekommer sot och kol mellan och under stenarna. Det uppgrävda materialet återfinns ofta som en vall vid eller omkring gropkanten. Ibland finns skörbränd sten även i vallen. Kokgrop användes för matlagning som en underjordisk ugn. Heta stenar lades i en grop, på vilka maten som skall tillredas lades på och täcktes med torv eller jord.

Fångstgropar

Fångstgropar är en vanlig fornlämning i norra Sverige som dateras tillbaka till stenåldern. Fångstgropar har använts främst för jakt av älg och vildren. De finns olika teorier om hur fångstgroparna använts. Troligtvis har det funnits olika typer av fångstgropar samt olika metoder för att fånga djuren. Dessa kan både varierat beroende på tidsperiod och område samt vilket djur som man avsåg att fånga i gropen. Fångstgroparna har haft olika uppbyggnad och konstruktioner, men grundprincipen för alla fångstgropar är den samma. De uppbyggda så att djuren ska ramla ner i gropen och inte kunna ta sig upp. Denna princip låter enkel, men det krävdes stor kunskap för att veta var en fångstgrop skulle placeras. Fångstgropar är ofta mycket strategiskt placerade efter stråk där djuren vandrade och vistades. Fångstgropar för älg är de vanligaste fornlämningarna i skogslandet. Fångstgroparna är mycket gamla och har ibland anlagts för över 6000 år sedan. De flesta är dock byggda under medeltiden. I Norrland finns 3 000 registrerade. De återfinns i inre kustskogar, ofta mellan älvdalar, i lättgrävda marker som tallmoar. Ibland grävdes groparna i långa rader för att stänga av terrängpartier med naturliga hinder där älgar gärna passerar. Ofta ligger de längs älgarnas vandringsrutter som fortfarande används.

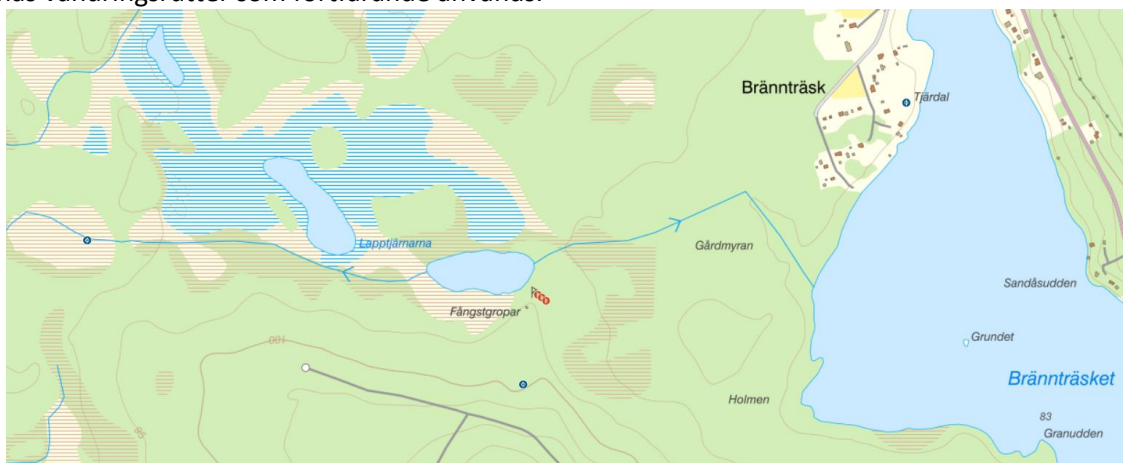

Bild 12. I Rosforsområdet finns fångstgropar närmast vid Lapptjärnarna väster om Bränträsket (Fornsök)

Fångstgroparna kunde både vara enskilda gropar eller del i fångstgropssystem där flera gropar låg i anslutning till varandra. Fångstgropssystemen kunde vara mycket stora och sträcka sig över flera kilometer och innehålla hundratals gropar såsom det omfattande fångstgropssystemet vid Floxen norr om Sikfors, 13 km väster om Rosfors. De till Rosfors närmsta fångstgroparna är vid norra änden av Bjurträskkölen 3 km norr om Rosfors, tre gropar och ligger vid Lapptjärnarna väster om Bränträsk, 6,7 km SV om Rosfors. Ett annat större fångstgropssystem finns även norr om Bredträsket 8 km norr om Rosfors. Söder om Rosfors finns det tre fångstgropar strax norr om Pullnäsboberget norr om Tanuträsket.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

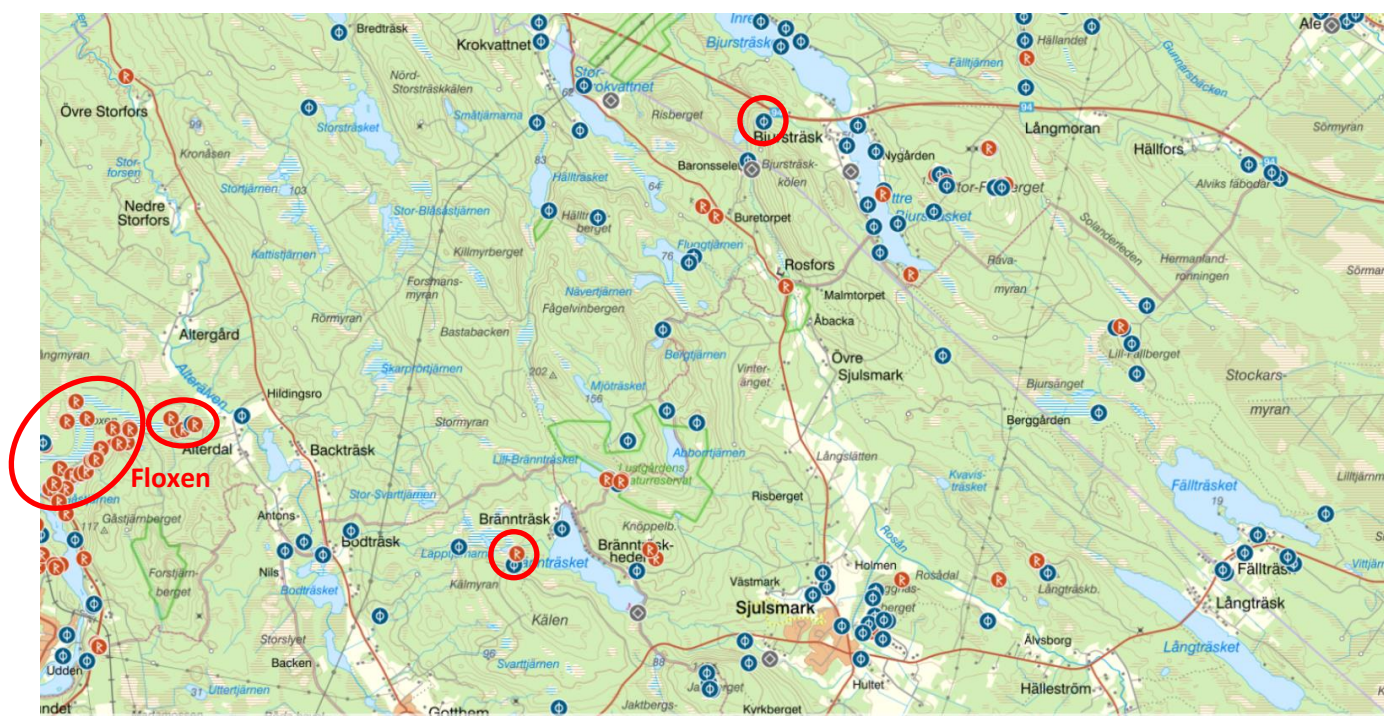

Bild 13. Fångstgropar (rött) i bygden runt Rosfors (Fornsök)

Fångstgropssystemen kunde vara utbyggda över flera generationer och var en mycket värdefull resurs. I en del fångstgropar återfinns det konstruktioner som t ex trämaterial i botten av en fångstgrop samt stenhällar i vardera kortändan av gropen. Denna konstruktion har tolkats som en så kallad sparklåda, en bottenkonstruktion i fångstgropen som skulle låsa fast bytesdjurets ben och på så sätt göra det omöjligt att sparka sig upp ur gropen. I andra fångstgropar har det påträffats rester av spjut och spjutspetsar, denna konstruktion var till för att skada eller spetsa djuret på spjuten så att de skulle förbli kvar i gropen. Rester efter spjut eller spjutspetsar har ännu inte påträffats vid undersökningar i Norrbotten.

Det är troligt att fångstgroparna var övertäckta med exempelvis ris, mossa och gräs när de användes, för att djuren inte skulle se groparna. Runt en del fångstgropssystem kan det ha funnits instängslade områden eller så kallade fångstarmar för att lättare kunna fösa in djuren i fångstgroparna. En del fångstgropar kan ha legat i anslutning till naturliga hinder som exempelvis vattendrag. Man tror att det har förekommit både passiv och aktiv jakt. Vid passiv jakt gick djuren själva ner i fångstgroparna och groparna vittjades med jämna mellanrum. Vid aktiv jakt kunde människorna på olika sätt driva ner djuren i fångstgroparna. Fångstgropar har använts under mycket lång tid, från stenåldern fram tills på 1800-talet och kan vara en av de äldsta jaktmetoderna. Fångstgropar kan vara svårdaterade, men de äldsta dateringarna av fångstgropar i Sverige visar på cirka 7 000 år gamla. Användningen av fångstgropar förbjöds år 1864. Anledningen till förbudet var bland annat ett kraftigt minskat viltbestånd. Idag kännetecknas lämningarna efter fångstgropar av en inrasad grop, ofta med en låg omgivande vall. Gropfångst förbjöds i lag 1864 men troligen har inga fångstgropar tillkommit 1850 eller senare. Den samtida jakten med fångstgropar och eldvapen blev för mycket för älgen som minskade kraftigt i antal i mitten på 1800-talet.

Vi kan sammanfatta att Nordens äldre stenålder varade från att människor vandrade upp hit för omkring 12 000 år sedan, fram till att folk började använda jordbruk och blev bofasta för bortåt 5 000 till 6 000 år sedan. Därefter inträdde den yngre stenåldern i Norden som varade i ungefär 3 000 år fram tills att metaller togs i bruk, omkring 3 000 år sedan då ett nytt folk anlände som skulle bli anfäder till de flesta av dagens svenskar. De förde med sig en ny färdighet – att framställa brons och därmed började bronsåldern.

Bronsåldern

För 3 500 år sedan hände något dramatiskt i södra delen av Sverige som skulle inleda den svenska **bronsåldern** (1800 f.Kr - 500 f.Kr). Föremål av flinta och andra bergarter ersattes av bronsföremål, och plötsligt blev många bronsåldersmänniskor häpnadsväckande förmögna, och befolkningen ökade närmast explosionsartat. Sjöfarten

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

utvecklades kraftigt under bronsåldern vilket ökade handeln över haven. De långväga sjöresorna förde också med sig nya kulturinfluenser till Norden. De första bronsföremålen skeppades förmodligen upp till Norden av handelsmän som förde dem med sig från Sydeuropa.

Det har förekommit enstaka bronsföremål i Sverige i 4 000 år, som dolkar eller prydnadsyxor, men för 3 500 år sedan skedde en bronsåldersexplosion där gravar och skattgömmor fylldes med exklusiva föremål av brons och guld. Detta skedde när Mykenerna i Grekland blev sugna på bärnsten. Pärlor och smycken av bärnsten, som tidigare var vanliga i skandinaviska gravar, försvann plötsligt för 3 500 år sedan. Samtidigt dök bärnsten från Kattegatt och Östersjön upp i gravar långt ner i södra Europa, hos den mykenska kulturen i östra Medelhavet men också på Sardinien, i södra Spanien och i Tyrolen, på ställen där det har skeppats ut mycket brons. Med den tidiga bronsåldern i Norden uppstod ett handelsnätverk i en tidigare ej sedd omfattning. Ut från Sverige skeppades bärnsten och andra varor och in kom brons och andra lyxföremål.

Bronsåldern anlände dock gradvis redan under stenåldern. För 4 800 år sedan började ett hedefolk, yamnahedarna, en stor folkvandring västerut från Östeuropas stäpper i Ukraina och Ryssland. **Yamnakulturen** tämjde stäppens hästar och lärde sig bygga kärror som rullade på hjul, som de inredde med yllemattor att sova på. Med hjälp av dessa kärror drev de sina fårflockar på stäppen. Genetiskt var yamnahedarna en blandning av äldre stenåldersjägare från nuvarande Ryssland och mer sydliga och jordbrukande människor som kom med båt över Svarta havet eller via bergskedjan Kaukasus. De hade dessutom lärt sig att få fram metaller som koppar, silver och guld ur sten, en kunskap som funnits runt Svarta havet nästan lika länge som jordbruket. De talade dessutom indoeuropeiska, som har sitt ursprung i nuvarande Afghanistan, Indien och Iran. Dagens skandinaviska språk härrör till två tredjedelar från de indoeuropéer som kom för 4 800 år sedan. En tredjedel av språket är äldre med rötter i den äldre jordbrukssamhället. Indoeuropéernas hedekultur märks i de ord vi har kvar såsom hjul, axel, oxe, häst, föl, tämja, mjölk, ylle och fader. Ur den äldre jordbrukskulturen kom ord som har med odling att göra såsom ärtor, böna, rova, mälla, och klöver. Vissa ord är bevarade från den äldre jägarkulturen såsom säl.

Yamnafoket som vandrade västerut förde med sig det indoeuropeiska språket, ylletyget och metallurgi till Europa och nådde till Jylland för ungefär 4 800 år sedan. Här rensade de lövskogen för sina djur, får och begravnade de döda i träkistor som täcktes av sten och torv. I graven lades gravgåvor, bl.a. polerade stenyxor med båtform, och kvinnor halsband av bärnsten och ibland smycken av koppar. Vidare fick de färdkost med bägare av keramik för dryck, eventuellt mjöd.

Det var främst män som flyttade från stäppen och gick bra ihop med den äldre jägarbefolkningen som de samexisterade med då de använde olika marker. Jägarna vare intresserade av bra fiskevatten, skogens villebråd och kustens sälar, medan yamnanfolket ville ha bördiga jordbruksområden där de odlade korn och fick bete till fåren. Yamna konkurrerade främst med de tidiga bönderna, och man har hittat lämningar efter stora massaker i Tyskland där yamnaättlingar från en by blivit ihjälslagna och skjutna med stenpilar som traktens äldre jordbrukare använde.

Man tror att den stora folkvandringen av yamnahedar för 4 800 år sedan orsakades av pesten. Yamnahedarna var motståndskraftiga då de levde i årtusenden i trakter med många gnagare som bar på loppor med pestbakterien. Teorin innebär att yamnahedarna bar med sig pestbakterien som var dödsbringande för de människor de mötte, och den ursprungliga bondebefolkningen dog i stora skaror och bördig mark blev övergiven. Yamnahedarnas ättlingar har fått olika beteckningar i Europa och i Skandinavien kallas de för **stridsyxekulturen**. I Sverige har över 250 stridsyxegravar påträffats upp till Bohuslän och Norrlandskusten. Till slut hamnade yamnaättlingar i England och upptäckte stora fyndigheter av tenn och kulturen utvecklades till s.k. **klockbärgarkulturen** för 4 000 år sedan. Några av dessa klockbärgarmän sökte sig över Nordsjön mot Jylland och Sveriges västkust.

Yamnahedarna var ganska långa. Blå ögon fanns redan hos stenåldersjägarna som kom när inlandsisen smälte, och ljus hud förekom hos jägarna som levde i Motala för 8 000 år sedan. Stenålderbönderna som kom till Sverige för 6 000 år sedan hade troligen också ljus hud, men bruna ögon och mörkt hår. Yamnahedarna verkade vara förhållandevis mörka. De kan ha fört med sig anlaget att tåla mjölk i vuxen ålder, dvs förmågan att bryta ned mjölksocker, laktos till glukos och galaktos. Troligen var alla stenåldersjägare och tidiga bönder i Sverige

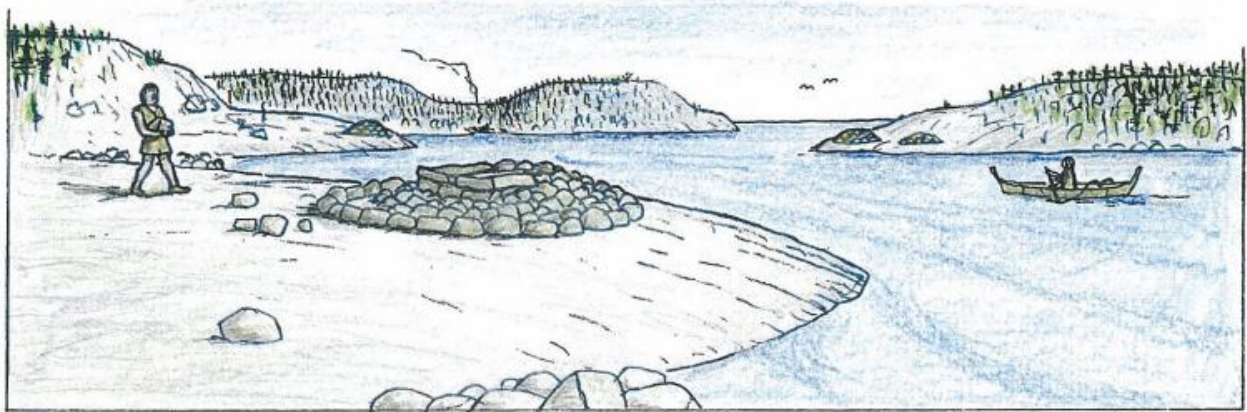
RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

laktosintoleranta. Den äldsta person som analyserats med DNA som tål mjölk är en klockbärrman och yamnaättling som levde för 4 200 år sedan.

När yamnaättlingarna hittade mängder av tenn på de brittiska öarna började bronsåldern ta fart. Koppar fanns på många ställen, men tenn var begränsat bl.a. Cornwall, där tackor göts av färdigblandad brons och roddes ut till olika platser i Europa. Med tackorna följde specialister på metall. De använde nio delar koppar och en del tenn i bronsstillverkningen. Brons är hårdare och mer hållbar än sten och viktigast att den är formbar och kan gjutas i vilken form som helst. Av den nya metallen tillverkades effektiva verktyg och vapen. Men brons var dyrt och sällsynt vilket gjorde att bronsföremål även fungerade som statussymboler såsom dolkar, prydnadsyxor och smycken. Snart ersatte bronsyxor stenyxorna och kunde bättre klyva stockar till plankor för att bygga lättare, starkare och mer sjödugliga båtar. Allt detta ledde till att bronsvaror betraktades som värdefulla handelsvaror. Det medförde att trafiken över vattnen blev intensivare. Man rodde uppströms floderna i Europa och följde kusten till Jylland, Norges och Sveriges kuster. Dessa metallkunniga män från Atlantkusten spred sig över stora delar av Europa och tog med sig sina exklusiva kunskaper om metall och sina typiska klockformade keramikbägare. De anlände i spridda skurar från väst under två tusen år från stenålderns stridsyxeperiod genom hela bronsåldern till ännu senare.

Bronsålderns fornlämningar består av rösen belägna på krön och avsatser vid den tidens kust. Genom landhöjningen ligger dessa rösen nu ibland långt från den nutida kusten. Rösena kan vara upp till 20 meter i diameter. Vissa har formen som långrösen med längdutsträckning. Från bronsåldern finns även många hållristningar med motiv från den mykenska kulturen. Hållristningar från bronsåldern finns längs stora delar av Sveriges kust ända upp till Nämnforsen i Ådalen. Samhället var vid denna tid skiktat med mycket rika människor, en del mycket fattiga och slavar. De rika byggde stora runda gravar åt sina döda, en form av extrem fortsättning på ymnakultures enskilda gravhögar, som var en revolution jämfört med tidigare stenåldersbönders kollektiva stenkamrar och hållkistor. Bronsåldersgravar bestod av en kista av trä som täcktes med sten och sedan enorma mängder jordkokor.

För 3 000 år sedan låg havsnivån vid 25 m och landskapet började likna dagens landskap, men Rosån-dalen var fortfarande en havsvik. Dåtidens boplatser ligger inne i fjärdar och båt är det viktigaste färdmedlet. Man lever av jakt och fiske och bedriver en viss fårskötsel. Vid stränder läggs de döda under gravrösen såsom på Högberget i Jävre, och gravhögar signalerar familjernas hemvisten. Dyrbara bronsföremål kommer via handel från söder och långt bort.

Figur 14. Gravrösens från bronsåldern 3 000 år sedan. (Bild från Nordingrå 10 000 år).

På Lillberget i Jävre finns på 35 - 40 m höjd motsvarande 3 700 år sedan (1700 f.Kr - 500 f.Kr) 6 rösen från bronsåldern och vid närliggande Sandholmberget 8 rösen på 35 - 37 m höjd daterade till 1210 - 970 f.Kr. Vid Fattenborg längs Töreälven norr om Kalix har man på 35 - 55 m höjdlinjen hittat 27 gravar och boplatsgropar som är 3 500 - 4 000 år gamla med ben av vikarsäl, sik, gädda, torsk, fågel, hare, mård och ekorre som visar att man levde av vad kust och skog kunde ge. Boplatserna låg vid en forntida havsvik. Här finns flera stora boplatzvallar (hyddbottnar) och man har hittat skörbränd sten, dvs eldpåverkad sten, brända ben, rödockra, stenmaterial i kvarts, kvartsit, flinta och skiffer hittats. Även vid Aldersjön sydväst om Bodens har man på 37 - 45 m höjdlinje hittat skörbränd sten och restprodukter efter redskapstillverkning i kvarts, kvartsit, flinta och skiffer. Brända ben kommer från däggdjur av mindre och medelstor storlek och från gädda. Boplatzen har daterats till ca 3 800 - 3 770 f.Kr., d.v.s. i övergången

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

mellan stenålder och bronsålder. Vid denna tid låg boplatsen i yttersta delen av fastlandet, vid en väl skyddad bukt. På norra sidan om Agnesberget i Sjulsmark ligger ett gravröse på 25-metersnivån och torde vara från bronsåldern kanske 3 000 år sedan. Den ligger vid dåtidens strand i havsvik som nådde som omslöt Agnesberget. Även vid Bjurträsket 2 km öster om Rosvik, hittades en båtixa som daterades till bronsåldern 400 - 800 f. Kr.

Järnåldern

Järn började användas i Norden ungefär tusen år efter att det tagits i bruk i Mellanöstern. Nordens järnålder räknas vanligtvis från ca 500 f.Kr till omkring 1050 e.Kr då vikingatiden - som utgör slutet av järnåldern - övergår i nordisk medeltid. Övergången från bronsåldern till järnåldern kännetecknas av en dramatisk klimatförsämring då bronsålderns milda väder övergick i ett mera kyligt, fuktigt och solfattigt klimat. Klimatförändringen innebar en katastrof för både djur och människor. Växtligheten förändrades och områden som tidigare varit odlingsbara övergavs. Missväxt och hungersnöd slog hårt mot befolkningen. Ytterligare en klimatförsämring inträffade i mitten av 500-talet, som även kallas Fimbulvintern i de isländska sagorna. Den var en treårig vinter som Snorre Sturlasson beskrev som " *Solen har ingen verkan. Tre vintrar kommer i följd och ingen sommar emellan*". Omfattande vulkanutbrott 536 e. Kr och 540 e.Kr. kan ha orsakat dessa vargavintrar. Konsekvenserna märktes extra mycket längs Norrlandskustens marginaltrakter. Dessutom härjade den justinianska pesten år 541 orsakad av pestbakterien (*Yersinia pestis*), som slog hårt även mot Sveriges befolkning. Den är uppkallad efter den bysianska rikets kejsare Justinianus I, och pestutbrottet skedde strax efter klimatkatastrofen. Dessa två katastrofer gjorde att jordbruket längs Norrlandskusten i stort sett helt upphörde. Troligtvis dog halva befolkningen av pest och svält.

Järnåldern var även en orolig och krigisk epok i Nordens och Europas historia. Detta bidrog till att den långväga handeln med områden utanför Norden och Europa minskade. Samtidigt skedde en ökning av handeln inom Norden. All brons som användes i Norden var importerad och dyr att köpa eller byta till sig. Men när nordborna lärde sig att tillverka järn och blev duktiga på att hitta och utvinna myrmalm och järnmalm (råvaror för järntillverkning), innebar det en enorm förändring för dåtidens människor. Under den föregående bronsåldern hade bronset bara använts av ett fåtal som hade råd att köpa den dyrbara importerade metallen. När järnet blev allmänt förekommande i Norden kunde också vanligt folk börja använda metallredskap i det vardagliga arbetet. Järnredskapen var både billigare och bättre än de som var gjorda av brons. Med de nya redskapen av järn blev det lättare att bruka jorden, arbeta i skogen, jaga, laga mat och bygga hus. Man kan säga att det skedde en teknikrevolution i samhället under järnåldern när allt fler människor kunde skaffa sig saker av det nya materialet järn.

I början av järnåldern var Norden fortfarande ett primitivt (outvecklat) landområde i utkanten av de kända civilisationerna, men stod genom handeln i kontakt med de mera utvecklade medelhavskulturerna. Detta ledde bland annat till att runalfabetet utvecklades. Många arkeologiska fynd som gjorts vittnar om att det förekom ett betydande handelsutbyte mellan Norden och romarriket under den äldre delen av järnåldern. Under senare delen av perioden började nordiska handelsmän istället att segla på Östersjön i större omfattning vilket ledde till att Gotland blev ett centrum för handeln. Impulserna från kontinenten blev dessutom fler i järnålderns slutskede då nordiska vikingar drog ut på handels- och plundringståg.

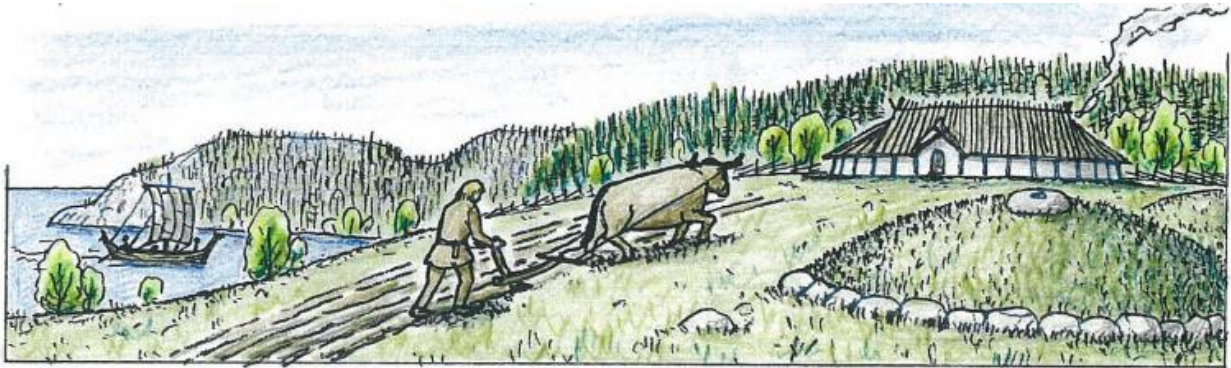
Järnåldersgravar finns samlade i gravfält med högar och runda stensättningar. De ligger ofta nära gården eller byn och odlingsmarken. Ibland kan de ligga mer avlägset eftersom en del järnåldersbosättningar övergavs och aldrig togs i bruk igen. På dessa kan finnas spår efter husgrunder. Dessa utgörs av terrasser där husen uppfördes. Järnålderns höggravfält ligger i den kustnära skogszonen, sällan längre än några mil från nutida kust.

Under **vikingatiden** (700 - 1 100 e.Kr) ökade befolkningen kraftigt, samtidigt som skeppsbyggarkonsten utvecklades. Detta var bidragande orsaker till de första vikingatågen, det vill säga plundringar som vikingar, båtburna krigare från Skandinavien, utförde runt om i Europa. Den 8 juni 793 plundrade vikingar klostret Lindisfarne på Englands östkust, en attack som snart följdes av otaliga krigståg, men också handel och kolonisation. I öster sökte sig nordmän i stora mängder ned utmed de ryska floderna. De kom som *farmän* (handelsmän) eller som blivande "våringar", det vill säga värvade soldater i den östromerske kejsarens armé och flotta, men också som erövrare. Enligt traditionen skall det första ryska riket ha grundats från Sveariket. Merparten av skandinaverna under vikingatiden levde dock ett stillsamt liv som bönder, och torde knappast ha kallat sig vikingar. I isländska sagor används beteckningen *norroenir menn*

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

("norröna män") för att beteckna Nordens befolkning. En sammanfattande term på svenska är nordmän. Genom den bevarade litteraturskatt som finns i de isländska handskrifterna från 1100- och 1200-talet samt från runstenarnas texter känner man många detaljer om folkens liv under vikingatiden.

År 1000 e.Kr låg havsnivån vid ca 10 m. Jordbruket har etablerats längs Norrlandskusten och älvdalarna. Bofasta bönder brukar jorden i dalgångarna och djuren betar i skogen. Landskapet består av utspridda gårdar vid sjöar och vikar. Människor och djur bor tillsammans i långhus. Jordbrukare lever samtidigt med säljagarfolk längs kusten med helt annan kultur. DNA-studier visar att människorna längs Norrlandskusten under denna tid härstammar från mellansvenska Bergslagen och Roslagen som bredde ut sig norrut under järnåldern. Familjerna höll några husdjur och odlade lite korn, men bedrev även handel.

Figur 15. Järnålderns bosättningar 1 000 år sedan. (Bild från Nordingrå 10 000 år).

Vikingatida jordbruksbygden sträckte sig upp längs Norrlandskusten till norra Ångermanland. Norr däröver var det utmarker för jak, fiske och handel med samerna. I Rosfors har Rosfors älvdal under vikingatiden blivit land och havet nådde som en djup havsvik från nuvarande Rosvik via Nedre och Övre träsket upp till Hälleström (12 m ö.h.). Även från Norrfjärden nådde havet längs Alterälven via Kajafors upp till Pålmarksträsket. Det finns få eller inga lämningar från järnåldern och vikingatiden i Rosforstrakten. Markerna kring Rosfors var dock ännu inte nyttjade av jordbrukare utan användes av normandiska samer.

3: Samer i Rosforstrakten

Mot slutet av den förromerska järnåldern (500 f.Kr. - Kr.f.) började även något vi kan känna igen som den **samiska kulturen** ta form. Samernas ursprung är ännu omdiskuterat men nyare genetisk forskning ger vissa ledtrådar. Genetiska studier visar att samerna huvudsakligen har ett västeuropeiskt ursprung och inte är släkt med sibiriska folk. Dock finns genetiska spår både från väster och öster. Forskarna har kommit fram till att merparten av den samiska folkgruppen verkar ha kommit till Norden mycket snart efter istidens slut, antingen från den europeiska kontinenten eller från öster eller från båda hållen. Den norska kusten koloniserades snabbt från sydväst under istidens slutskede. De människor som slog sig ned vid kusten gav upphov till lämningar som blivit kända som **Komsakulturen**. Detta tyder på att de tidigaste stenålderslämningarna vid Ishavskusten mycket väl kan härröra från en grupp som kom att utgöra en betydande del av samernas förfäder.

I Norrbotten har flera boplatser påträffats som måste ha tillkommit mycket snart efter att inlandsisen drog sig tillbaka. De verkar ha använts av renjägare, eftersom det finns renben i fyndmaterialet. När dessa boplatser var i bruk var de sydligare delarna av Norrland fortfarande täckta av is, vilket gör en invandring från söder osannolik. Det är däremot inte långt till det redan befintliga bosättningsområdet vid Ishavskusten i norr. Ungefär samtidigt verkar det också ha skett en invandring från öster, med koppling till *Butovokulturen* i västra Ryssland.

De tidigaste stenåldersfynden i norra Sverige skiljer sig inte särskilt mycket från dem som hittats i södra Sverige. Någon gång för 6 000 år sedan skedde emellertid en differentiering mellan norr och söder. Tidigare hade redskapen i norr tillverkats av kvarts med en teknik som även användes söderut, men nu kom i allt större utsträckning skiffer till användning i norr, och redskapen slogs fram ur stenen med en ny teknik. En övergripande benämning på den kultur

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

som lämnat efter sig dessa redskap är **skifferkulturen**, och den tycks ha varit dominerande i hela Norrland. Skifferkulturens tid varade fram till omkring för 4 000 år sedan. DNA-analyser visar att en förhistorisk migrationsvåg från Sibirien som nådde Europa för cirka 4 000 år sedan gav ett betydande tillskott till samernas arvs massa.

Parallellt med att de indoeuropeiska språken utvecklades på stäpperna i nuvarande Ryssland de finsk-ugriska språken i skogarna längre norrut. Den ugriska grenen försvann för omkring 5 000 år sedan medan den andra grenen kallad finsk-samiska så småningom gav upphov till en rad större och mindre språk som i dag talas från Ural till Lofoten. Anfäderna till det finska språket anlände till nuvarande Finland i flera omgångar med början för 4 000 år sedan. För 3 000 år sedan fanns det människor i södra delen av nuvarande Finland och Karelen som talade ett förstadium till det finska och samiska språket. Några av dem vandrade norrut och blev en del av ursprunget till dagens samer. Samerna är inget undantag från andra folk från andra folkgrupper att de är en blandning av olika folk som vandrat och beblandat sig. När en grupp vandrar in i ett nytt område är det sällan tomt utan bebott av människor sedan tidigare. Nykomlingarnas språk, kultur och genetiska anlag överlagrades ofta tidigare folks språk, kultur och genetik. På samma sätt har nutida samer flera olika faderslinjer och härstammar från samma folk som de flesta andra i Sverige, Norge och Finland. Samernas fäder kom vandrande från flera olika håll, från sydöstra delen av nuvarande Finland, från nuvarande Mellansverige och från östra Norge. Yamaättlingar från både västra och östra Europa, fin-ugrikier och tidiga jägarfolk har alla bidragit till de samiska folken på olika sätt och att dessa större uppblandningar hade anslutits vid 500-talet.

Pollenanalyser visar att småskalig **renskötsel** kom igång på Nordkalotten vid Kristi födelse och tog fart på 500-talet och därmed förändrade växtligheten. Äldre boplatser påträffas i allmänhet vid stränder, men från och med omkring 700 e.Kr. verkar boplatserna framför allt ha placerats vid myrar, kalkällor, bäckar och småsjöar i områden med bra renbete. Detta har tolkats som att renskötseln vid denna tidpunkt fick större betydelse.

Arkeologer har föreslagit att betydande inslag av den samiska kulturen och språket kom till Sapmi tillsammans med kunskaper om **samisk järnhantering**. En kontakt fanns mellan Nordkalotten och en järnålderskultur *ananjino* som levde söder om Uralbergen några århundraden före Kristi födelse. De talade ett språk inom den finska språkfamiljen. Fimbulvintern kan ha bidragit genom att sydliga grupper kan ha anslutit sig till den samiska gruppen i samband med denna katastrof och fört med sig järnhanteringskulturen, och att tama renar blev ett nytt sätt att livnära sig under de svåra åren. Under 500-talet genomgick den samiska befolkningen en flaskhalseffekt och bestod bara av ett fåtal personer. Samernas unika kultur har därför utvecklats gradvis med influenser från olika håll, och utgör inte en historisk homogen och distinkt grupp.

Under järnåldern fanns i det som är dagens Sverige bofasta människor som pratade ett nordgemanskt språk som var föregångare till dagens nordiska språk. De normandiska samerna verkar ha kommit hyfsat bra överens med dessa bofasta och hade affärer ihop, där samerna sålde pälsar, valrossbetar och jaktfalkar. I utbyte gav handelsmännen varor som tyg, klädsmycken och silversmycken, tillverkade av städernas guldsmeder. Genom handel levde samerna i ekonomisk symbios med bondebefolkningen. I takt med att den germanska jordbrukarbefolkningen uppodlade allt större landområden, trycktes den samiska halvnomadiska jägar-samlarkulturen tillbaka, eller bildade blandkulturer och assimilerades i dessa områden.

Denna relation försämrades under medeltiden när Sverige blev ett enat rike och kristendomen blev den dominerande religionen. De styrande i riket och deras präster ogillade samernas praktiserande av sin gamlas tro. Offerplatser förstördes, nåjders trummor slogs sönder, och även nåjder avrättades. Denna konflikt har fortsatt in i modern tid och intensifierades på 1600-talet så även konflikten handlade om ekonomiska resurser, som gruvor, vattenkraft och skogsbruk.

I Tornedalen och kring Luleälvens mynningsområde etablerades en fast, jordbrukande finstalande befolkning någon gång på 1000-talet, ibland kallade **kväner**. Med kväner avses i vikingatida och medeltida källor människor som bodde i *Kvämland*, det vill säga ett område kring den nordligaste delen av Bottniska viken. Kväner är även benämning på en jordbrukande befolkningsgrupp i Nordnorge som på 1500-talet och framför allt 1700-talet utvandrade från dagens norra Sverige och Finland, och som talar eller har talat den finska språkvarieteteten kvänska, i Norge ett erkänt minoritetsspråk. De vikingatida kvänerna antas ha varit jägare, fiskare och krigare, som företog jakt-, handels-,

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

beskattnings- och plundringsexpeditioner till bland annat Lappmarken i dagens Sverige och Finland, åtminstone från 800-tal till 1100-tal. De hade en roll som mellanhänder i den omfattande öst-västliga skinnhandeln mellan samer och Novgorod, och betraktas idag av flera forskare som föregångare till birkarlarna. Vikingatidens kväner anses ursprungligen härröra från dagens västra Finland, men exakt varifrån och vilket språk de talade har varit föremål för många akademiska dispyter. Forskare är osäkra över kvänernas historia i Sverige efter 1500-talet, och varför begreppet inte nämns i svenskspråkiga historiska källor därefter. En förekommande uppfattning är att de är en befolkningsgrupp som övergick till jordbruk, och vars kultur och språk kontinuerligt har levt kvar, dels bland tornedalingar (som av oklar anledning upphörde att kalla sig kväner), dels bland dagens kväner i Nordnorge. En annan uppfattning bland debattörer är att de ursprungliga kvänerna utplånades på 1300-talet i böldpest eller i strider mellan Sverige och Novgorod.

Birkarlar

Birkarlar var handelsmän, som åtminstone sedan slutet av 1200-talet och en bit in på 1500-talet, verkade i Torne, Lule och Pite lappmarker. De hade av den svenska regeringsmakten ett erkänt monopol på handeln och skatteuppbörden bland samerna i dessa storsocknar. Birkarlarna nämns i flera medeltida källor, första gången 1328. I Umeå lappmark benämns lapparna som "*konungslappar*", vilka beskattades genom särskilda fogdar. Enskilda birkarlar hade rätt till att ingå en överenskommelse om byteshandel med en motpart, same, och erlade för detta en avgift till kronan, som i gengäld gav dem sitt beskydd gentemot externa konkurrenter.

Under 1100- och 1200-talen var det antagligen Republiken Novgorod som hade kontroll över skinnhandeln med samerna på Nordkalotten. Detta avspeglas i alla de mynt och andra föremål av östlig härkomst som finns i samiska depåfynd från denna period. Det svenska rikets inflytande sträckte sig inte längre norrut än till Skellefte älvdal. Tidigare ansåg man att Birkarlainstitutionen troligen uppkom inom Republiken Novgorod, där Novgorodiska kareler hade samma handels- och skatterelationer med samerna som vad birkarlarna hade. De kunde "äga" byar eller samer, men det innebar inte att de ägde marken eller hade slavar utan att de bland annat hade rätt att ta upp skatt från och handla med befolkningen. Birkarlainstitutionen skulle alltså ursprungligen vara ett medeltida system. Slutsatsen blev att birkarlarnas handel i så fall representerar en verksamhet som redan förekommit under lång tid när den 1328 för första gången omnämns i en skriftlig källa.

Bild 16. I Fredrik Henderick van Hoves kolorerade gravyr från 1680 beskrivs hur samerna beskattas av två ämbetsmän som har skatterullorna uppslagna på bordet. Innan staten tog över var det särskilda böndervid kusten, birkarl, som hade privilegiet att handla och beskatta samerna.

I depåfynden finns inga östliga föremål som säkert har daterats till 1300-talet eller senare. Det sammanhänger troligen med att Sverige i och med Nöteborgstraktaten 1323 reglerades gränsen mellan Novgorods och Sveriges intresseområden. Ungefär samtidigt började den svenska kronan stärka sitt inflytande över Norrland. Det arkeologiska materialet visar att det östliga handelsinflytandet i norra Norrland upphörde efter 1200-talet. Av allt att döma lyckades Sverige under 1300-talet utvidga sin sfär längs hela den västra sidan av Bottenviken och vidare fram till vattendelaren mellan Torne och Kemi älvar.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Den svenska handeln i området kom nu att skötas av birkarlar, som fick en gynnad ställning av kronan. De stora mängder skinn som kronan fick in från Ume lappmark gjorde klart för Gustav Vasa att han kunde få betydligt större intäkter genom att beskatta alla samer direkt i stället för att använda birkarlarna som mellanhänder.

De samer som på 1500-talet beskattades av birkarlarna kallades **birkarla-lappar**, medan samer i Ångermanland och Umeå som lydde omedelbart under kronan benämndes **konungalappar**. Birkarlaskatten upptogs fram till 1548–1549, då den svenska staten genom Gustav Vasas lappfogde i Västerbotten även började beskatta samerna norr därom direkt. År 1548 skedde en övergång till **direkt beskattning** av samerna i Lule och Pite lappmarker. Efter att Gustav Vasa infört direkt beskattning av samerna i alla de svenska lappmarkerna fortsatte birkarlarna sin verksamhet som handelsmän utan gynnad ställning. Man har därefter talat om birkarlar även i övriga lappmarker.

Efter detta blev birkarlarna helt enkelt handelsmän, utan någon särskilt gynnad ställning gentemot kronan. I och med att kungens fogdar nu skulle ta upp skatt direkt av samerna uppstod konkurrens om varorna med birkarlarna, som fortsatte med sin handel. Under slutet av 1500-talet förekom åtskilliga klagomål på birkarlarnas verksamhet. Exempelvis finns en osignerad notering från 1588 om att birkarlarna i Österbotten köpte upp de bästa skinnen och sålde dem till ryssen. Lappfogden hade förbjudit birkarlarna att dra in till lappmarkerna utan sällskap av fogden, men detta hade ändå skett. I och med att kronan började med direkt beskattning av samerna måste man också tillsätta fogdar. Dessa personer måste ha lokalkännedom och kontakter, och till en början hämtades samtliga lappfogdar i de nordligaste lappmarkerna ur birkarlarnas krets.

Bild 17. Samefamilj i Norge runt 1900 (Wikipedia)

När hertig Karl 1606 lät anlägga **kyrkplatser** i lappmarkerna innebar det en strikt reglering av lappmarkshandeln. Kyrkplatser blev Lycksele i Ume lappmark, Arvidsjaur i Pite lappmark, Jokkmokk i Lule lappmark samt Enontekis i Torne lappmark. Samerna skulle samlas på dessa platser vid Tomasmäss före jul, senast på julafton, och bli där till kyndelsmäss den 2 februari. Därefter skulle de få "söka sin näring i vildmarken" fram till vårfrudagen, den 25 mars, då de åter skulle komma till kyrkplatserna och förbli där en eller två veckor, beroende på året. I samband med dessa samlingar skulle det hållas marknad. Hertig Karl bestämde att birkarlarna inte fick komma till **lappmarknaderna** samtidigt som kronans fogdar och konkurrera med dem om handeln. Fogdarna skulle bege sig till kyrkplatserna så snart som samerna samlades där, ta upp skatt och köpa in de varor som behövdes för kronans behov. Först därefter

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

fick birkarlarna komma dit för att bedriva sin handel. Hertigen stadgade också att birkarlarna två och två skulle bygga bodar på marknadsplatserna. Handel fick bara ske i dessa bodar, och bara under dagtid. Vidare skulle birkarlarna betala tionde av skinn, torrfisk och andra varor som de köpte in. Särskilda edsvurna tullvägare skulle förordnas för att hjälpa lappfogdarna med att ta upp denna tull. Hädanefter skulle birkarlarna inte "vid livsstraff dra kring om Lappmarken, som härtill skett är", utan enbart handla med samerna på angivna tider och platser.

Av stor betydelse för samerna i framför allt Pite lappmark var verksamheten vid Nasafjälls silververk, framför allt under dess första epok, 1635 - 1659. Malmtransporterna kunde nämligen bara ske med rendragna ackjor (renforor) och de enda som kunde sköta dessa var samer, vare sig de ville eller inte. Renskötseln blev lidande och många samer lämnade regionen, vilket ledde till att de som blev kvar fick tjänstgöra i allt längre perioder och utsattes för allt hårdare press.

En **sameby** är en särskild juridisk person för renskötsel i Sverige. Samebyar får enligt den svenska rennäringslagen inte bedriva annan ekonomisk verksamhet än renskötsel. Det finns 51 samebyar i Sverige, med 4 678 renägare som medlemmar. Av dessa är 33 **fjällsamebyar**, vilka flyttar renhjordarna mellan sommarbeten på kalvfjället till vinterbeten i skogslandet, 10 **skogssamebyar**, vilkas medlemmar året runt vistas i skogslandet, och 8 **koncessionssamebyar**, renskötsel som bedrivs i den östligaste delen av Norrbotten nedanför lappmarksgränsen längs Torne- och Kalix älvdalar. Den skiljer sig från annan renskötsel i Sverige genom att koncessionssamebyarna har åretruntmarker utanför lappmarken och renarna ägs inte bara av renskötande samer utan även av andra orsbor som får ha så kallade skötesrenar.

Varje sameby har ett byområde. Medlemmar i samebyn är samer som deltar i renskötseln inom byns område samt deras makar och hemmavarande barn. Samebyarnas verksamhet regleras genom rennäringslagen. Samebyarna, då kallade lappbyar, infördes i Sverige som administrativa enheter för rennäringen genom **1886 års renbeteslag**. I Norrbottens län genomfördes denna byindelning 1887. I Pite lappmark blev byarna inom Arjeplogs socken Arjeplog, Semisjaur, Njarg eller Sörvästerbyn, Mahasvuoma eller Norrvästerbyn och Luokta, samt inom Arvidsjauris socken Mausjaur, Västra Kikkejaur och Malmesjaur. Arvidsjaurisbyarna omfördelades 1917 och blev till fyra, nämligen Mausjaur, Östra Kikkejaur, Västra Kikkejaur och Malmesjaur. Efter långa diskussioner infördes 1928 en ny renbeteslag, där det slogs fast att rätt att bedriva renskötsel hade den som var av lapsk härkomst och vilkas föräldrar, mor- eller farföräldrar bedrivit renskötsel som stadigvarande yrke.

Området Rosfors ekopark utgör vinterbetesområde för flera samebyar. Rätten till vinterbete i området delas för närvarande mellan tre fjällsamebyar, **Tuorpon**, **Jåhkågaska Tjiellde** och **Sirges**, samt en skogssameby, **Udtja**. Enligt flera uppgiftslämnare har medlemmar från Udtja, Tuorpon samt Luokta Mavas befunnit sig i området i modern tid. Mest regelbunden närvaro har Udtja där den s.k. Rödingsträskgruppen även har en anläggning i form av hage i anslutning till Rosfors ekopark vid Älvsbyvägen. De som främst bedrivit renskötsel i området i modern tid uppger att betet är fragmenterat och att området därför är svårnyttjat för renskötsel.

Vintertid är huvudfödan för renen mark- och hänglavar. Hänglavar är särskilt viktiga vid s.k. "låsning" av betet under ett istäcke. Det uppstår när det efter snöfall blir plusgrader och tinar för att därefter genast frysa igen och bilda ett istäcke som hindrar lavens lukt från att nå renens känsliga nos. Det är lukten av lav som triggar igång instinkten att gräva efter föda, varför även ett tunt istäcke är förödande för renens mattillgång. Att det då finns tillgång till hänglavar som kan blåsa ner från träden kan alltså rädda renarnas liv. Båda typerna av lavar återfinns i god mängd inom området, dock utspärta i "öar" i terrängen.

Den samiska närvaron i Pitetrakten har varit kontinuerlig från förhistorisk tid till i dag, vilket alla fornlämningar vittnar om. Det finns platser i byarna som kan knytas till samisk bosättning och markanvändning, både fornlämningar och övriga kulturlämningar, att ort-, plats- och smånamn vittnar om samisk närvaro och om hur marken nyttjats, samt att det finns traditionsuppgifter knutna till den samiska befolkningen. Under perioden 1750 till 1880-talet beräknad den samiska närvaron röra sig om 1000 personer. Många samefamiljer hade många barn, men skillnaden mellan dem och icke-samiska familjer är inte uppseendeväckande. Däremot var dödligheten bland de samiska barnen betydligt högre än hos andra familjer. Barnen dog ofta under de första levnadsåren. Farsoter som smittkoppor och rödsot drabbar även icke-samiska familjer, men samefamiljer verkar vara hårdare drabbade.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Förklaringen kan vara den utsatta position som många av dem levde under med svåra ekonomiska och näringsmässiga förhållanden, vilket kanske framför allt gällde mödrarna.

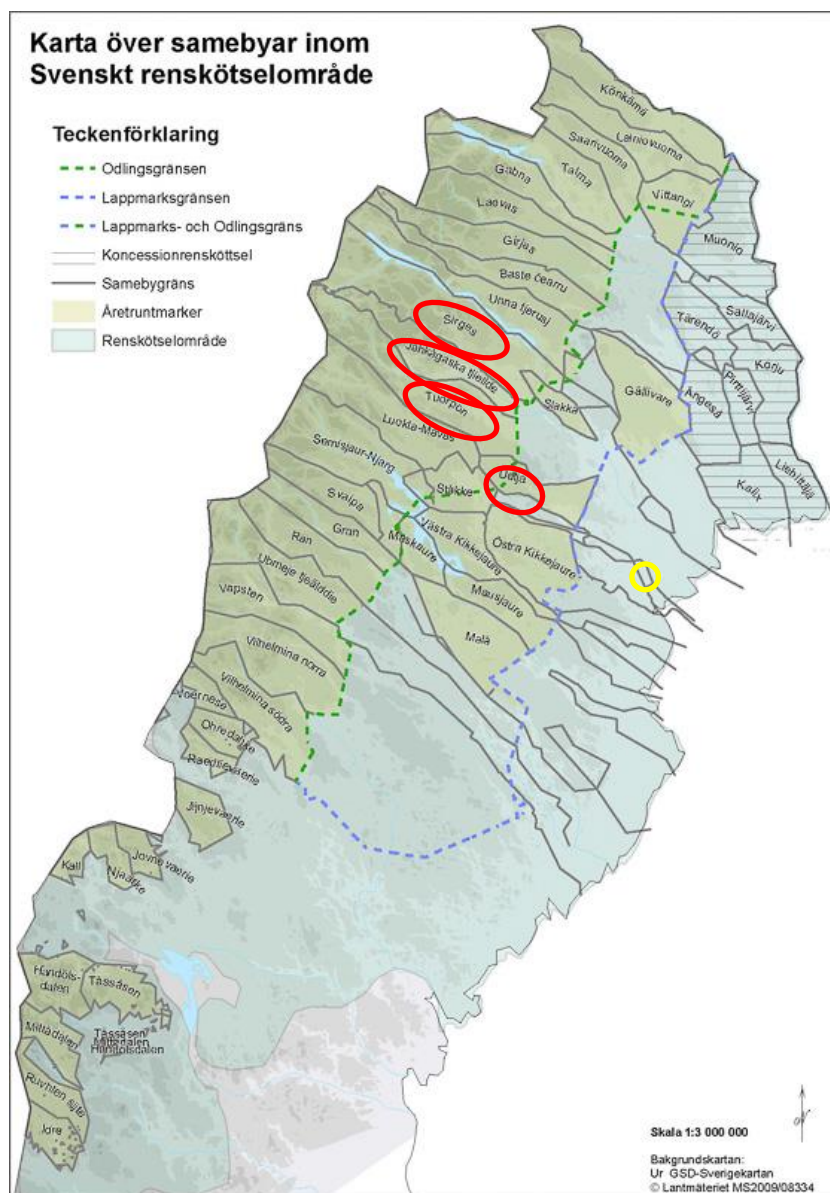

Bild 18. Svenska samebyar, markerade med rött de med rätt till bete i Rosfors ekopark markerat med gult. (Esri Sverige 2021)

Den samiska befolkningen i Piteåområdet har fyllt en viktig uppgift som arbetskraft i jordbruksbyarna. Samtidigt är skillnaden mellan samer och den fasta bondebefolkningen tydlig. Beteckningen "lapp" var tydligen viktig som särskiljande begrepp, både från statens och kyrkans sida. Några kan förvärva ett jordstycke, någon får beteckningen jordtorpare, jordägare och till och med bonde i förhållsboken. Flera exempel finns också på att samer övergår från att vara "lappdräng" till att bli arbetare. Både litteratur och muntlig tradition har talat om motsättningar mellan samer och icke-samer i kustområdena. Det finns samtidigt många exempel på goda relationer, på interaktion mellan de båda grupperna och på integration. Att samer under hela historien funnits i kustbygden är uppenbart, även de bofasta renägarna hade renmärken som registrerades av häradsrätterna. De arbeten som stod till buds tycks ha funnits inom jordbruk, boskapsskötsel, fiske och sjöfart. Mot 1800-talets slut betecknas samer också som arbetare när de tagit anställning i sågverksindustrin. I kyrkoarkivens längder betecknas samerna under 1700-talet och större delen av 1800-talet som "lapp". Detta förhållande levde kvar fram till 1880-talet, för att därefter försvinna, vilket kan tolkas som att samerna vid denna tid assimilerats in i den jordbrukande, eller i andra näringar sysselsatta, befolkningen.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Samiska kulturlämningar

Samiska kulturlämningar kan hittas från fjällen ner till kustens skogslandskap. Under äldre tider rörde sig samer över hela det norrländska inlandet ända ner till kusten. Ett normadiserande folk lämnar få spår efter sig i landskapet och oftast finns på många håll endast vissa namn som påminner om samernas äldre historia, och många Ortsnamn har samiskt ursprung.

I Riksantikvaries kartfunktion *Fornsök* över fornfynd finns en beteckning "**kåta**" (se bild 19), som indikerar en lämning efter traditionell samisk byggnad eller avgränsad golvyta för sådan byggnad. Fornfyndet avser förfallna byggnader eller "grund" efter byggnad, där golvytans storlek antingen kan ses med hjälp av en begränsande vall eller stenring, eller uppskattas med hjälp av en eller två härdarmars längd. Det kan röra sig om olika typer av kåtor, bl.a. klykstångskåta och bågstångskåta men även skogssamernas timrade kåtor. Vanligen har kåtorna en härd i mitten. Kåtor utan härd har sannolikt nyttjats som förråd eller för djurhållning. Lämning efter kåta bedöms som fornlämning om den uppfyller kulturmiljölagens övergripande krav på forna tider, äldre tiders bruk och varaktigt övergiven och den kan antas ha tillkommit före 1850.

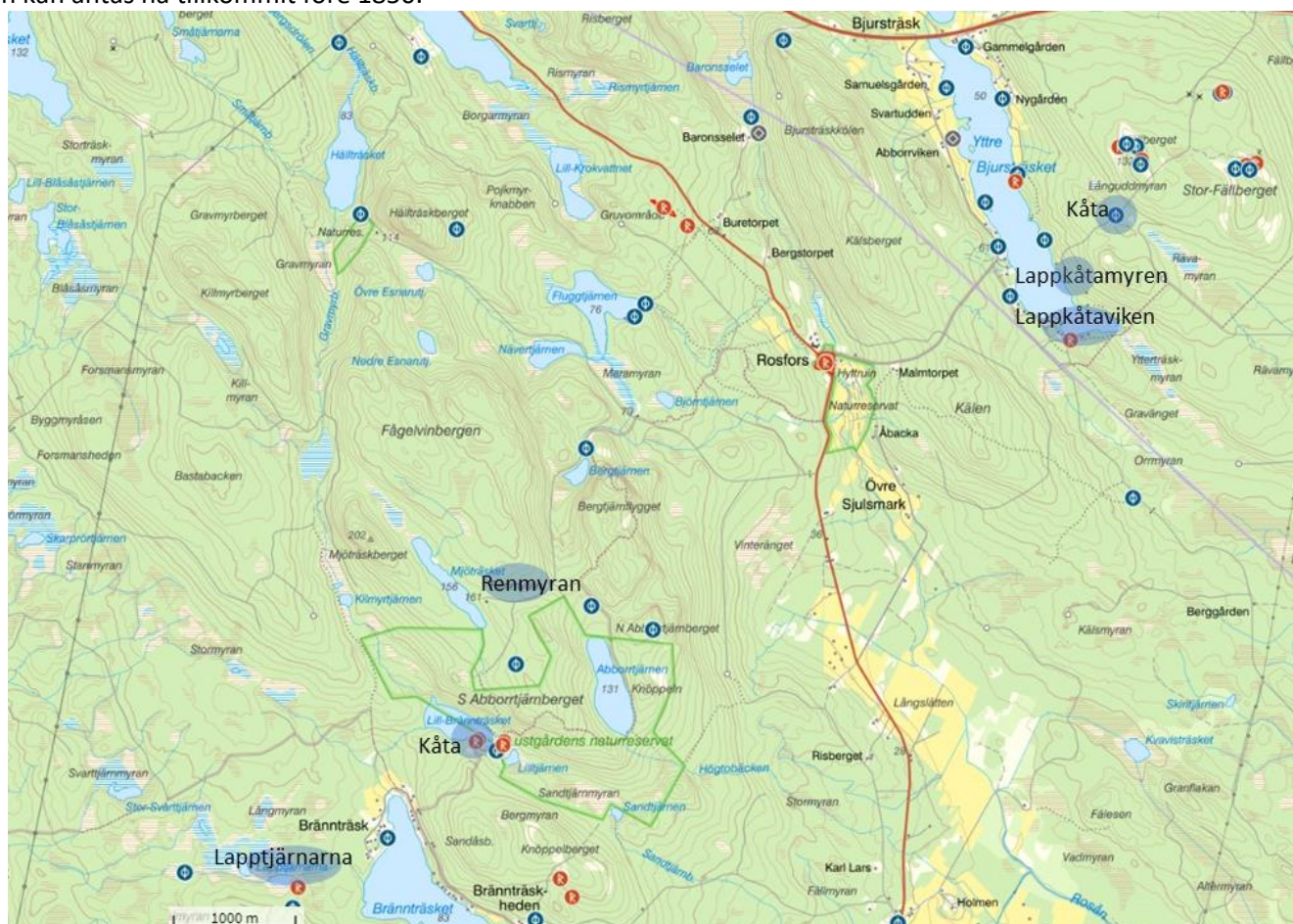

Bild 19. Samiska lämningar enligt Fornsök och namn med samisk anknytning.

Den vanligaste samiska fornlämningstypen är **härden**. Ofta talar man om en härd av samisk typ som har rektangulär eller oval form, precis som härden i en sentida samisk kåta. Ofta har härdarna också en större sten vid ena kortsidan, vilket är typiskt för historiskt dokumenterade kåtahärder. De härdar som undersökts arkeologiskt förekommer ofta i grupper om tre till tio. Dateringar brukar visa att bara två eller tre av härdarna inom en grupp varit i bruk samtidigt. När det finns många härdar är det spår efter ett återkommande nyttjande, inte av många samtidigt existerande bostäder. Ofta ligger härdarna på rad, vanligen för att de ligger på ett åschrön eller längs en skogsbäck eller myrkan.

En särskild sort av ålderdomliga kåtgrunder kallas **stalotomter**. De har annan form och konstruktion än sentida kåtgrunder. Stalotomter är begränsade till fjällområdet mellan Sverige och Norge, och framför allt förekommer från Lule lappmark och söderut till Lycksele lappmark. Många av stalotomterna har daterats till vikingatiden och framåt.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

De flesta arkeologer är numera ense om att stalotomterna är lämningar efter samiskt bruk, men däremot inte om huruvida dessa samer ägnade sig åt renjakt eller renskötsel. Längs Norrlandskusten finns en fornlämningstyp som i mycket liknar stalotomterna som benämns **tomtningar**, som anses vara lämningar efter enkla kojor som använts i samband med fiske och fångst. Det är låga formationer av sten, oftast rektangulära men ibland runda. För det mesta uppträder de i grupper, ofta i klapperstensfält. Tomtningarna har daterats från år 1 till 1249 e.Kr. Vissa vill se tomtningarna som lämningar efter en tidig kustsamisk kultur. Skillnaden mellan husgrund och tomtning är att i en tomtning har marken använts som golv.

I anslutning till boplatser finns andra lämningar som **förådsgröpar** och **bengömmor**. Även offerplatser kan finnas. Märkligt formade stenar, **seitar**, kunde ha rituellt innebörd. Spår av renvallar där renar i äldre tid samsades in för mjölkning finns på sina håll. Samiskt skogsbruk fanns inte i annan mening än att virke togs till hägnader och kåtbyggen. När snön var djup fällde man emellertid särskilt lavrika granar som bete till renarna och höga stubbar uppstod, s.k. **lappstubbar**. Dessa kan fortfarande finnas kvar i skogen.

Ortnamn och **platsnamn** bär på historisk information och är starkt kopplade till traditioner. De har en praktisk funktion och bildas ofta spontant utifrån människors behov av att tala om viktiga lokaliteter. De kan också berätta om mark- och resursutnyttjande i äldre tider. I Rosforsområdet är namn som bildats utifrån etnonymen "lapp" eller utifrån "ren-" rikt förekommande. De kan sättas i samband med att nomadiserande, renskötande samer alltsedan 1600-talet vintertid flyttat ut till kustlandet och gör så än idag. Det förefaller troligt att "lapp-" och "ren-" namnen givits av en icke-samisk befolkning, som haft behov av att särskilt peka på etnicitet och/eller näringsfång. Det är också möjligt att urskilja namn av betydligt äldre ursprung, som har samiska rötter. Det är då troligt att namngivningen gjorts av en samisktalande befolkning och att namngivningen skett innan svenskan blivit dominerande språk. Därefter har namnen varit etablerade och bibehållits av en svenskspråkig befolkning.

Enligt flera boende i Sjulsmark och gammal sägen anlades byn under medeltiden av den första nybyggaren och skogssamen **Sjul** där två av hans bröder sägs ha anlagt två andra hemman i närheten vid samma tid. I kyrkohandlingar benämns samer ofta med namnet **Sjul**, troligtvis var det riktiga namnet Sigurd eller Sigvard. T.ex. en präst i Arjeplog född i Sorsele hette Sigvard (**Sjul**) Mårtensson Granberg, död 1731 genom drunkning, som var same, och gården "**Sjuls**" i Sjulsnäs ägdes av Per Siurdsson – Siurds son. Sigvard och Sigurd kanske skrevs **Siurd** på 1300-talet och kan ha gett förledet i **Siurd**, **Siul**, **Sjul** åt Sjulsmark. Samiska ord används ofta i platsnamn, och ordet "**träsk**" som är vanligt i Pitebygden och runt Rosfors som benämning på sjö, är ett ord som saknas i de övriga skandinaviska språken och den germanska språkfamiljen, varför man anser att ordet är icke-germanskt och har sitt ursprung i samiskt eller fornsamiskt språk. Samen **Sjul** lär enligt sägnen ha haft en fru som hette Agnes som givit namnet till Agnesberget. En änka Agnes omnämns 1607. Vid Agnesbergets nordvästra sida finns Rengärden där **Sjul** skulle kunna ha haft sina renar. Huruvida den boplatsten var **Sjuls** kan inte verifieras.

Ett intressant fynd utgörs av en husgrund från historisk tid belägen strax söder om Hällträsket. Enligt ortsbefolkningen i Krokvattnet, har **Hällträskkärringen** bott på platsen. Hon brukade odla grönsaker. Hällträskkärringen var av samisk börd och hade blivit kvar när övriga siidan flyttade. Man skrämde barnen, att om de inte var snälla kom Hällträskkärringen. Ovanstående berättelse hade varit väldigt intressant att undersöka mer ingående då det kanske skulle vara möjligt att identifiera Hällträskkärringens namn och siidatillhörighet. En **siida** är en familjegrupp som hjälptes åt att vakta renarna och siidasystemet föregick dagens samebyar.

Inom Rosfors ekopark vid Lill-Brännträsket har det påvisats **boplatsgröpar**, härdar samt enligt utsago en kåtalämning under vad som vid tillfället för den dokumenterade inventeringen i **Fornsök** var en bastubyggnad. Samtliga dessa fynd ligger vackert placerade vid en fiskrik sjö och utgör en väl vald boplat. De synliga fynden bedömdes härröra från stenåldern. Rör vi oss norrut från Lill-Brännträsk längs med en stig som vintertid idag fungerar som skoterled, passerar Renmyran, strax öst om Mjöträsket. Denna del av Rosfors ekopark innehåller få dokumenterade fornynd. Ett undantag utgörs av en misstänkt boplatsgröpa i anslutning till Norra Aborrtjärnberget som inte ligger långt från Solanderleden. Avsaknaden av fynd i jämförelse med exempelvis bergen på östra sidan om Bjurträsket skulle kunna förklaras med att området är förhållandevis orört avseende vägbyggen och mer nutida bostadsetableringar. Flera av de fynd som påträffats öst om Rosfors ekopark har gjorts i samband med den typen av exploateringar. En annan

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

förklaring skulle också kunna vara att det intensiva skogsbruk som förekommit i området med kalhuggningar och plöjning kan ha förstört lämningar.

4: Medeltiden

Medeltiden räknas från Västrops fall år 476 och antikens slut till renässansens början år 1500, medan i Sverige räknas den från Vikingatidens slut 1050 fram till 1523 När Gustav Vasa blev kung (eller 1527 vid reformationsriksdagen i Västerås). Svensk medeltid är indelad i tre olika tidsperioder: **tidigmedeltid**, ca 1050 - 1200 under vilken landet gradvis kristnades, **högmedeltid** 1200 - 1350 när kristendomen hade slagit igenom och **senmedeltid** 1350 - 1527 när kungariket Sverige utkristalliserades.

Gynnsamt klimat ledde till en ekonomisk expansion med populationstillväxt i Europa som dock fick flera bakslag under 1300-talet. Den gynnsamma värmeperiod som rått under högmedeltiden tog slut runt 1300 och följdes av kallare och ostadigare väder som orsakade missväxt och omfattande svält från 1310-talet och flera decennier framöver. Svår missväxt och hungersnöd följdes av den förödande epidemin kallad **digerdöden**, som dödade upp till hälften av Europas befolkning. I början av 1300-talet nådde befolkningstalen i Europa en kulmen efter flera hundra år av stadig ökning, och minskade istället kraftigt för att återhämta sig först någon gång på 1500-talet. Det var en försvagad befolkning som till stor del levde på nyupplade jordar i relativt obördiga gränsområden som överrumplades av medeltidens största demografiska chock, digerdöden. Gårdar och åkermark lades öde över hela Europa när det inte längre fanns någon som brukade dem. Detta förvärrades senare av en period av ovanligt långvariga och förödande krig.

När medeltiden började var övre Norrland såvitt bekant inte befolkat av svenskar, utan av samer, kväner och olika finsktalande folk, från vilka regionerna Lappmarken och **Kvänland** (Bottenvikens norra kustland) har fått sina namn. Tornedalen utgjorde under tidig medeltid en central mötes- och handelsplats (ett "Birka på Nordkalotten") för bland annat samer, kväner och *bjarmer* (från *Bjarmaland*, Vita havets nordryssar) men även för svenska, norska, finska och ryska handelsmän som fraktade pälsverk och fisk söderut.

Vid tiden före år 1 000 torde en fast bosättning ha funnits vid Norrbottenkusten t ex i Kopparnäs, Håkansön, Porsnäs, Rosvik och Trundavan. Vid Burträsk daterades den permanenta bosättningen till 400-tal och vid provtagningsplatsen Tjärn vid kusten nära nuvarande Skellefteå, till 1100-talet. Jordbruk är påvisat senast under vikingatid i Tornedalen och för Luledalen till 1000 - 1200-tal. Detta visar att den tidigare etablerade hypotesen att en bofast och jordbrukande bosättning uppstått först i samband med en kolonisation av ett "jungfrueligt" och öde land initierad av svenska kronan, enskilda stormän och kyrkan utefter kusten under 1200 - 1300-tal är felaktig. Uppodlingen av kustlandet skedde troligtvis långsamt under längre tid med folk från olika områden. Markerna kring Rosfors uppodlades dock först på 1800-talet medan uppodlingen av Sjulsmark påbörjades på 1300-talet.

De äldsta svenska dokumenten lämnar få upplysningar om de norrländska landskapen vid slutet av järnåldern och början på medeltiden. Adam av Bremen skriver i sin skildring av Sverige och den tyska missionen en skildring av "norrlänningarna"; "På gränsen mellan svenskar och norrmen bo mot norr skridfinnarna, vilka sägas löpa snabbare än de vilda djuren..." "Hälsingland är skridfinnarnas land, beläget i mycket höga berg, som kallas de ripheiska, där ständig snö ligger kvar. Människorna där, härdade av källden, vårda sig icke om boningshus; de använda vilddjurens kött till föda och deras hudar till kläder." I slutet av 1100-talet nämns **Hälsingland** som var namnet på Norrland för första gången i ett bevarat svenskt dokument. Ärkebiskop Petrus i Uppsala (1187 - 1197) nämner "de år, då han visiterar sina nyomvända i Hälsingland, 100 alnar lärft av den skatt han där erhåller." I ett brev till Birger Jarl nämns 1257 Medelpad och Ångermanland, och i *Historia Norvegia* på 1100-talet nämns Ångermanland med den latinska formen **Angria** som ett av landskapen som tillsammans med *Gautland*, *Svitjod* och *Jämtland* gränsar till Norge. 1344 skriver ärkebiskop Hemming i Uppsala ett brev till sin kollega i Nidaros och nämner att invånarna i detta land "till största delen äro fångstmän, i skogar och vatten." Redan på 1300-talet användes beteckningen **Norra botten** för området på båda sidor om Kvarken och Bottenviken. Från 1400-talet blev det vanligare att skilja mellan **Västerbotten** och Österbotten.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 20. Första kartan över Norrbotten. Kyrbyn i Piteå markerat (Lundström 1995).

På 1300-talet började kyrkor att byggas såsom **Gamla Piteå kyrkby i Långnäs**, som var en viktig handelsplats och en central plats i medeltida Norra Botten. Platsen låg vid en havsvik och vattenytan låg då 8 meter högre än idag. Kyrkbyn var en viktig handelsplats där samer bedrev handel med handelsresande från Mälardalen och från öster. I trakternas runtomkring etablerades jordbruk. Gamla Kyrkbyn uppträder för första gången som platsnamn i skriftligt källmaterial i Gustav Vasas jordebok från 1543, som då angavs som övergiven plats och flyttad bebyggelse, och platsen listas som bra ett hemman. Vid utgrävningar påträffades 15 husgrunder i kyrkbyn varav flera grophus.

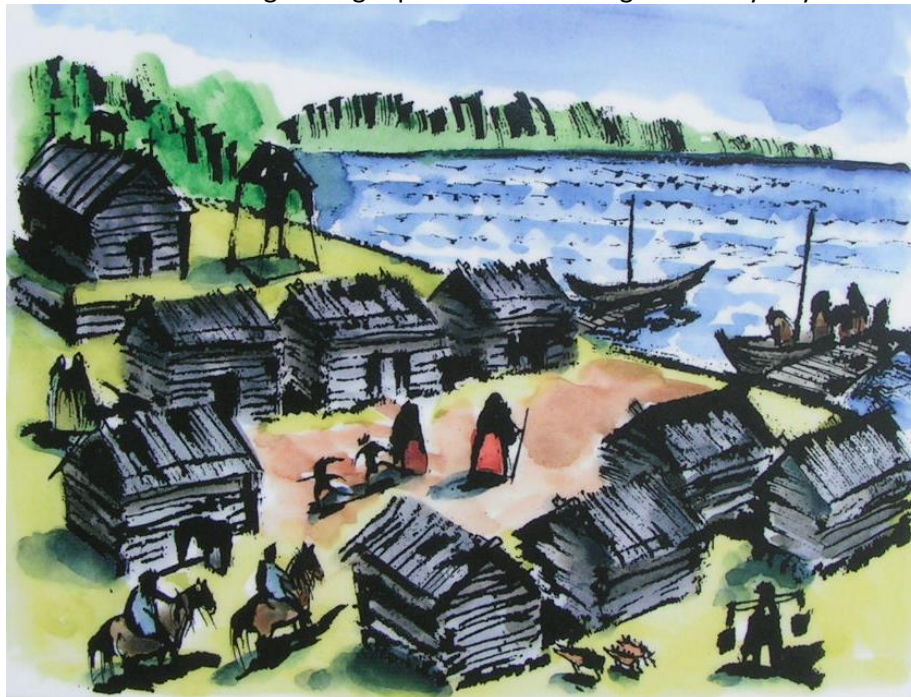

Bild 21. Illustration av Kyrkbyn vid Långnäs, (Bild från informationstavla på platsen)

Dateringar visar att bebyggelsen etablerats under 1300-talets första hälft och nyttjats in på 1400-talets första två decennier. En kyrkoherde "Herr Lars" ska enligt sägen har verkat i kyrkan. Kyrkbyn har brunnit minst två gånger under perioden den används. I samband med den senaste branden, vilken sker under 1410 - 1420-talet, överges platsen och kyrkan flyttas sannolikt till Öjebyn där första etappen av nya kyrkan stod klar 1425.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 22. Platsen för Kyrkbyn i Långnäs, Piteå.

Tillkomsten av Gamla Kyrkbyn sätts i samband med kung Magnus Erikssons bekräftelse av en donation år 1335 av *"en älv vid namn Pitu, belägen i samma nordliga del, jämte öar och vatten kallade infjordar och alla andra tillhörande egendomar kallade tillider"* till stormannen **Nils Ambjörnsson Sparre** som bl.a. ägde Ängsö slott utanför Västerås. I sitt gåvobrev betecknas Västerbotten och Piteå som *"ödebygder norrut i vårt land Hälsingland."* Sparre tvångsförflyttade ett antal familjer från sina egendomar i Västmanland och Uppland upp till Piteå. Troligtvis till Bölebyn och övriga byar längs älven. Utöver denna "kolonisering" genom Sparre verkar koloniseringen under 1300-talet skett genom områdets egna innebyggare. I länets östra del levde det finsk-ugriska arvet fortfarande kvar i både språk och kultur, det vi i dag kallar Tornedalen.

"Koloniseringen" och "Försvenskningen" av landsdelen initierades därvid när den gamla svenskbygdens nordgräns vid Umeå socken och Bygdeå socken flyttades genom bondekolonisation längre norrut. Pite, Lule och Kalix älvdalar blev försvenskade under 1300-talet genom att älvdalarna förlänades till vissa stormän såsom Sparre. Sparre bidrog till uppodling, uppförande av bostäder och för att *"utvidga dyrkan av Kristus"*. Anledningen till Magnus Erikssons donationer var att hans förmyndarregering hade träffat fred med ryssarna i Nöteborg 1323 där gränsen bestämdes skulle utgå från Finska viken. Detta ledde dock till flera diplomatiska tvister, varför man ville förstärka och befästa sitt välde genom att påskynda koloniseringen av det norra området. Ärkebiskop Olof reste 1325 till Umeå tillsammans med Hälsinglands fogde och den norrländske stormannen Nils Fardjakson. Tre år senare meddelades det att dessa hade delat på Luleå älv och dess bifloder. Troligtvis var det laxfisket som intresserade dem. Samtidigt inbjöd de människor att bosätta sig i det som uppfattades som folktomma landet mellan Skellefteå och Ule älvar ovanför Bottenviken. Vid riksmötet i Södertälje 1328 bestämdes att vem som helst skulle få bosätta sig vid Hälsinglands norra gräns i området mellan nuvarande Skellefteå och Uleåborg i norra Finland. Vidare beslöts att fogden över Hälsingland skulle skipa lag och rätt i området. Dessutom skulle ingen få hindra "lapparna" i deras jakt eller birkarlarna i deras handel. 1340 bekräftade Magnus Eriksson nybyggarnas rättigheter, med undantag av skattefriheten till kronan samt föreskrev att de skulle följa hälsingelagen som tillkom 1319 på ärkebiskop Olofs initiativ.

Den första administrativa indelningen var **socken**, vilket innebar en sammanslutning av de som sökte sig till samma kyrka. Under medeltiden fodrades för att en sockenbildning att man byggde en kyrka eller kapell, och få biskopens medgivande för detta. I början av 1300-talet fanns det två socknar i övre Norrland – Umeå och Bygdeå socknar. 1339

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

omnämns Piteå första gången skriftligt, och benämns såväl under 1340-talet och i en handling från 1374 som kapell. Sockenbildningen i Piteå är fullbordad senast 1395 då vi med säkerhet har de första skriftliga omnämnandet av en Piteå socken som första sockenkyrka och därmed dåtidens centralort. Gamla Kyrkbyn ingick i ett nätverk av medvetet anlagda centralplatser utefter Norrlandskusten och utgör en sorts proto-urbanisering i norra Sverige som därmed införlivades i svenska riket. För genom etableringen av dessa platser anläggs för första gången också regionala maktcentra och det som under 1300-talet på flertalet av platserna utvecklas till att bli sockencentrum. Luleå älvadal förlänades 1327 till Ärkebiskop Olof Björnsson tillsammans med två andra stormän. Man tror det var på Olof Björnssons initiativ som bl.a. Piteå kyrka tillkom.

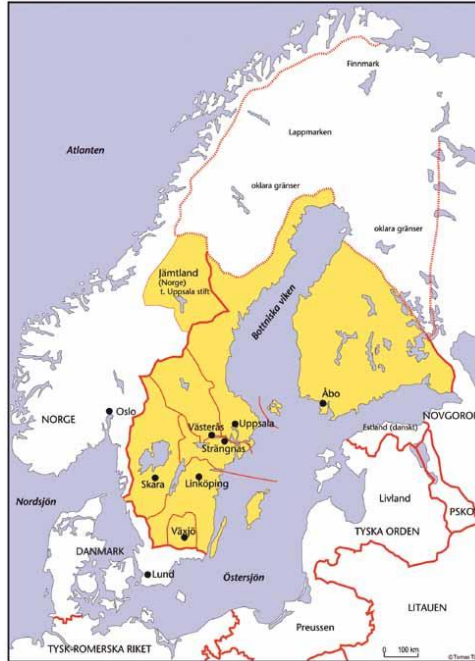

Bild 23. Sveriges stift under medeltiden. Norrland tillhörde Uppsala stift.

Piteå socken var uppdelad i tre **fjärdingar**. Den norra fjärdingen (motsvarande nuvarande Norrfjärdens församling) innehöll byarna Rosvik, Trundavan, Håkansön, Porsnäs, **Sjulsmark**, Kopparnäs, Sandön (utanför Håkansön) och Öjebyn. Tre av byarna var ursprungligen öar men genom landhöjningen nu blivit landfasta, Håkansön, Öjebyn och Sandön.

Vid ärkebiskop Hemmings besök i Luleå 1346 var Luleå huvudkyrkan med Piteå och Torneå som underlydande kapellförsamlingar. Prosten Albert Nordberg refererar på den tiden i sin Luleå sockens historia till en gammal muntlig tradition från Älvsbyn som säger att mellan Alter och Sjulsmark skall det ha funnits en gammal delvis spängad väg på vilken Älvsbyborna "på den katolska tiden gått till Luleå kyrka en gång om året för att offra."

I jordeboken 1413 upprättad under Erik av Pommerns regeringstid, anges det att det i Luleå fanns 120 rökar (hushåll) och i Piteå omkring 30. Troligtvis var Piteås siffra för låg då det fanns resurser att bygga en egen kyrka i kyrkstaden söder om Piteälven. En förklaring kan vara att myndighetsutövningen var effektivare i Luleå och "skattesmitningen" större i Piteå.

Från denna tid till omkring 1550 hade **birkarlarna** mer eller mindre monopol på att handla med samerna i rikets nordligaste delar. Naturliga handelsvägar var på vattnet längs kusten och floder. Men även vintertid var de frusna vattnen idealiska vägar. Där fanns ingen hindrande skog. Böndernas slädar och de renackjor som både bofasta och samer använde gled obehindrat över snön. Det var dessa stråk av vikar, havsfjärdar och älven som utgjorde farleder för handelsmännen vid kusten. På skutor togs varorna sen ner till Stockholm och andra städer och inbringade rikedomar. Birkarlarna behövde varken kyrka eller stad för att handla med samerna. Istället uppsökte de samerna på bestämda tider under vintern, liksom samerna besökte dem för handel. Birkarlarna delade upp Lappmarken mellan sig i handelsdistrikt, som kom att kallas för Torne, Lule och Pite lappmarker. Dessa områden blev sedan administrativa områden då Gustav Vasa på 1550-talet avskaffade birkarlarnas gynnade ställning och i stället lät egna

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

lappfogdar ta upp skatt direkt av samerna. 1621 bildades så Piteå stad och Luleå stad för att ta vara på områdets handelsmöjligheter.

Under **Gustav Vasas tid** genomgick Sverige en revolution som för den norra landsändan var till det sämre. Vasa hade en ambition att skapa en nationalstat av ett land bestående av landskap med olika kulturer. Detta innebar att den sociala strukturen som fanns i Norrbotten slogs sönder. Handel och varuutbytet hade varit mot Novgorod och Stockholm seglandes på egna båtar. Handel var inte enbart förbehållen köpmän utan även många bönder deltog i handeln med egenbyggda båtar. Det bottniska handelstvånget Gustav Vasa införde innebar att all handel nu skulle ske via Stockholm, som nu även styrde priserna. Kronofiske fanns tidigare bara i Skellefteälven med utökades nu så att merparten av Norrbottens ädelfisk och t ex torkad gädda skeppades till Stockholm liksom allt skinn. I retur norrut skeppades mjöl, salt, hampa och järn. Liksom "nyttigheter" såsom kläder och kramvaror.

Som vi sett var **Birkarlar** verksamma och bedrev handel i Pite lappmarker som första gången omnämns 1328 när kung Magnus Eriksson erkänner birkarlarnas rätt till handel med samerna. Trettio år senare bekräftar hans son, Erik Magnusson, deras handelsprivilegium och hänvisar till en uppgörelse som slutits ännu längre tillbaka i tiden, av hans farfar. Genom skriftliga källor går det alltså att belägga birkarlsväsendet tillbaka till åtminstone 1200-talet och det arkeologiska materialet indikerar en ännu högre ålder, sannolikt redan under vikingatid. Som nämnts tidigare så kom birkarlarnas handelsprivilegium att kringrännas med början under 1500-talet då Gustav Vasa började integrera det som idag är Norrbottens och Västerbottens län i den svenska statsbildningen. När de omnämns för sista gången vid 1600-talets början hade en uråldrig handelsorganisation fallit samman och den nordliga handeln låg helt i händerna på den svenska kronan.

Bild 24. Olaus Magnus beskriver på 1500-talet i boken "Historia om de nordiska folken", 1555 Bok 4, Kapitel 5, hur handeln i norr bedrevs i form av byteshandel mellan folk som talade lika språk, och som varubyte utan penningar mellan birkarlar och samer.

Nyare forskning visar att birkarlarna var socialt, kulturellt och ekonomiskt djupt rotade i de bofasta kustsamhällena, de var fullt integrerade i vardagslivet och bedrev en mångfald av olika näringsfång, bl.a. jordbruk, fiske och jakt vid sidan av att de också var birkarlar. Man avvisar också bestämt den äldre teorin om att birkarlarna skulle härstamma från finska bosättare som etablerade sig som en elit bland kustbönderna, snarare att birkarlsväsendet utvecklats lokalt, som ett inhemskt handelsnätverk. Man avfärdar alltså även teorin om det ska ha utvecklats i samband med en söderifrån kommande bosättning i området. Organisationen har alltså utvecklats i lokalsamhället, inte av någon utifrån kommande befolkning. De nära och sammanflätade relationerna mellan birkarlar och samer visar tydligt att birkarlsväsendet går långt tillbaka i tiden, långt innan den svenska kolonisationen. Omfattande handelsnätverk etablerades redan under vikingatid, kanske till och med tidigare. Titeln som birkarl associerades enbart med handel och utbyte med samerna. Att vara birkarl var prestigefyllt men inte nödvändigtvis en titel som ärvdes, alla söner till birkarlar blev inte själv en birkarl. Den nära relationen som krävdes mellan en birkarl och hans samiska handelspartner var avgörande och att samerna hade ett inflytande över utnämningen av nya birkarlar. Birkarlarnas

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

och samernas relationer präglades av ömsesidighet och ett gemensamt beroende av varandra, inte det ensidiga maktutövandet över underordnade samer som präglat tidigare forskning.

Man konstaterar vidare att birkarlarna utgjorde en liten grupp, mellan 40 - 70 individer, men viktig lokal maktfaktor över tid genom deras roll som företrädare för ett inhemskt, geografiskt utbrett, välutvecklat och lönsamt handelsnätverk som hade urgamla rötter i det lokala samhället. De utgjorde ett starkt motstånd och konkurrent till den svenska kronans ekonomiska och politiska ambitioner från 1300-tal och framåt. Successivt fick de däremot ge med sig och kontrollen över handeln med samerna kom att gå över till den svenska kronan under 1600-tal. Några birkarlar övergick till att bli fogdar åt den svenska krona och kom därmed att utöva makt över befolkningen avseende skatteindrivning och verkställandet av de politiska och territoriella ambitionerna som kungamakten hade i området. Därmed förändrades birkarlarnas roll från att ha varit entreprenörer och representanter för ett handelsnätverk till att bli företrädare för den svenska kungamakten, det var i denna roll som de försvann ur det historiska källmaterialet.

Det anses att **Sjulsmark** hade bofast bosättning redan under 1300-talet. Innan dessa var det jägarfolk och samer som rörde sig i trakterna. Namnet **Sjulsmark** består av ett personnamn **Sjuls** och ordet **mark**. Enligt ortnamnsforskaren Harry Ståhl så kommer ordet **-mark** från *ödeskogar* eller *ödemarker*, men har genom en betydelseförskjutning i Norrland fått betydelsen *utmarken, nybygge i skogen*. "Ordet avspeglar en avflyttning *"upp i marka"* från äldre kustbyar. Ordet mark betyder även att det har funnits en utvecklad brödsädesodling under tidig medeltid. I de norrländska bynamnen är förlederna så gott som alla genitiver av medeltida nordiska mansnamn. Antagligen syftar de på den första nybyggaren eller möjligen på någon senare ägare. Enligt honom innehåller Sjulsmark namnet Sigurd från en gammal stavning **Siurdsmarc** från 1543. Sjulsmark stavas **Siudzmark** i Landskapshandlingarna 1539 som är det äldsta dokumentet där bynamn anges. Senare, 1592 anges den som **Siurdz mark** och i Jordeboken 1632 med stavningen **Siulsmark**.

Tillväxten av nya bosättningar var låg under 1400-talet. 1350 kom pesten, kallad digerdöden, till Sverige och på några år dog en tredjedel av befolkningen, och hela landsändar och byar lades öde. De flesta handlingar från tiden innan 1500-talet försvann när den danske kungen Kristian II tog med sig dessa när han besegrades av Gustav Vasa. Därför vet vi väldigt lite om tiden före Gustav Vasas 1500-tal.

5: 1500-talet

Under 1500-talet var Sverige ett stort men glest befolkat land med knappt en miljon invånare. Nästan alla människor bodde på landsbygden och levde av jordbruk. Bönderna uppgick till 95 procent av rikets befolkning medan borgare räknade enbart tre procent. Tiden mellan Gustav Vasas maktövertagande 1521 fram till 1611 då Gustav II Adolf besteg tronen brukar inom svensk historieskrivning kallas för **Vasatiden**. När Gustav Vasa valdes till svensk kung 1523 bröt sig Sverige ur Kalmarunionen och blev ett eget rike. Datumet för valet av Gustav Vasa som kung, den **6 juni**, utsågs 1983 till Sveriges nationaldag. Under Vasatiden stärktes kungamakten. Stockholm fick då en allt viktigare roll som rikets huvudstad och som centrum för statsmakten. Och kungens fogdar for runt i Sverige och samlade in skatt av folket. De medeltida byarna bildar stommen till dagens jordbruksbebyggelse. Det var Gustav Vasa som började hålla reda på hur många bönder som fanns i varje by i syfte att beskatta jordbruket.

Under 1500-talets början var trakterna kring Piteå fortfarande glest bebyggda. Piteå socken (Piteå och Älvsbyn) hade 260 bönder medan Luleå socken (Luleå och Boden) hade 384 bönder, vilket innebär 1 700 respektive 2500 personer. I Sjulsmark bör det ha bott 18 - 20 personer och Rosfors var ännu obebott. Enligt Erik av Pommerns skattebok tredubblades Norrbottens befolkning sedan 1413, vilket betyder att det kan ha bott 5 - 10 personer motsvarande en eller två gårdar på 1400-talet i Sjulsmark. Bebyggelselämningar finns vid Ollesbergets sydvästra sida och Träsket norr och väster om berget var en öppen vattenspegel. Ollesberget benämndes i äldre kartor 1647 som *"Byberget"* och 1708 som *"Åkerberget"*.

1523 blev **Gustav Eriksson Vasa kung** över det som under hands tid skulle bli staten Sverige. När Vasa tog över makten var statens affärer kaotiska med stora **krigsskulder** till Lybeck efter kriget mot Danmark. Det gällde för Gustav Vasa att få ordning på ekonomin och 1528 fördubblade han den skatt som birkarlarna skulle erlägga. 20 år

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

senare tog han ifrån dem beskattningsrätten av "lapparna", en lönsam verksamhet då Birkarlarna var mycket förmögna. För att öka skatteintäkterna intensifierades nyodlingsverksamheten i norr. **1545** befallde Gustav Vasa att man skulle värva knektar och mönstra det folk som redan var antaget till krigstjänst långt upp i Norr. Det var förmodligen bondsöner och drängar som mot månadssold förbundit sig att vid behov göra krigstjänst.

I de äldsta dokumenten Landskapshandlingarna 1539 där Sjulsmark omnämns anges att det bodde tre bönder i trakten, och 30 år senare hade antalet ökat till fem. I Sjulsmark fanns det 1543 endast 4 bönder och totalt endast 250 hemman i Piteå socken. Mellan 1563 och 1564 minskade Piteå sockens bågamantal, dvs antal män som kunde skjuta med en pilbåge, med 34 personer från 432 till 398. Detta förklaras i fogdeberättelsen 1564 med att de blev uttagna till Erik XIV krig mot danskarna i Jämtland. Antal män i Sjulsmark var 1539 6 st., 1568 9 st., 1571 7 st., 1579 6 st., 1583 7 st., 1586 9 st.

Vid **Västerås riksdag 1527** inleddes övergången från katolicism till **den Lutherska läran**. Det formella beslutet togs i Uppsala 1593 av den i Piteå födda professorn Nicolaus Olai Bothniensis som ordförande. Därmed överfördes en stor del av landets förmögenhet från "påven" till staten och Gustav Vasa. Han plundrade därefter systematisk bondekyrkorna "*allt vad släktled efter släktled dragit samman till byns helgedom*" (Alf Åberg) till den kungliga skattkammaren. Från Piteå togs 2,2 kg arbetat silver och 3,5 kg från Luleå.

Den positiva befolkningsutvecklingen under **medeltidens slutskede** övergick till stagnation 1550 - 1750. En kraftig upptaxering skedde av allmogekulturen i de nordliga älvdalarna. 1540 hade Norrbotten en folkmängd av 6 604 personer, under kommande 20 åren ökade folkmängden med 20% till 7 967 år 1559. 1571 hade befolkningen minskat till 6 789 då krig och epidemier krävde sina offer. Sjulsmark hade dessa år ett varierande antal bönder mellan 3 och 6 och byns befolkning varit i medeltal 25 under andra hälften av 1500-talet.

I dag finns inga rester efter 1500-talets jordbruksbebyggelse med den bestod troligen av ett enkelt timrat boningshus med ladugård samt kokhus. Runt husen fanns lite odlingsmark och i närheten var en bäck för färskvatten. Den enkla bebyggelsen omgavs av stor och tät skog. I våra nordliga trakter har det alltid varit boskapen som varit den viktiga delen i jordbruket och inte åkermarken. Djuren hade sitt bete i skogen under sommaren.

Alla söner kunde inte bli bönder med egen gård. Om de inte bodde på annan gård som dräng så hade ofta en liten jordlapp, någon boskap och en stuga om gav dem tak över huvudet. Deras skatteförmåga var för liten för att de skulle vara del av jordskattemantalet, men många erlade bågaskatten, prästräntorna, krono- och kyrkotiondet. Sin utkomst fick de genom jakt, fiske, utföra hantverksarbete eller gå som daglönare hos bönderna. Dåtids bosättningar baserades inte enbart på att jorden brukades och att slåtter och bete togs tillvara. Fångst och insjöfiske bidrog till försörjningen liksom havsfiske och säljakt.

Kosten var ensidig och variationerna små. Den byggde i huvudsak på spannmål, kött och fisk. Barnadödligheten var stor i byarna, 35% av bondens barn dör före tio års ålder. Inom de som inhystes dör nära 60% före uppnådda tio års ålder av undernäring och vanvård. Under 1500- och 1600-talet var det vanligt att gårdar blev ödegårdar pga. soldatutskrivningar, hastig död eller att man helt enkelt blev utblottad och tvingades att ge sig av från sin egendom.

Länge var Västerbotten väglöst land. Man tog sig fram på vattnet, längs stigar eller på vintern med skidor och släde. Människor gick när de skulle någonstans. Älvdalarna var de naturliga lederna för alla, så väl för samer och som för nybyggare. På land följde man från början de stigar som djuren hade trampat upp. Tidigt fanns ett nät av stigar över hela länet. Varor transporterades framför allt på vintervägarna. På snö och is var det lätt att ta sig fram med skidor eller släde. Vintervägarna var kortare än sommarvägarna. Det var på grund av att det var lättare att transportera varor på vinterföre som marknaderna i lappmarken förlades till vintern. Under marknadsperioderna hölls vintervägar öppna mellan kustlandet – marknadsplatserna – vintervistena.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

6: 1600-talet

Under Vasatiden utvecklades Sverige till ett mer enat rike där kungen hade större makt än tidigare. Detta ledde till en djärvare svensk utrikespolitik vars främsta mål var att få kontroll över den lönsamma Östersjöhandeln. Under 1600-talet blev Sverige norra Europas stormakt, och blev under stormaktstiden en krigshushållningsekonomi. All ekonomisk verksamhet skulle underordnas statens strävan att finansiera krigsansträngningarna. I början av 1600-talet var många av staterna runt Östersjön politiskt splittrade. År 1611 blev Gustav II Adolf kung. Han erövrade delar av Baltikum och tog upp skatt på handeln i de stora städerna där. Sverige byggde snabbt upp ett herravälde i Baltikum. År 1630 ingrep Sverige på protestanternas sida mot katolikerna i trettioåriga kriget som pågick i Tyskland sedan 1618. Gustav II Adolf (1594 - 1632) vann flera stora segrar men stupade i slaget vid Lützen 1632. Det trettioåriga kriget tog slut 1648. Sverige vann flera områden i norra Tyskland och räknades sedan som en stormakt i norra Europa.

På 1600-talet lade människor sitt öde i Guds händer och förväntade sig inget av livet. För 1600-talets svenskar var tillvaron osäker. Krig, svält och epidemier härjade och många levde i fattigdom. Barnadödligheten var hög och i en tid utan antibiotika kunde en enkel infektion leda till döden, oavsett hur stark och välmående man var. Man kunde förklara händelser med att de var Guds straff eller Guds prövning. Det fanns en föreställning om att ju svårare man hade det i jordelivet desto bättre skulle man få det i livet efter detta. Vid 1600-talets inledning bodde det ungefär en miljon människor inom det svenska rikets gränser. Hundra år senare, 1718, fanns det omkring 1,8 miljoner invånare i Sverige och Finland. Trots de många krigen med dess utskrivningar av soldater skedde en stark befolkningsökning i landet under tidsperioden. I Sverige hörde mellan 93 - 95 procent av befolkningen till allmogen (bönder, torpare, tjänstefolk och arbetare) och omkring 3 - 4 procent var borgare. De övriga procenten av befolkningen tillhörde prästerskapet och adeln.

Bild 25. Sverige under stormaktstiden (SO-Rummet)

Möjligheten att jaga och fiska i omlandet har ofta varit en förutsättning för att överleva i norr. Under 1600-talet försökte statsmakten att reglera fångsten, vilket inte fungerade. Skinn från ren, älg, varg, björn, bäver, ekorre och mård var viktiga handelsvaror redan under förhistorien. Birkarlar och samer betalade skatt i mård- och ekorrskinn under 1600-talet. Rovdjuren var fredlösa året om och 1647 fastställdes skottpengen för de olika djurslagen. Under 1600-talet betalade man skatt med mårdsinn. Vildrenen fanns kvar i norr ända till 1700-talet.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bebyggelsen växte mycket långsamt från kusten och in i landet. Åkerbruket var av liten omfattning och 1607 hade Västerbotten de minsta spannmålsskördarna i Norrland. Statens intresse för de norra regionerna ökade dock och nu började man även rita kartor över enskilda gårdar med den omgivande odlingsmarken. De tidigaste kartorna visar kyrkorna med prästgårdens ägor.

Under 1600-talet byggdes **kyrkstäder** upp runt sockenkyrkan där de jordägande bönderna hade stugor eller kammare. Husen ägdes enskilt men stod på kyrkans mark och bildade en lite trästad med gator och torg samt stall för hästarna. Till vardags var kyrkstaden öde och befolkades under kyrkhelgerna och marknader. Den mest kända kyrkstaden är Luleå Gammelstad som är ett UNESCO världsarv. I Piteå byggdes en kyrkstad runt den medeltida huggstenskyrkan i Öjebyn som byggdes på 1400-talet. Redan på 1600-talet var det enbart jordägande bönder som fick äga kyrkstugor. I ett kungligt brev 1817 stadgades att man för att få äga en stuga måste vara bosatt mer än en mil från kyrkan.

Vid mitten av 1600-talet ökade resandet kraftigt i Sverige och skjutssystemet infördes. I drottning Kristinas gästgivarförordning från 1649 fastställdes att det längs alla allmänna vägar skulle finnas gästgiverier och att den så kalla-de riksmilen till 10 689 meter. Under 1600-talet anlades därför **Kustlandsvägen**, den första körvägen genom länet som var farbar både sommar och vinter. År 1668 meddelade landshövding Graan att vägen var framkomlig med kärra ända till Luleå. Det var längs Kustvägen Linné 1732 färdades och i dag följer E4 till stor del den gamla vägen. För vägens underhåll och standard utfärdades ett antal förordningar bl. a regler om att alla är skyldiga att röja väg och bygga broar, instruktioner om att vägarna mäts med snören "*så att alla milar bli lika långa*", förordning om postbefordran och bestämmelser om gästgiveriväsendet. Syftet med milstolparna var inte i första hand att mäta avstånd, utan att ge underlag för hur mycket Kronans tjänstemän skulle betala till skjutbönderna. Gästgiverierna övertog inkvarteringen av resande från prästerna. Vid gästgiverierna skulle det även finnas tillgång till skjutshästar och avståndet mellan gästgiverierna skulle inte vara längre än 2 mil. Skjutsväsendet byggdes främst upp för statens tjänstemän och för att reseräkningarna skulle stämma och rätt taxa togs ut måste vägavstånden vara korrekta. Därför skulle det vid varje mil sättas upp "*wisse Stenar och Kännemärken*" som visade avståndet. Än i dag finns det flera milstenar bevarade från 1663. Kustlandsvägen passerar Norrfjärden 13 km och Rosvik 12 km söder om Sjulsmark, som därför låg väldigt avlägset till och hade förbindelse utåt sommartid endast via Rosån och stigar och mindre byavägar till grannbyarna.

1600-talet var en svår tid för allmogen på landsbygden. Århundrandet började med en väldigt sträng vinter 1601 - 1602 och skörden frös bort. Landsfogden rapporterade att uppbörden var dålig pga. hunger och svält bland allmogen, och i Piteå socken minskade befolkningen drastiskt mellan 1601 och 1605.

Under större del av 1600-talet befann sig **Sverige i krig**. Ständiga soldatutskrivningar medförde att en stor del av landets manliga befolkning förblödde på olika slagfält i Europa. Stagnation och kräftgången efter 1500-talets relativa välstånd var tydlig. År 1600 blev Gustav Vasas yngst son, Hertig Karl kung i Sverige och antog kunganamnet Karl IX. För att upprätthålla Östersjöväldet skrevs ett stort antal soldater ut. För finansiering av kriget togs ett stort antal hjälpskatter ut av allmogen, men även av adeln. Man skulle försörja 12 000 man i Livland. Vid en strid i Kirkholm 1605 förlorades mer än hälften av fotfolket 3 850 man. En *fänika* från Västerbotten minskade till en fjärdedel och endast 108 man återstod efter slaget. Eftersom man hade dammsugit bygden på manskap, var det säkert åtskilliga från Piteå Socken som föll offer i detta krig.

Under dessa år minskade gårdarna i Sjulsmark från sju till fem. och 1610 angavs det att det fanns fyra och ett halvt hushåll i byn. Bönderna togs vanligen inte ut till soldater däremot sönerna. När det var dags att ta över gården efter en avliden bonde fanns det därför ofta ingen manspersons att tillgå.

1610 var det återigen dags för utskrivning för Kalmariet, och var tionde man skulle skrivas ut till en här på 25 000 knektar. Samtidigt inföll tre mycket goda skördeår. Då fanns det 8 registrerade i Sjulsmark som kunde betala tionde. Tillsammans med andra skatter beräknades att skattebördan 1614 utgjorde närmare halva spannmålsskörden. Dessutom var 1614 - 18 ett antal svåra missväxtår. 1617 registrerades 484 ödehemman i Norrland.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Den 12 maj 1621 erhöill Piteå stad (Öjebyn) sina **stadsprivilegier**. Då hade Sjulsmark sex bönder och en befolkning på ca 40 personer, och Rosfors var fortfarande obebyggd. Efter **branden 13 - 14 juli 1666** flyttades staden under hösten 1667 från Öjebyn till Håggholmen, nuvarande Piteå centrum.

De första egentliga mantalslängderna började föras omkring 1630 i och med att **kvarntullslängden** upprättades. En kvarntull, en skatt på varje tunna säd som maldes skulle få tas ut av allmogen. Detta var dock inte tillämpligt i norra landet där man malde hemma på gården eller i skvaltkvarnar. 1652 bestämdes att **mantalspengar** skulle betalas ut för alla vuxna mellan 15 och 63. Befriade var dock adelsmän, soldater, sjuka, orkeslösa osv, dvs nästan halva befolkningen. Sjulsmark hade då 9 gårdar. 1634 skrev Borgmästaren i Piteå att följderna av oåret 1633 var att *"mästa parten av allmogen av hunger äro så försmäktade, att de intet förmå att arbeta och icke heller något av skogen och fiskeri avlat"*.

Vid 1642 års landsting beslutades efter Landshövdingens förmanande till gemene man att de *"till sin egen nyto och gangn"* i hela länet skulle hugga *"Swedielandh"*. Allmogen skulle uppdelas i rotar och varje ett av dessa skulle hugga *"om året till Ett tunnlands utsäde"* samt beså denna mark med egen säd. Varje rök, dvs gård, skulle hugga två dagsverken. Tolvmännen skulle vara rotemästare och uppsöka lämplig skogsmark. Den säd som man skulle erhålla skulle läggas i ett särskilt *"Herberge"* och sedan utskiftas *"till den, som mäst nödträngder är och kan best behöfva"*. Försummelser att följa beslutet innebar 8 daler silvermynt i böter.

År 1648 undertecknades Westfaliska freden efter 30 års krigande. Landets alla resurser både vad gäller manskap och ekonomiska tillgångar hade barskrapats. Året 1644 hade Sjulsmark 9 gårdar, 5 bönder, 4 änkor, 3 söner, 2 sonhustrur, inga drängar och 6 pigor. Totalt var de 24 personer över 15 år.

1657 och 1661 var två missväxtår. 1677 fanns i landskapet 87 ödehemman. På 300 hemman satt bara änkor utan manskap. Av pojkar mellan 16 och 20 år fanns bara 135 st. i nuvarande Norr- och Västerbotten. Kungen krävde utskrivning av 1 056 man, vilket innebär att det bara fanns kvar 872 bönder. Under de första åren på 1700-talet fanns det drygt 60 ödegårdar i Piteå socken. Hungriga människor sökte hålla sig vid liv genom att äta allt de kom över. Man stekte hudar och skinn, åt agnar, halm, bark, och döda djur i desperation att överleva. Berättelser anger att hälften av Norrlands soldater dog av svält under dessa missväxtår. Förhållandena i Sjulsmark var dock inte lika dystra som i resten av landet, det var ju en rätt begränsad befolkning på ganska stora betes- och jaktarealer. Man var även förskonade från härjningstågen från ryssarna som kustbyarna med jämna mellanrum drabbades av. 1671 fanns det närmare 3200 rökar (gårdar) i Västerbotten, vilket minskade drastiskt till 1677 då det fanns bara 2300 rökar. Men ökade igen i 1693 till 3200 rökar, för att sedan minska igen till 1720-talet.

Utöver kriget fanns det epidemier, pestsjukdomar och svåra missväxtår. Perioden 1691 - 1693 och 1695 - 1697 var så svåra år att Landshövdingen i Västerbotten (som även innefattade nuvarande Norrbotten) skrev *"och har här utav den ovanliga spisen och hungern yppat sig åtskilliga sällsamma sjukdomar varav folket i socknar så hoptals dö, att näpperligen de levande hinna begrava de döda, och vid tingen hinner man intet annat döma än tjusaker"*. Från början av 1600-talet och under 200 år framåt fanns det åtta eller nio hemman i Sjulsmark. I mitten av 1600-talet var det 25 - 30 skatteskyldiga vuxna samt deras småbarn, totalt ett 40-tal personer i byn. Rosforstrakten var fortfarande under hela 1600-talet obebyggda trakter.

Under 1640-talet börjar man successivt att framställa kartor över byar och socknar. Den förste lantmätaren, Anders Bure, tillträdde sitt ämbete 1628. Kung Gustav II Adolf gav honom i uppgift att göra en systematisk uppmätning och kartering av landet. Det som kartlades var gårdar, byar, städer och deras tillhörande marker. Skatteläggning, ägotvister och skiften låg ofta bakom de karteringar som utfördes under 1600-talets senare del. Den äldsta kartan över Piteå socken som finns på Lantmäteriverket är från 1640-talet.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

– tågade därefter segrande kors och tvärs genom Polen under flera år. Vändpunkten kom sedan Karl XII bestämt sig för att gå in i Ryssland. Svenskarna led ett katastrofalt nederlag vid Poltava (i Ukraina) och fick gå i rysk fångenskap. Vid återkomsten till Sverige sex år senare planerade Karl XII ett angrepp på Norge. Den 30 november 1718 blev han skjuten utanför Fredrikstens fästning i Norge varefter kriget avbröts. Sverige förlorade kriget och vid frederna efteråt förlorade Sverige nästan alla provinser på andra sidan Östersjön. Stormaktstiden var slut och Ryssland övertog Sveriges stormaktsställning i norra Europa.

Soldater rekryterades bland allmogen genom **Soldatroteringen** som innebar att 2 - 3 bönder fick ansvar för en soldat. Till soldaten skulle 3 man utbetala högst 100 daler kopparmynt inom 4 år, med en årslön av 25 daler kopparmynt. Roten skulle förse sin solat med en stuga om nio alnar i fyrkant som bostad, ett litet foder- och fähus, 1 ½ tunnland åker, en kåltäppa samt äng till två vinterlass hö. Vart annat år skulle soldaten erhålla 5 daler kopparmynt till släpkläder, medan uniform och vapen höll kronan. Ålderdom, vanligen vid 55 år, liksom sjukdom och vanfrejd (aktning, trovärdighet) räknades som skälig grund för avsked, därefter skulle inom tre månader anskaffas en ny soldat.

Karl XI genomdrev vid 1682 års riksdag upprättandet av **indelningsverket**. Varje landskap skulle uppsätta ett eget regemente på 1 200 man. I Västerbotten upprättades regementet 1695, det fanns redan ett äldre från drottning Kristinas tid som tillkom 1649. Under hela 1600-talet skrevs mängder av bönder och deras söner ut som soldater. Mängden av människor i förhållande till befolkning som sändes ut att dö i fältsjukdomar och strider är svårt att föreställa sig. Västerbottens regemente deltog i slag vid Duna 1701, vid Klizow, vid Fraustadt 1706, vid Holovczyn och Malatytcze samt förintades vid Poltava 1709. 1681 fanns i Sjulsmark fem knektar, två knekthustrur, en officer och en officershustru. I början av 1700-talet fanns tre soldatroter i Sjulsmark. 1717 dog alla tre soldaterna från byn i Bohuslän i sviterna efter slaget vid Strömstad 1716 eller sjukdomar som härjade bland soldaterna. Året efter stod slaget i Fredrikshald i Norge där Karl XII dog 30 november 1718. Samma år dog halva regementet i en epidemisk influensa och efter kungens död fick man försvara hembygden mot ryssarna. Indelningsverket avskaffades 1901.

Inledningen av 1700-talet präglades i Sverige av kungligt envælde, krig och den sönderfallande stormakten. Men 1700-talet var också Frihetstiden (1719 - 1772) som innebar en spirande parlamentarism och början på ett partiväsande. 1700-talet var också starten på Upplysningen som revolutionerade vår syn på vetenskap och 1721 påbörjade Carl von Linnés sin expedition till Lappland. Under sin lappländska resa reste han längs Kustlandsvägen och tillbringade sex dagar i Piteå 15 - 21 juni där han bodde hos prostfamiljen Solander i Öjebyn.

Under 1700-talet uppmuntrade den svenska staten till **nybyggeskolonisation i Norrland**. Nybyggen kunde få skattefrihet i upp till 30 år, och som en motprestation skulle en gård byggas upp och ett antal hektar mark skulle brytas och odlas upp. Detta var ett tungt arbete på grund av det mycket kuperade och uppbrutna landskapet och odling i mossar, kärr och svårtillgänglig mark. Ofta var det mark i anslutning till odlad jord som togs i anspråk, men ibland även mark längre bort om förhållandena var fördelaktiga, exempelvis vid fäbodarna. Detta medförde att tegarna blev små och på långt avstånd från varandra. Nybyggarna odlade korn och potatis. De hade kor, får, getter och ibland även en häst. Myrslåtter och skogsbete blev viktigt för att kunna förse boskapen med foder. Skogen blev en mycket viktig resurs som gjorde att nybyggarna överlevde.

Efter den skattefria tiden övergavs många nybyggen, eller togs över av någon annan innehavare. De som bosatte sig på nybyggena var mer intresserad av jakt- och fiskerätten som hörde till marken, än att odla den karga marken. De slog starrhö och fräken på strandängarna till vinterfoder åt kor, hästar och får. De bröt också nya odlingsmarker i strandskogen, främst för att odla vallhö till djurfoder. Vissa odlingar plöjdes och dikades. Odlingsrösen är stora högar av sten som de brutit upp ur marken och samlat för att lättare kunna plöja eller slå med lie. Marker delades här in i inägojord och utmark. Inägorna låg nära byarna och bestod av åker och äng medan utmarkerna användes som betesmarker. Många fäbodan låg i utmarkerna som skogsfäbodan.

I skogslandet finns många platsnamn med orden *"finn"* och *"sved"* som speglar de kolonisationer som i skogslandet bedrev svedjebruk för att odla svedjeråg. Människor från öst, finnar, var mer rörliga som svedjade skogen och odlade råg innan de drog vidare, medan svenskar var mer stationära som röjde, plöjde och odlade sitt korn på marker som gödslades med kreaturens spillningar. Svedjeråg gav en god avkastning på 50 - 80 gånger utsådmängden, men

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

kunde bara odlas en gång på svedjan. Man kan i Norrbotten hitta odlingsrösen från svedjeodling från 1600-talet, och tjärdalar, husgrunder och anläggningar för järnframställning från sjömalmsdaterade 1500 - 1700-talet.

Den medeltida koloniseringen av Norrland följde Bottenvikens västra och östra kust norrut. På västra sidan försämrades odlingsmöjligheterna stegvis norrut och till slut var de svenska jordbrukarna tvungna att koncentrera sig på korn, ett glutenfattigt sädesslag som knappt kunde jäsa till bröd, utan endast tunnbröd, som utgör en grundkost i Norrbotten, vilket alla bagarstugor på gårdarna visar. På östra sidan Bottenviken kom koloniseringen från sydost, Karelen och dessa nykomlingar hade svedjeråg med sig som mognade även långt i norr. Svedjefinnarnas kunde jäsa sitt rågröd i Öster och östra Norrbotten, och språkgränsen blev även en brödgräns mellan tunnbrödet och råglimpan.

Under 1700- och 1800-tal ägnade lantmätarna en stor del av sitt arbete åt de stora jordreformerna – storskiftet, enskiftet och laga skiftet. Dessa reformer syftade till att effektivisera jordbruket genom att samla ägor i större och mer sammanhängande enheter. Här i Norrbotten var det i stort sett bara Storskiftet och Laga skiftet som genomfördes och det senare pågick in på 1900-talet. De beslut som togs och de kartor som upprättades då gäller fortfarande, om inte någon senare lantmåteriförrättning utförts. 1708 års karta "Geometrisk Afviijthring uppå Siulsmark Byes Ägor uti Wästerbottens Norr Contract och Piteå Sochn, Belägne å Skogsbygden om 2 Mijhl ifrån gamla Staden, Hwilka Af mätte ähro Anno 1708." är den äldsta handling som detaljerat beskriver exakt var varje gårds ägor ligger och arealen på de olika ägorna

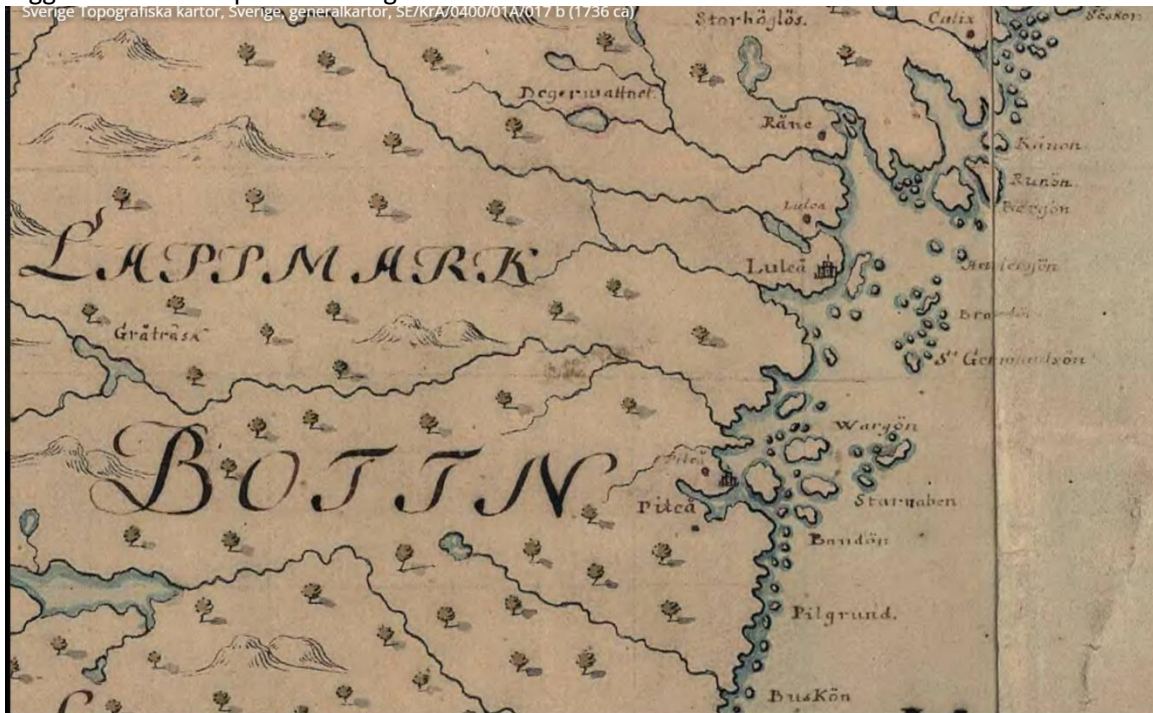

Bild 27. 1737 "General Charta öfwer Konungs Riket Sverige Och där under Liggande Landskaper"

Hemmansklyvnigar, arvsskiften och giftemål hade över åren åstadkommit en så stark ägosplittring att en bonde kunde ha fler tegar än han själv kunde hålla ordning på. I mitten av 1700-talet kom stadga om storskifte där ägorna lades ihop till ett fåtal per hemman, storskiftet fastställdes i Sjulsmark 1800.

Det äldsta kända skiftet är **hammarskiftet**. Det är oklart var den innebar eftersom den är dunkelt formulerad i landskapslagarna. Endast uppodlad jord berördes av skiftet och inte hela byamarken. Skiftesdelägare var bara de berörda nyodlarna och inte alla delägare i byn. Det fanns inte några regler för de genom skiftet uppkomna tegarna.. Om hammarskiftet tillämpats i Sjulsmark är oklart, men det finns två områden kallade "Hammargården" på 1708 års karta.

Av de medeltida landskapslagarna ersattes det gamla hammarskiftet med ett nytt **solskifte**, även kallat **tegskifte**. Solskiftet innebar att man genomförde en sträng formell reglering av jordens användande i en by. Varje hemman

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

eller skifteslott tilldelades en byamålssiffra varifrån byns ägor fördelades. Beteckningen solskifte kommer av att när man delade ett åkerfält i tegar (kallade parceller) följde man solen gång från öster till väster. Den ordningsföljd som rådde i byn användes också vid skiftet och bygatan användes som karta för att hålla reda på skiftena. Solskiftet verkställdes av förtroendemän som avgränsade tomtområdet som gjordes fyrkantigt. Hörnen utmärktes med huvudråstenar. Byn skulle bli "tätbunden" kring en bygatan som skulle vara 15 alnar bred.

1741 tillkom en författning om **storskifte**. Man insåg att solskiftet hade så många nackdelar att det var nödvändigt med en ny skiftesreform. Ägosplittringen hade ibland blivit helt orimlig. Genom arvsskiften och köp kunde en bonde ha upp till 30 - 50 tegar, som ofta var så smala att det knappt gick att vända en häst och plog. En växande befolkning kunde inte födas och risk för hungersnöd ökade och befolkningsökningen stagnerade.

Storskiftet syftade till en sammandragning av hemmanets ägor. Jorden graderades efter ett system där de bästa markerna med högst avkastning fick graden 1 och en skala där en ägare delades med gradtalet utifrån avkastning, därmed erhöles en uppskattningsareal. Ett mått på jordens värde. Marken fördelades därefter för att uppnå syftet att en bondes ägor skulle ligga i ett enda skifte eller så få som möjligt. 1796 förrättades storskiftet i Sjulsmark.

Enskifte inleddes i Skåne 1782 som sedan allmänt förordnades 1803 eftersom avkastningen ökat betydligt, men 1807 förordnades att Norrland skulle vara undantaget. **Laga skifte** förordnades 1827 och hade samma mål som storskiftet, och 1876 påbörjades arbetet i Sjulsmark som var klart 1880. Därmed fick flera flytta sina gårdar.

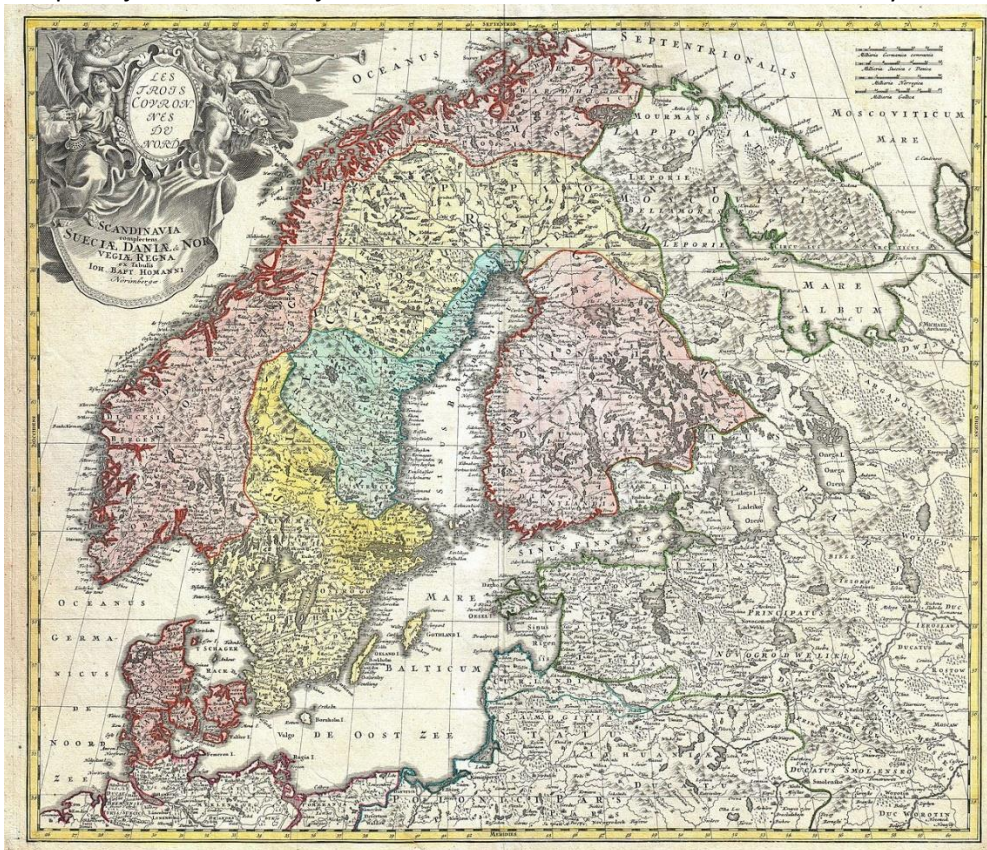

Bild 28. Karta över Skandinavien av Johann Homann från 1730 (Wikipedia)

Bruksnäringen blev under 1700-talet ett nytt skott till näringarna, och de första järnmasungrarna etablerades vid *Strömsund* norr om Luleå och *Degerfors* vid Jävreån söder om Piteå. Dessa anlades på 1700-talets mitt och producerade stångjärn och slutprodukter (manufaktur) som spadar och plogar. Ett annat bruk som tillhörde **Gällivareverken** tillsammans med *Melderstein* vid Råneälven var *Selets bruk* vid Aleån. Det fanns även ett glasbruk med hamnläge i *Långviken* mellan Piteå och Luleå. Bruksnäringen ersattes snart av kustnära sågverk när järnverk lämnat forsar som drivkraft och etablerats vid exporthamnar och drevs av ångmaskiner som energikälla. Pitebygden blev ledande inom träindustrin med sågverk vid *Bergsviken*, *Storfors*, *Skuthamn*, *Munksund* och *Lövholmen*.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Under de tjugo första åren av 1700-talet sjönk Norrbottens befolkning med ca 10 000 personer. Ett stort antal ungdomar dog vid Poltava 1709 eller hamnade i Rysk fångenskap. Landshövdingen i Västerbotten rapporterade att ca 15% av gårdarna var öde. Så var det inte i Sjulsmark, men det var fler ägarbyten än normalt. Antalet ödehemman hade ökat i samband med de tre missväxtåren 1695 - 1697. År 1708 fanns i Sjulsmark en ödegård. Den kom efter tre år att tillhöra kronan. Det var därför viktigt att besätta ödehemman för att hjälpa med att betala till *sockentungan* (kommunalskatten). Men ödehemman hade ofta blivit inkräktade av grannarna. När nya brukare kom fann de att ägorna inte svarade mot den skatt de ålagts. Tvister uppstod därför mellan kronobönder och deras grannar men också skattebönder emellan.

Somrarna 1720 och 1721 härjades än en gång hela Norrlandskusten av ryssarna varvid bl.a. **Piteå brändes ner**. Landshövdingen skriver i juli 1721 till Kungl. Majestäten om härjningarna i Piteå socken: *"...ifrån Piteå, att fienden wid sin invasion då ugl. Afbränt Hela den wäl byggda Staden samt alla almogens kyrkiohus wid sockenkyrkian, jämte kyrkiotaket, kläckstapeln, Öfwerste sätet, Capitains bostället, Kronboden, Soldaternas liveries-bod, Landsfängelset och Prästgården, och att det jämwäl för denna Sockens alt för swårt skall falla, sedan wid samma tillfälle åtskilliga bondebyar af fienden woro i aska lagda, att ennsam uppsättja alla de publike husen, som allmogen tillkommer att byggja, såsom ...* I rapporten anger Landshövdingen att av 400 hemman finns det bara 145 kvar som lyckats undgå att bli nedbrända. På grund av sitt läge blev Sjulsmark förskonat men fick sannolikt bidra med hjälp till de som inte hade samma tur att ligga avsides till.

1721 skickades finska regementet genom länet utan att kronan kunde betala deras uppehälle. Landshövdingen befarade att detta skulle sluta i *"allmogens ruin"* eftersom sovel (mat) och spannmål saknades i landsändan. Lax- och stömmingsfisket hade slagit fel, och inte fanns det smör eftersom större delen av boskapen tidigare konsumerats av militären.

Den 30 november 1718 föll Karl XII för en kula i huvudet i Fredrikstad. En fredspakt skrevs med Ryska Tsaren i Finska Nystad i augusti 1721. Tsarens villkor var hårda, och det svenska Östersjöväldet upphörde att existera. Ekonomiskt hade fredspakten ingen större betydelse, men väl psykologisk, då Sverige inte längre var en stormakt. För allmogen betydde det att de inte längre behövde skicka sina söner att dö.

En holländsk författare Justus van Effen skrev från sin resa genom Sverige 1719 *"Jag kan till och med försäkra, att i hela Sverige såg jag ingen enda ung karl mellan 20 och 40 år, annat än soldater. Det grymma kriget, som varade så länge och utmärktes av så många bataljer och belägringar i så många olika länder, hade tagit nästan hela ungdomen i detta olyckliga rike.. Längre upp i landet var det ännu värre. Vi fick ofta skjutsare pojkar på 11 och 12 år, som skötte sig lika raskt och väl som deras farfäder eller farfarsfäder. Mera än 20 håll skjutsades vi av flickor, som förträffligt skötte sina sysslor."*

Efter freden 1721 till sekelskiftet ökade Sveriges befolkning med 75 % och något mer i Norrland. År 1800 fanns det 45 000 personer i länet, varav Piteåorten tillsammans med Arjeplog och Arvidsjaurs socknar hade 15 000. Det rädde ett betydande kvinnoöverskott efter alla krigen. 1721 fanns det i Sjulsmark endast 8 bönder. Under drygt 100 år hade Sjulsmarks befolkning ökat marginellt. I slutet av 1600-talet liksom slutet av 1700-talet var det åtta gårdar i byn. Mantalslängden i slutet av 1700-talet anger några fler döttrar och söner än 100 år tidigare, men framför allt fler drängar och pigor.

Vid **1786 års avvittring** beskrivs Sjulsmark by på följande sätt: *"Sjulsmark by är belägen En mil ifrån allmänna landsvägen. Två och en fjärdedels mil ifrån Sockenkyrkan, samt tre mil norr om Piteå handelsstad; Byns skatt är 1 119/128 Mantal kronoskatt, som innehafwes af Nio åboende med följande ägor."* *"Byns åker som består dels af stenbunden sandblandad mylla, dels af tung lerjord hwilken som oftast beswäras af frost och anses i medelår kunna gifwa andra och tredje kornets afkastning. Samt ängarne som större delen äro wåte och sanke utgöra tillsammans 561 tunland."* *"Den skog som hörer under denna by äro til större delen upfyld med Berg och myrar samt kärr, tallmågor och myrsly; beväxt med små tall, Björk och Gran, på den övriga skogen Långt ifrån byn finnes något timmer, 16 073 Tunnland"* Detta lär innefatta skogarna kring Rosfors. 22 myrar uppräknas och indelas i dugliga och

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

odugliga "Stockbäckmyran är till en del inhägnad af en nybyggare" Även 9 berg är uppräknade och indelas i dugliga och odugliga.

Mantalslängden 1795 visar att det fann tio hemman i Sjulsmark, tre soldater och två inhysemän, underlag för beskattning var 59 personer. Födda i Sjulsmark med omnejd per 10-årsperiod 1751 - 1860:

	1700-talet					1800-talet					
	51-	61-	71-	81-	91-	01-	11-	21-	31-	41-	51-60
Sjulsmark	12	33	34	44	49	35	50	74	51	83	96
Rosfors									15	81	106
Hälleström						13	10	6	11	10	10
Brännträsk			1	1			3	1	7	7	7
Kälsheden						6		2	1	0	3
Abbotjärn								1	2	5	3
Krokvattnet									5	4	5

Sommaren 1798 blev torr och gav dåliga skördar. Efterföljande vinter blev mycket kall som gjorde att våren 1799 kom sent. Skörderesultatet blev dåligt med spannmålsbrist och även brist på foder till djuren. Matbristen ledde till ökade priser och handelsmännen byggde upp lager för att invänta än högre priser och på vissa platser utbröt oroligheter och kravaller.

8: 1800-talet

Från medeltiden fram till 1800-talet låg markerna kring Rosfors orörda och användes endast av samer och jägare. På samma sätt var jordbruksmarkerna runt Sjulsmark i princip de samma med i snitt ett tiotal gårdar, även om den brukade markytan säkert hade ökat sedan medeltiden. Befolkningen i Piteå-trakten har under flera århundraden lidit av svältperioder och hård beskattning i både manskap och naturresurser för de otaliga krigen sedan Gustav Vasatiden. Även början av 1800-talet började med svält och krig.

De första åren av 1800-talet var oroliga i Europa där Napoleon utropade sig till kejsare och lade halva Europa under sig under Napoleonkrigen 1803 - 1815, där även Sverige deltog i "Första Napoleonkriget" 1805 - 1810, genom att stödja Frankrikes motståndare Storbritannien. Ryssland stödde Frankrike, och som en konsekvens av Napoleonkriget började "Finska kriget" i februari 1808, när ryska trupper gick över finska gränsen vid Abborfors i Kymmene samtidigt som ett ultimatum lämnades till Sverige. När fästningen i Sveaborg vid inloppet till Helsingfors föll 1808 blev Finland ockuperat av ryssarna och avlade en trohetsed till ryske kejsaren Alexander. Ett stilleståndsavtal slöts mellan Sverige och Ryssland i Olkijoki den 19 november 1808, varefter de svenska trupperna återtogade 20 mil in i Sverige, vilket skedde i sträng kyla med minus 35 - 40 grader. I november 1809 omfattade de svenska trupperna 12 500 man, men endast hälften var krigsdugliga, de övriga led av olika sjukdomar. Den 13 december 1809 lämnade trupperna finsk mark och till nyåret 1809 låg 2 500 man sjuka varav 2 000 dog innan armén upplöstes. Även bland civilbefolkningen härjade sjukdomar.

Om de retirande trupperna skrev Östen Groth i boken "Ur Norrbottens historia" "I varje by efter vägen måste en mängd sjuka soldater lämnas kvar. Trupperna fick ofta bivackera i djup snö, i yrväder och bitandeköld. Soldaternas kläder och skor var utslitna, och livsmedlen började tryta alltmer. Gröt som åts med vatten, blev den stående rätten. Tobak saknades, vilket var en stor plåga för soldaterna. Däremot fanns det gott om brännvin, den tidens vanligaste njutningsmedel och medicin. Soldaterna dignade hoptals under vägen, hästar störtade uttröttade på vägkanterna, och fordon måste vältras i diken för att inte hindra frammarschen." I Tornetrakten dog ca 2 000 finska och svenska soldater, och s.k. ryssgravar som innehåller svenska och finska soldater finns efter hela bottenvikens kust, t ex i Alvik.

En stor rysk här hade intagit Åland och slagit en svensk trupp och hotade nu Stockholm. Samtidigt tågade och klättrade en rysk här över den ovanligt besvärliga packisen på Kvarken och in i Umeå där de inte möttes av något

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

motstånd. De ryska trupper som kommit in via Haparanda tågade under våren 1809 ner mot Umeå. I juli och augusti utkämpade svenska trupper ett sista fältslag i Sävast och Ratan, två byar norr om Umeå. Efterföljande fredsförhandlingar mellan Sverige och Ryssland avslutades den 17 september 1809 i Fredrikshamn där Sverige förlorade Finland, som blev del av ryska imperiet fram till självständigheten 1917. Sverige och Ryssland var oense om gränsdragningen som svenskarna ville dra vid Kemi älv och ryssarna vid Kalix älv. Kompromissen blev Torneå och Muonio älvar, där gränsen går ännu i dag.

Under **krigsåret 1809** hotades norra Norrland återigen av hungersnöd och befolkningen tvingas återigen tillgripa bark och annat otjänligt som föda och det rådde foderbrist till kvarvarande boskap som inte gått till arméerna. Ovanpå detta lades "kontributioner" till både svenska och ryska arméerna, så att Landshövdingen över den norra delen av Västerbotten i en rapport i september 1809 beklagade denna pålaga på den svältande befolkningen. För hela landskapet Västerbotten beräknades kostnaden för kriget och ockupationen uppgå till 600 000 Riksdaler och för Piteå socken 96 610 Riksdaler. Piteå socken hade då knappt 6 000 invånare. Förutom dåliga skördar och krig, dabbades under september 1808 både soldater och allmog av en "rödsotsepidemi" och 420 personer dog i Västerbottens andra prosteri som bestod av Skellefte, Burträsk och Piteå socken. Normalt dog mellan 88 - 166 i Piteå socken 1800 - 1815, men 1809 ökade antalet döda till 552. Antalet döda soldater som här dött under fälttåget angavs till 25. I Sjulsmark dog mellan 1800 - 1815 mellan 0 och 6 personer, förutom 1809 då 12 personer dog.

Landshövdingen Per Adof Ekorn skriver till kungen 9 december 1809 "*Genom dels de för Eder Kongl. Maj:ts Finska Armeés behof i Norra delen av Westerbottn 1808 och början af 1809 under min befattning, gjorda betydliga utskifningar af Spannemål. Kött jemte fourage och hvarvid Allmogen visat en bredvillighet som utmärckt dess trohet och lydnad för Öfverhet samt dess nit för allment väl, för hvilka utskrifningar de icke ännu blifvit godtgjorde, dels och de af Ryska Armen uttagne högsttryckande Contributioner och öfrige mer och mindre hårda framfarter, proviant transporter, inqvarteringar, soldatplundringar och andra Kriget åtföljande olyckor, har den allmänna välmågan som förut i denna Landsort visat sig försvunnit*". Skörderesultatet hade varit ojämnt under krigsåren, delvis pga trupperörelser fram och tillbaka genom den bästa jordbruksbygden, dels för tvångsrekryteringen av bönder, och även vädret hade varit ombytligt. Riksdagen beviljade i september 1809 ett räntefritt femårigt amorteringslån på 50 000 riksdaler. Till Piteå skulle sändas 500 tunnor råg och 1 000 tunnor korn.

Den 23 mars 1809 upphörde stilleståndet då ryssarna sagt upp det. En svensk trupp på 320 man som var förlagda vid Ratan utanför Umeå började då marschera upp till väntade strider i Haparandatrakten. Den 30 mars hade de nått Rosvik. När de nådde Luleå Gammelstad fick de beskedet att svenskarna hade kapitulerat vid Sävis sydväst om Haparanda den 25 mars. Kapitulationen öppnade hela övre Norrland för ryssarnas härjningar.

Efter freden i Fredrikshamn i september 1809 där Sverige förlorade 1/3 av rikets areal och ¼ av dess befolkning, har Sveriges gränser varit bestående och Norrbottens län uppstod 21 maj 1810 när landskapen Lappland och Västerbotten delades till Västerbotten respektive Norrbottens län.

Efter det misslyckade finska kriget 1808 - 1809, hade Sverige förlorat hela Finland till Ryssland. Sverige kompenserade förlusten med att erövra Norge, som 1814 tvingades att bilda en union med Sverige. De två länderna hade separata förvaltningar men samma kung och en gemensam utrikes- och försvarspolitik. Många norrmän var missnöjda med unionen och ville att Norge skulle bli självständigt. Tvångsäktenskapet mellan de båda länderna varade därför inte mer än i knappt hundra år. Unionsupplösningen ägde rum i Karlstad 1905 varefter de båda länderna fick sina nuvarande gränser.

Från 1814 fick svenskarna för första gången uppleva en längre period av fred. Dödligheten sjönk och folkmängden ökade, framför allt bland egendomslösa grupper på landsbygden. Torpare, backstugusittare, statare, pigor och drängar blev fler. Många egendomslösa på landsbygden flyttade in till städerna, där jobben fanns.

Sverige var i början av 1800-talet ett jordbruksland. Industrialiseringen hade ännu inte kommit igång. Folk bodde till största delen på landet och försörjde sig på jordbruk. Man framställde själva inom familjen det mesta som behövdes, såsom mat, kläder och redskap. I början av 1800-talet genomgick dock jordbruket i Sverige stora förändringar och omorganiserades genom de s.k. skiftesreformerna. Ända fram till 1800-talet var böndernas jordar vanligtvis uppdelade i smala tegar (åkerlappar) som var utspridda runt byn. Men genom de stora skiftesreformerna

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

förändrades systemet runt om i Europa och tegarna slogs i stället ihop till större sammansatta jordstycken. Jordbruket blev på så vis långt mer effektivt än tidigare och kunde försörja fler människor. Den odlade arealen ökade därför kraftigt under 1800-talet och ny teknik gjorde jordbruket effektivare och nya växtslag gav bättre skördar som kunde livnära fler människor. Förändringarna gjorde att bönderna fick det bättre. Bondeklassen blev också en stark politisk maktfaktor i riksdagen under den här tiden.

Då tegarna slogs ihop till större jordstycken var bönderna tvungna att flytta ut till sina nya jordar. I samband med det splittrades många byar och den gamla byggemenskapen gick förlorad. En annan följd blev att många bönder blev arbetslösa efter att ha sålt sin jord. En stor del av bondebefolkningen lämnade då landsbygden och flyttade till tätorter där de kunde arbeta vid stora maskiner inom industrin eller med andra nya yrken som uppkommit. Städerna blev därför fler och växte kraftigt under hela perioden.

Samhället förändrades stort under 1800-talet. Skråväsendet avskaffades 1846, Aktibolagslagen tillkom 1848 och näringsfrihet infördes 1865. Tillverkning av stångjärn avreglerades 1859. Bättre jordbruksredskap, dynamit, separatorn och telefonens intåg gjorde livet lättare. Politiskt skedde stora förändringar med införandet av folkskolan 1842, kvinnans lika arvsrätt 1845 och kommunalt självstyre 1862. Folkrörelse såsom nykterhetsrörelsen, turistföreningen och friluftsrörelsen växte fram. Socialdemokratiska partiet bildades 1889.

Även om **industrialismen** drog igenom samhället var Sverige fortfarande ett jordbrukssamhälle där den gamla bygdegemenskapens normer styrde. Torpare var vanliga som bodde trång i små ryggåsstugor med sina familjer. I familjen hade man ofta flera generationer då man tog hand om sina föräldrar. Livsstilen i självhushållen hade inte ändrat sig mycket sedan 1500-talet. Stugorna hade inte mycket möbler. Kanske ett bord, bäddsoffor, madrasser, några stolar, några skåp. En kista att förvara kläder i. Man sov på madrasser stoppade med halm eller tagel, överdraget av grov väv. Bolster är den äldsta typen av madrass och detta kunde fyllas med vad som fanns att tillgå, såsom flock (riven och raspad tyglump), halm, dun, fjäder, hår av vilt, ängsull eller torkad örnbräken eller kavedun. Denna växt är ätbar och det bakades ibland bröd av dess frön, vilket användes vid nödfall och svält. Kuddar gjordes av sämskskinn (mjukbehandlat skinn, vanligen från get eller får) och fylldes med dun eller djurhår. Över sig sveptes "fällar" – täcken av djurskinn.

Vintrarna var kalla och det var kyligt i stugorna. För att hålla värmen behölls kläderna på dag och natt i det av eldstaden uppvärmda rummet. Man sov samman för att spara värme och utrymme. När det var vinter samlades man runt den öppna spisen för att tillverka redskap, sy, sticka, spinna etc. Man var ofta tvungna att gå och lägga sig tidigt för att spara på ljus. Maten lagades över öppen eld och var beroende av tillgången. Värst var det i slutet av vintern när förråden sinat och många svält. Till frukost åt man sill, potatis, bröd och vid huvudmålet mitt på dagen mera sill. Potatisen introducerades visserligen redan 1724 av Jonas Alströmer, men blev basföda först i början av 1800-talet. Innan dess var spannmål basfödan, som öl, gröt och bröd (jfr ordet "levebröd"). Någon gång kunde det bli fläsk eller kött, jämte soppa, kål, välling eller surmjölk. Till detta mål tog sig mannen ofta en sup. Superiet var många gånger riktigt allvarligt! Kvällsmaten bjöd på korn- eller råggröt. Oftast hade den fattige inte råd med kött, ibland inte ens sill! en dyrbarhet på den tiden. Man kunde ibland använda sillolja, innan lysfotogenen kom i slutet av 1800-talet.

Sina behov gjorde man i utetoaletten "dasset", som låg en bit från huset. Avföringen samlades i en tunna. Man torkade sig med gräs eller blad. Tunnan fördes till gårdens gödselstack. För tvätt av sig själv och kläder användes vatten och tvål, som nu hade nått även allmogen. Dock blev dessa tvättar inte så ofta. Sjukdomar spreds på grund av dålig hygien och dåliga sanitära förhållanden. Många människor var undernärda och på grund av dessa omständigheter hade sämre motståndskraft. Tuberkulos var en av de vanligaste sjukdomarna och ca 10 000 dog av detta varje år i Sverige på 1800-talet. Vart tredje barn dog före tio års ålder. Vardagens plågor bestod för övrigt av skabb och löss, mask och magkatarr. I mitten av 1800-talet började textilier användas och var inte längre enbart för rikemans hushåll. Folk började byta kläder oftare, vilket ledde till bättre hygien och minskade på sikt risken för epidemier.

Det var dålig tillgång på läkare så "kloka gumman" eller "kloke gubben" anlätades ofta. De var ofta äldre och använde huskurer de lärt, kunskaper som gått i arv från mor till dotter, etc. De var ett slags naturläkare med kunskaper om örter och dess läkedom. Tandvärk var också mycket vanligt och tänder drogs ut – utan bedövning förstås. Många miste sina tänder redan som unga. Tandläkare var inget yrke förrän i slutet på 1800-talet. Behandling kunde

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

genomföras av vem som helst, t ex av en munk, av en soldat, etc. När tänderna plågade var det en vanlig metod att flytta bort värken genom att sätta en spik i tanden tills den blödde och sedan slå in spiken i ett träd eller vägg och på det sättet bli av med värken!

Att bli gammal under 1800-talet var inte lätt. De gamla och värnlösa kunde tilldömas ”*kringgång*” om de inte hade familj eller någon som tog hand om dem. Kringgång innebar att den fattige skulle gå från hus till hus och tigga ihop det som hörde till livets nödtorft och uppehälle. I slutet av 1800-talet kom **fattigstugorna** och långt senare i mitten på 1900-talet ålderdomshemmen. Fattigvårdsauktion förkom också, vilket var en gammal form av fattigvård, som innebar att man auktionerade bort fattighjon till lägstbjudande, det vill säga till den som krävde minst ersättning från socknen för att ta hand om hjonet.

Allmän folkskola infördes i Sverige 1842. Det innebar att varje socken skulle hålla med lokal och utbildad lärare, men det var ont om dessa. Någon läskunnig ålades då att undervisa, t ex klockaren eller annan läskunnig. Lärarna var stränga och trångsynta och om barnen busade blev de slagna med en käpp eller fick stå i skamvrån. Flera klasser undervisades samtidigt. När barnen lärde sig skriva, skrev de på sand, då det var dyrt med bläck o papper. Alla kunde inte gå i skolan regelbundet. Föräldrarna höll dem ibland hemma för att hjälpa till.

Kyrkan var den naturliga samlingspunkten i samhället. I äldre tider var det tvunget att gå i kyrkan. Under höstarna vandrade prästen runt bland hushållen och höll ”**Husförhör**” där bibelkunskap och läskunnighet testades. Man gifte sig inte alltid av kärlek och istället för att leva familjevis levde man i hushåll med alla på gården. Man och hustru skaffade många barn, 6 – 8 barn var ett normalt antal vid den tiden. Sönerna blev myndiga vid 21 års ålder och fick lov att bestämma över sitt liv. Döttrarna blev aldrig myndiga. Fadern bestämde över dem tills de gifte sig och mannen tog över faderns uppgift. Om kvinnans make dog tog ofta mannens bror eller närmsta släkting över ansvaret för kvinnan och hennes barn. Om man ville gifta sig så skulle pojken fria och en kvinna skulle föra med sig en ”hemgift”, alltså det en kvinna förväntades behöva i det nya hemmet. När allt bestämts trolovade man sig och var fästfolk tills man gifte sig i kyrkan. Det var viktigt på den tiden att gifta sig för både mannen och kvinnan. Om kvinnan födde ett barn som ogift ansågs hon vara en slinka. Det var mycket svårt att vara ensamstående, svårt att försörja sig och man blev utstött ur bygemenskapen. Även barnet råkade illa ut, kallades ”oäkta” och lämnades utanför gemenskapen.

Fattigstugan var ett sätt att bistå de fattiga och nödställda, men det fanns också andra vägar. Rote- eller kringgång tillhörde de vanligare. Systemet innebar att ett antal gårdar tillsammans försörjde ett eller två så kallade *rotehjon*. Dessa flyttade, eller flyttades, runt mellan gårdarna. De som kunde fick arbeta för brödfödan, medan andra förmodligen var sängliggande. Psykiskt sjuka kunde skickas på rotegång om de var för besvärliga att ha i fattigstugan eller på annat sätt svårplacerade. Ibland bands dessa personer fast, antingen inne i stugan eller i något uthus. Vissa behövde ständig övervakning. Det hände också att fattighjon utackorderades till lägstbjudande, ofta på ett år i taget. Offentliga auktioner där såväl barn som vuxna ropades ut var vanligt i många socknar.

År 1868 var det sista riktigt stora nödåret i svensk historia, kallade ”**Satans år**”. Även åren före och efter rädde missväxt med svält som följd. 1867 genomlevde en lång vinter som aldrig tycktes ta slut som avlöstes av en kort och plötslig vår och en lika kort och plötslig sommar. *Halshuggarnatten*, frosten, gjorde slut på det sista hoppet. 1867 var medeltemperaturen omkring fem grader kallare än normalt. Missväxten var ett faktum som ledde till omfattande hunger, svält och tusentals offer.

Året efter 1868 efter en fin vår kom en långvarig torka som höll i sig ända till september. I juli var hettan tropisk. Bönder och torpare tvingades se hur säd och gräs brände bort på åkrar och ängar. Mjölken från korna var ofta blodblandad. Kor, grisar och hästar måste slaktas på grund av foderbrist. I kvarnarna maldes mjöl av halm, bark, mossor och skott av lind. De allra fattigaste livnärde sig på välling gjord på malda ben och råghalm.

Trots att 1860-talet var ett årtionde som präglades av upprepade missväxtår i Norrlandslänen exporterades det ändå ett jordbruksöverskott från länen, bl.a. smör. Ser man till hela landet så ökade jordbruksexporten kraftigt under hela 1860-talet, framför allt exporten av havre. Londons hästdragarna spårvagnar gick på svensk havre. Så även om spannmålsproduktionen ökade, även räknat per person, och skördarna skulle ha räckt till alla, så fick alla inte mer att äta. Medan de stora gårdarna kunde leverera för export tvingades en stor del av den fattiga befolkningen i

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Norrlandslänen att leva på och under svältgränsen. 1867 var, paradoxalt nog, ett svältens år – och ett rekordår för svensk spannmålsexport. Svälten var som vanligt en mindre fråga om missväxt än om fördelning.

De som inte fick någon del av skördar och pengar hade fått lära sig att det var som det skulle vara. Sådär stod det exempelvis i "Betraktelser för nattvardsungdom" utgiven 1861: *"Somliga måste vara fattiga och somliga rika. Det kan inte annorlunda vara. Ville man utjämna denna olikhet, så vore det orättvist, eftersom många tusen skulle bli berövade det som de med svett och möda förvärvat, och deras ägodelar kastas i händerna på odugliga, lata och lättsinniga människor, som icke förtjänade den gåvan. Så skulle jorden inom kort bli en ödemark och människorna alla samtliga olyckliga, utfattiga och eländigare än någonsin. Besinna detta, du fattiga, och var nöjd! Är du nöjd så är du rik."* Det var detta synsätt som de utsatta fick möta under svältåren. Att det var tingens ordning. Det var så det skulle vara. Kanske var det därför också hjälpen kom att dröja.

Nödhjälpsarbetet påbörjades under vintern 1867. Tidningar publicerade upprop, undsättningskommittéer bildades, välgörenhetstillställningar anordnades i de borgerliga salongerna och pengarna började strömma in. Till och med dåtidens superkändis, Jenny Lind, skänkte pengar, liksom uppfinnaren John Ericsson. Med pengarna köptes spannmål som sedan skulle levereras sjövägen till de utsatta områdena innan isen lade sig igen.

Många dog i vad som kallades för "svältfeber", som uppenbarligen var en följd av näringsbrist. Antalet människor dömda för stöld fördubblades. 1869 slogs också ett dystert rekord för fattigvården – det fanns då 217 373 registrerade understödstagare i riket, av en befolkning på 3,5 miljoner. Bland de mer välbärgade i socknarna klagades det högljutt. Ansvar för de fattiga låg på lokalsamhället, och nu argumenterade allt fler för att denna omsorg borde vara frivillig. Missväxt- och nödeåren gjorde att många valde att flytta från Sverige för att få det bättre. Det under svältåren 1867 - 1869 som **emigrationen** kom att växa till en verklig massrörelse, något som underblåstes mycket av den undermåliga hjälp som staten och samhället kunde ställa upp med. Under dessa tre år utvandrade nästan 60 000 människor till USA. Mer än dubbelt så mycket som under perioden 1851 - 1867. Man drevs bort på grund av svält, förtryck, fattigdom och tiggeri och brist på medborgerliga rättigheter. Mellan 1850 och fram till första världskriget 1914 flyttade ungefär en miljon svenskar till USA. Det var mer än en femtedel av befolkningen. Men de som inte hade råd att flytta blev kvar i Sverige. Även från Sjulsmark flyttade främst enskilda personer.

Människans levnadsvillkor förändrades grundligt i samband med industrialiseringen i mitten av 1800-talet. Storbritannien och några andra länder i Europa hade industrialiseringen redan pågått under lång tid. Eftersom flera av de nyligen industrialiserade länderna hade ont om skog, fanns en stor efterfrågan från utlandet på trä. Industrialiseringen av Sverige startade därför vid sågverken i Norrland där trävaror kunde utvinnas för export till utlandet. Ångmaskiner hade nu ersatt vattenkraft och gjort det möjligt att anlägga nya sågverk och industrier var som helst. De tidigare sågarna drevs av vattenhjul och var därför tvungna att ligga vid forsar som dessutom ofta frös till is under vinterhalvåret. Med de nya ångmaskinerna behövde man inte längre ta hänsyn till vattenströmmar eller årstider. Ångmaskinerna underlättade också sågningen av virket, vilket ökade produktionen. Timmer flottades på älvarna ner till kusten där sågverksindustrierna låg, varifrån trävarorna sedan fraktas vidare med båt. Hälleströms finbladiga sågverk etablerades 1801 och Rosfors bruk under 1830-talet (se nedan).

Bild 29. Typisk ångsåg från mitten av 1800-talet. (Bild från Nordingrå 10 000 år).

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Fram till Linnés norrlandsresa på 1700-talet var skogen en relativt outnyttjad resurs, och skogslandet var en skrämmande vildmark som skilde sig från den befolkade och odlade bygden, kulturmarken. När industrialismen startade i Sverige i mitten av 1800-talet inleddes ett intensivt markutnyttjande. Det byggdes skogsarbetarköjor, körvägar anlades, dammar byggdes för flottning, liksom flottningsrännor. I vattendrag byggdes ledarmar av grov sten. Spår av **timmerflottning** finns i form av flottningsdammar, murade ledarmar, flottningsrännor m.m. Träkolsframställning hade funnits länge men större antal kolmilor restes som kolbottnar i dag vittnar om, och kolarköjor byggdes intill. Tjärdalar byggdes och stor mängd trätjära producerades, särskilt i de stora områdena med tallhedar där tillgången var god på tallstubbar. Trätjära utvanns i tjärdalar och exporterades till båtbyggerier i Europa. Träkol som utvanns ur kolmilor och var viktigt handelsvara upp till och under andra världskriget.

Redan vid 1500-talets mitt nämns Svensbyn vid inre Pitefjärden som välförsett med grovbladiga vattensågar. År 1789 hade Piteåorten ett 40-tal sågverk. 1756 lämnades ett privilegium på en såg vid Borgforsälves utlopp intill Sikfors, som skulle bli landskapets första finbladiga såg, och upplåtelsen gällde 2000 träd per år. Rätten till marken behöll kronan och sågverken betalade en avgift utifrån volym. Kronans mark bortom kulturbygden, dvs. skogslandet, kunde upplåtas till sågverk och järnbruk med speciella nyttjanderättigheter av skogen, eller till kolonisation genom nybyggen. Man ville därmed komma ifrån de kringflyttande svedjebruken. Ett antal förordningar 1673, 1695 och 1749 skulle främja koloniseringen genom att ge nybyggaren ett antal skattefria år och därmed möjlighet att rotat sig som bonde i vildmarken. Dessa försörjde sig även med visst skogsbruk såsom träkolning, tjärbränning och pottaskatilverkning.

Med **ångsågens och flottledernas intåg** vid 1800-talets senare del förändrades skogens karaktär. Nu fick bonden arbete med att vintertid frakta foror från kustlandet med huggare och körare upp till skogsmarken. Folk kom från södra Sverige till denna timmerrusch. Skogen skulle huggas vintertid, och från början gjordes det enbart med yxa. Virket skulle sedan flottas på försommaren, och under lågvattenperioden byggdes det flottleder. Med detta uppstod nya samhällen och skogsindustrin moderniserades.

Redan på Linnés tid uppstod söderut skogsbrist, och av det skälet skapades de bränslebesparande kakelugnarna. Under slutet av 1800-talet när ångsågarna etablerades längs kusten och exporten blomade började man oroa sig över råvarubrist och bolagens rofferi, där bönderna tappade äganderätten till skogen.

9: Rosfors nybyggen

I Rosfors ekopark finns lämningar efter två hemman från 1800-talet, ett vid Abbotjärnen och ett vid Fluggtjärnen. Dessa är från en epok när Rosforsbygden gradvis bebyggdes med kronohemman, delvis på enskilda individers initiativ (t ex Brännträsk) dels genom uppmuntran från Hälleströms såg och Rosfors bruksägare för att få tillgång till skog. Dessa etableringar har lett till konflikter, speciellt från ägarsidan för Rosfors bruk, men även från bönder från Sjulsmark som hade intresse av dessa marker för fiske, skogsavverkning och fäbodverksamhet. Vi ska följa denna process och börja med Hälleströms sågs etablering.

Hälleström sågverk och dess hemman

Det är först i samband med Norrbottens industrialisering som Rosforstrakten börjar nyttjas och bebos. Det industriella nyttjande av skogarna kring Rosfors började med etableringen av **Hälleströms finbladiga sågverk** 1801. Sågverk har funnits i Piteåbygden sedan 1700-talet. Det allra äldsta sättet att framställa bräder, plank och timmer för hus och båtbyggen var att bila fram dessa produkter. **Bilning** innebär att dessa bräder och plank huggs fram jämna och fina med bredeggad yta, vilket man kan se i mycket gamla hus. Bräder klövs med kilar och yxa, och man kunde få ut en till två bräder per timmerstock. Om vedstrukturen var vriden i timret, vilket inte är ovanligt i martallar, fick man inga plankor alls. När man började tillverka sågar kunde man för hans såga fram plankor. Redan för över 6 000 år sedan tillverkades sågar av koppar, men 4 500 år senare tillät utvecklingen av metaller egyptierna att göra en såg av brons. Denna bronssåg var nu i en hårdare metall, men klingans tänder var fortfarande oregelbundna utan någon större struktur. Och snart konstruerades sågar som drevs med vattenkraft, ofta i anslutning till mjölkvarnar, eftersom de byggde på samma princip.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Under 1500-talet anlade staten sågar runt om i Sverige, även i de norra delarna. Något som stoppade utvecklingen av sågar under 1600-talet var att myndigheterna krävde speciella tillstånd av de som ville starta en såg. Det var för att kunna beskatta och att se till att bergsbruket fick skog för att kunna göra träkol av. Det var nämligen järnet som var Sveriges viktigaste exportvara, och till brytningen av malm krävdes stora mängder träkol. Man behövde ha träet till detta. Det stoppade sågverksrörelsens utveckling. De sågar som tilläts var främst till för husbehov. Brädsågning kom därmed att ske i mycket liten omfattning fram till 1700-talets mitt och främst på primitiva grovbladiga vattensågar eller genom kransågning för hand.

Under 1600-talet fick skogen ett större värde än att bara vara en naturtillgång för tjärbränning, kolning, husbyggen, inredning och uppvärmning. Export av bräder, plank och sparrar (fyrkantigt virke t ex för takstolar) när städer började växa fram i södra Sverige och Europa. 1741 nedtecknades i Jordeboken "sågqwarnar" Tranuträksågen, Lakaforssågen och Kattöglesågen i Portsås, Hårträksågen och Åttneåhsågen i Håkansön, två sågar i Rosvik, en såg i Tundavan, Alvik 1 där skogen tagit slut, och Alvik Biurbäckssågen, och Bränträksågen i Sjulmark. Redan då hade flera sågar problem med skogstillgången. Sjulmarkssågen låg längs Bränträskbäcken ½ mil från byn och byggdes 1708.

Under början av 1700-talet utvecklades sågbladen och gick från grova och klumpiga till finbladiga. De äldsta sågarna var så kallade ramsågar med ett enda sågblad. Dessa sågverk var inte särskilt effektiva då sågbladen var tillverkade av ca en cm tjockt hamrat järn. Bladet fick mödosamt arbeta sig genom stocken, drivet av ett vattenhjul. Virkesutbytet blev lågt och förtjänstmöjligheterna därmed också små. Man beräknade att cirka 15% av stocken gick förlorad i spill.

Bild 30. Finbladiga sågblad till en ramsåg, (Skelefteå museum).

I början av 1700-talet utvecklades sågbladen då de gick från grova till finbladiga. Man började även sätta in flera sågblad i ramsågarna vilket gjorde sågningen lättare då man i ett enda moment kunde såga stocken i flera brädor. Detta ledde bland annat till att det blev mindre spill, endast 3%, samtidigt som brädorna fick högre kvalitet och produktionen ökade. Antalet sågblad och ramar var beroende av den vattenkraft som kunde utvinas. I och med att det blev mindre spill vid sågningen började den hårda regleringen för etableringen av sågverk att luckras upp. I ett kungligt brev från år 1739 lagstodgades att den som startade ett finbladigt sågverk skulle få rätt till viss skogsavverkning på gemensamt ägd mark eller statens skog. Trots detta användes fortfarande de grovbladiga sågarna långt in på 1800-talet i husbehovssågarna.

Under hundra år kom produktionen av sågade varor i Norrland att tiodubblas. Sågverken flyttades till kusten när ångsågarna kom för då behövde man inte först transportera det sågade virket ner till kusten för att där skeppas ut. När ångsågen låg vid kusten kunde bräderna direkt lastas på fartyg vid sågverket. Sågverkssamhällen växte fram längs hela Norrlandskusten och Piteå blev en viktig sågverksort och utskeppningsort för sågat virke. 1770 var Härnösand den ledande exporthamnen för virke tätt följt av Piteå.

År 1796 erhöll **Hälleström**, tillsammans med Ekfors, Selets och Sjulmarks sågar privilegium för **finbladiga sågverk**. 1809 fanns det 11 privilegierade sågar i Norrbotten. Dessa hade tillstånd att avverka 24 800 träd, dvs 2 250 träd i

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

genomsnitt per sågverk. Man plockade bara de grövsta dimensionerna, tallarna var i snitt 7,1 - 8,8 m långa (12 - 15 alnar och minst 0,46 m (1/2 kvarter eller 18 tum) i lilländan.

Det blev nu en kamp mellan sågverk och bruk om den tidigare betraktade värdelösa skogen. Både såverksägare och bruksägare var angelägna att få till avvittringar av allmänningsskogarna. Alla hade tidigare rätt att för egen vinning avverka skog, utvinna kol och tjära ur den. Samtidigt hade staten intresse att fortsätta koloniseringen av Norrbottens skogsland som påbörjades under tidigare århundraden. Detta gjordes med hjälp av **avvittring** av nybyggen, varmed menas avskiljning. Avvittringen var en administrativ process vars syfte var att fastställa slutgiltiga gränser mellan kronans och nybyggarnas marker och att kronans skog skiljdes från enskilt ägd mark. Avvittringsstadgarna föreskrev att äldre gränser och äganderättsbestämmelser skulle gälla. Före avskiljandet skulle *hävdeförteckningar* upprättas där var och ens egendom skulle noteras. Redan under 1600-talet skedde en jordbrukskolonisation i Norrland. Kronan upplät mark åt nybyggare som fick land, vatten och jakträtt mot att de förband sig att bryta ny odlingsmark.

Hemmanen skattlades, gränsrösen restes, lagfarter upprättades och den privata äganderätten fastställdes. År 1683 utfärdades en Skogsordning, där kungens äganderätt till allt herrelöst land slogs fast. Guvernörerna, landshövdingen och kronobetjänten i orterna anbefalldes att föranstalta om avvittringar. Om en by eller ett hemman hade laga **rågång** (genom märken såsom rösen, upphuggen gata eller stolpar, markerad gräns mellan socknar, bymarker och jordegendomar) skulle denna respekteras och om rågång saknades skulle varje hemman få så stort skogsanslag som funnes skäligt. All övrig mark skulle tillfalla kronan. Genom denna förordning lades grunden för **avvittringsverket**. År 1824 kom den kungliga stadgan angående avvittringsverket i Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens län och pågick därefter i 100 år. Avvittringsstadga hade till syfte att underlätta kolonisationen på kronans marker. Före avvittringen skulle det fastställas vem som ägde vad av marker, ströängar och fiskevatten.

Bild 31. De första hemmanen och gårdarna i Rosforstrakten enligt 1881 års Generalkarta.

Till varje **hemman** skulle skog följa med, som var tillräckligt stor för husdjurens bete, hushållets behov samt även en mindre del till försäljning. Då utökades de magra jordarna i området med hjälp av stora dikningsföretag. Myrarna blev viktiga för dels fodertillgången till boskapen, men även sjöar dikades ut och torrlades för nyodling. Gårdarna lokaliserades ofta på torra höjdlägen, s.k lidbebyggelse, med odlingarna nedanför i sydsluttningar. Koloniseringen och uppodlingen innebar att ofta samerna trängdes undan. När marken började brytas och svedjebrännas ledde detta tillsammans med ökad beskattning av jakt- och fiskeresurserna, till ökad konkurrens om markerna mellan samer och nybyggare. **Kronobybyggen** som etablerats på den avvittrade marken ersattes så småningom med kolonat och **kronotorp** på arrenderad mark. Kronotorp började upplåtas från 1890-talet. Bostadshuset byggdes enligt en fastställd norm och kronotorparen fick ett mindre bidrag för detta. Placeringen av kronotorpen bestämdes

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

framförallt av närheten till skogen, som var arbetsplatsen, än av närheten till odlingsbar jord. Därför låg ofta kronatorpen långt bort från övrig bebyggelse. 1916 tillkom **kolonaten**, i och med att en statlig kommitté bildades för att påskynda kolonisationen av kronans skogar i Norrland. Varken kolonaten eller kronatorpen blev särskilt långlivade. För människorna som bodde i kronatorpen och kolonaten var de ekonomiska förhållandena svåra, och utflyttningen blev ett faktum när det så småningom blev möjligt att få arbete i industrier på större orter.

Kampen om skogen som resurs till bruk och sågar gjorde att en Bergmästare Quensel 1827 klagade på böndernas slöseri med virke, att man inte byggde tätare hus för att spara ved, och att man inte nyttjade ljus eller lampor i ställe för vedbrasor som ljus för sin slöjd och annat arbete inomhus. Han klagade även på att man kokade hö, agnar, renmossa och hästgödsel en eller två gånger om dagen för att ge till korna under åtta till nio månader om året, ett stort slöseri på skog enligt honom. En Bergmästare hans Axel Werdholm beskriver sin resa 1858 längs norrlandskusten som *"finner man väl ganska stora sträckor av skogsmark men ingen egentlig skog, ty på många större vidder av sådan mark finnes ej en gång träd, passande för härlig vedbrand. Då man avlägsnar sig tre å fyra mil från kusten, träffar man väl ännu verklig skog, men följer man vattendragen, särskilt de större, är, så blir förhållandet i det närmaste som vid kusten. Skogseldar hava gjort sitt för att jämte avverkning för utskeppning och ortens behov högst betydligt förminska skogarna."* Kalavverkning av skog är som synes inte endast ett modernt skogsbruksproblem utan var påtagligt redan på mitten av 1800-talet.

Efter att handelsmän från Piteå och bönder från Sjulsmark 1796 ansökte om att få starta ett **finbladigt sågverk vid Hälleström** skedde syn av platsen 7 och 8 juli och medgivande kom 10 oktober samma år från Landshövdingensämbetet, och Kammarkollegiet lämnade ett medgivande 9 mars 1798, och skriver: *"Timber till afsaubrädsågning wid mände werk, beläget ½ mil Öster från Sjulsmarks by, finge ifrån derhop upgifne allmänningstrakten wid Flyggberget eller Storheden, Långtträskheden och Rösten årligen afhämtas till ett antal af Fyra -hundra Tio (410) fullmoga furuträd och Twåhundra (200) dito Granträd,"*. Hälleströms sågverk fick alltså avverkningsrätt kring *"Flyggberget"*, dvs Bergstjärnsflygget och *"Storheden"* som skulle kunna vara markerna runt Rosfors. Timret från Rosforsskogen flottades till Hälleströms såg på Rosån från avverkningsplatserna. De sågade trävarorna transporterades sedan 15 km ned till **Harrbäcksfjärden** vid nuvarande E4an för utskeppning. Ursprunget till **namnet Hälleström** är okänt, men kan komma av de berghällar som omger området och som skapade den fallhöjd i ån som behövdes för en såg. Namnet är troligen nykonstruerat för sågverkets ansökan.

Fram till 1864 var anläggandet av sågar och den kvot de fick tillverka hårt reglerat. Men avverkningsrätten överskreds i allmänhet eftersom det fanns en stor lönsamhet i att sälja skogsprodukter både oförädlad och förädlad. När näringsfriheten infördes i mitten av 1800-talet togs regleringen av sågverken bort. Samtidigt togs exporthinder och tullar bort vilket gjorde att stordriftfördelarna slog bort de mindre sågverken. Detta bidrog till att Hälleströmssågen inte var tillräckligt lönsam och lades ned 1870.

I samband med ansökan 1796 för att få anlägga ett sågverk vid Hälleström ansökte man om att få anlägga nybyggen på de privilegierade skogsmarkerna. Syftet med nybyggena för sågverket var att man skulle kunna försvara nyttjandet av de uppgivna allmänningsskogarna. En **syn genomfördes 1798** för att få platsen för sågen godkänd, men man fick avslag för nybyggena. Då man fick avslag "placerade" man ut, eller hjälpte personer med anknytning till Hälleströms sågverk att etablera sig på nybyggen. Dessa var nybyggen i *Abbortjärn*, *Kälsheden* och enligt Lundström i sin bok om Sjulsmark tror även vid *Krokvattnet*. Många av de första bosättningarna i Rosforsområdet hade därför anknytningar till Hälleströms sågverk. Sågverkesägarna försökte bibehålla sin rätt till avverkning genom att stödja och placera nybyggare på utsynade marker på de tidigare privilegieskogarna. På detta sätt kom stora delar av markerna utanför Sjulsmark byområde att på olika kartor betecknas som *"under Helleströms finbladiga Sägwärks för stockefångs privilegierade marker."* Det var ett betydande område som var tillgängligt för sågens försörjning av timmer. När fristående etableringar på *Brännträskhedens*, *Kälhedens*, *Grundträsk* och *Krokvattnets* nybyggen kom blev det i konflikt med sågens intresseområde.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

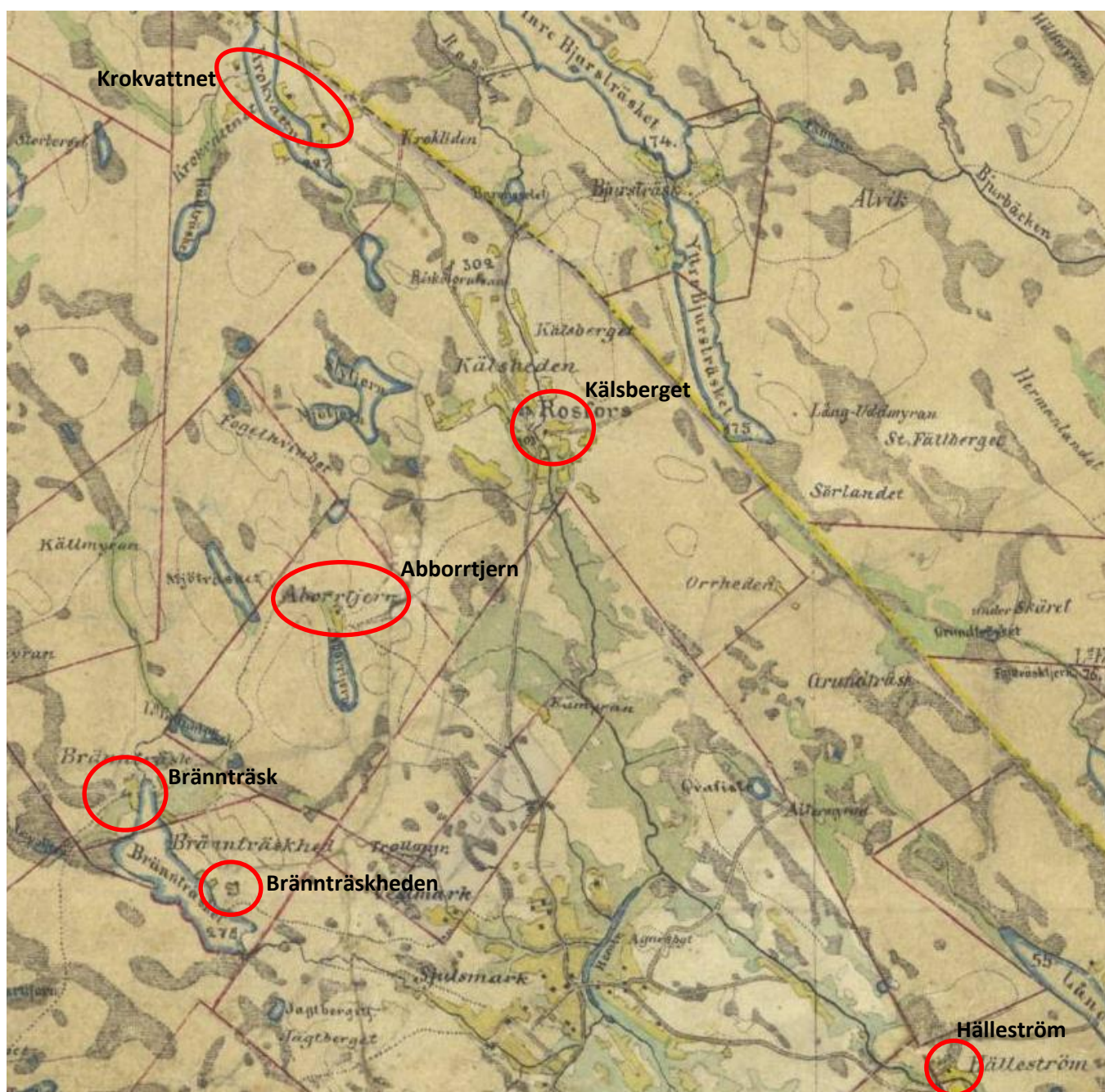

Bild 32. Första bebyggelsen i Rosforstrakten enligt härardskartan (1859-1934) med bebyggelse i Hälleström (1), Bränträsk (1), Bränträskheden (1), Abborrtjern (1), Kälsheden/Rosfors (1), Krokvattnet (3)

Hälleströms såg ansökte på nytt om odlingslägenheter för sina "stockfångst" i privilegierade marker, varför en **Syn genomfördes 1803** med Länsman och nämndemän, "Utslag uppå Hälleströms Såg Intressenter igenom Handels man PG Julin gjorde ansökan, att af odlingslägenheter belägna å den under Sågwärket till stockfångst Privilegierade marken, få anlägga Nyhemman till ett mantal, som lägenheternas beskaffenhet kunna tillåta, emot åtnjutande af nådige frihetsår, gifvit i Umeå af Lands Kontoret den 10 september 1803."

Sågverket ansökte dels för bostäder nära sågverket vid Hälleström, dels vid Långträsk, samt "Tomt och bolstad på södra sidan om Djöhlberget, och å norra sidan om Rosvik åhn, ¼ mil ifrån sågen, med derinvid varande åkerjord af tunneland vidd, bestående af jordmån af lerblandad sandmylla," vilket torde avse markerna kring dagens Övre Sjulsmark.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 33. Nybyggen med anknytning till Hälleströms såg kring Rosfors (Kälsheden) och Brännträsk.

Den 10 september 1803 beslutar Landshövdingen efter synen en tillåtelse till sågverket att "å den under Sågwärket till stockfångst Priviligierade marken, få anlägga Nyhemman till ett mantal, som lägenheternas beskaffenhet kunde tillåta, emot åtnjutandet af nödige frihetsår." Här angavs två platser för nyhemmanen, "på södra sidan om Djöhlberget, och å norra sidan om Rosvik åhn, $\frac{3}{4}$ mil ifrån sågen med derevid vaande åkerjord af tunnelands vidd, bestående af jordmån af lerblandad sandmylla, och 2e på norra sidan om Flyggtjern $\frac{1}{4}$ mil från förra stället åkerjord af sandmylla till tvenne tunneland, till äng:", dvs. dels norr om älven vid sågen i Hälleström, dels ett läge vid Rosån i närheten av Flyggtjärn, dvs sannolikt **Kälsheden**. På berget Kälen norr om Rosfors finns ett antal vattensamlingar (djölar) som kan ha gett namnet *Djöhlberget*. Hemmanet vid Hälleström bygges då, men det vid Kälsheden blev inte av. Vid 1820 års syn fanns det dock ett nybygge vid Kälsheden som lär ha byggts dessförinnan.

Vidare ansöktes i 1803 års syn om rödningsland i sina privilegierade marker, Med **rödningsland** avses land lämplig för nyodling där man kan hugga bort skog och rensa upp så att man kan få gräs att växa på en slåtteräng eller ha djur på bete där. Markens värde mättes med hur många **skrindor** hö som kan produceras.

I 1803 års syn listad därför olika marker med potential som Rödningsland, varav flera inom nuvarande Rosfors ekopark (se bild xc):

"och 2e på norra sidan om Flyggtjern $\frac{1}{4}$ mil från förra stället åkerjord af sandmylla till tvenne tunneland, till äng:" vilket torde varar myrmarken strax norr om Fluggtjärnen.

Vidare nämns "16o I öster från nyssbeskrifne åkerjorden, samt ifrån norra råroet för Sjulsmark byaområde, utmed linien, rödningsland till en skrinda,". Denna plats är kan utan karta från synen svår att avgöra vart den är placerad.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

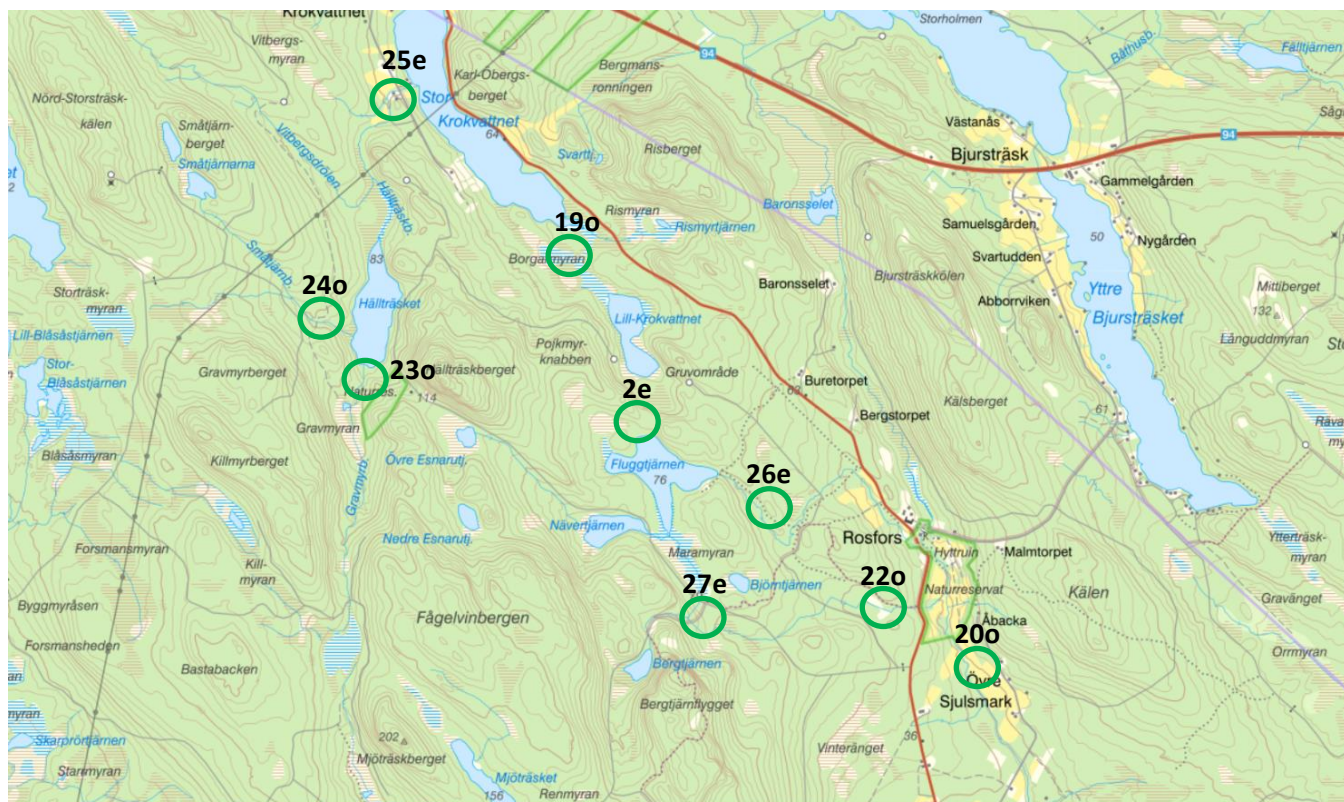

Bild 34. Synad Rödningsland vid 1803 års syn för Hälleströms såg (tolkningar från synbeskrivning i Lundström bok om Sjulsmark).

"19o En myr mellan stora och lilla Krokvattnet, jemte rödningsland, wid en derifrån till elfen löpande bäck, trej skrindor;" avser dagens Borgarmyran.

"20o Nymyren i sydväst från Djöhlberget, värderat till sju skrinda:" Då Lundström i sin Bok om Sjulsmark har tolkat "Djöhlberget" som dagens Kälen kan detta rödningsland antingen vara dagens Vinteränget eller ängsmarken väster om Övre Sjulsmark.

"21o På norra sidan, wid Sjulsmark Byss rålinje, rödningsland till en skrida:" – osäker vilken plats som avses.

"22o Stormyran i sydväst från Djöhlberget, jämte rödningsland utmed Näfvertjernbäcken, en skrinda: skulle kunna tolkas som dagens Rötmyran.

"23o Ytterst Hällträsket, vid södra rålinjeen, där Kihlsmyrgrafen framkommer, rödningsland, till en skrida;" Torde vara i anknytning det hemman som Hällträskgumman hyste, eller möjligen Gravmyran.

"24o På västra sidan om samma träsk wid rålinjeen, rödningsland med grof skog, jemte föera grafvar, hvaraf efter 15 's 18 års förlopp kan ärhållas fem skridor;" Denna notering om gravar väster om Hällträsket är intressant eftersom i Forsök inga gravar är noterade, däremot finns Gravmyrberget strax sydväst om angivna plats, och Gravmyran söder om Hällträsket. Dessa platsnamn antyder tillsammans med denna notering om att det funnits en gravplats i anslutning till Hällträsket. Även namnet Häll – träsket vore intressant att utforska, om det kommer från ordet berghäll eller från ordet att hålla.

"25e wid Hällträskbäcken å ömse sidor, ned till Krokvattnet, en med grof björk och granskog beväxt tract, som efter rågsel kan afkasta fyra skrindor;" torde avse marken där bäcken rinner ut i Stor-Krokvattnet mitt emot Karl-Öbergsberget.

"26e På ömse sidor om Flyggtjernsbäcken, rödningsland af nästberörde beskaftenhet trej skridor: " torde avse området sydöst om Fluggtjärnen längs Fluggtjärnen bäcken och Fluggtjärnenstigen strax innan den når Flyggtjärnenvägen, där marken är dikad och visar spår efter odling.

"27e Å båda sidor om Bergtjernsbäcken, rödningsland till trej Dito:"

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

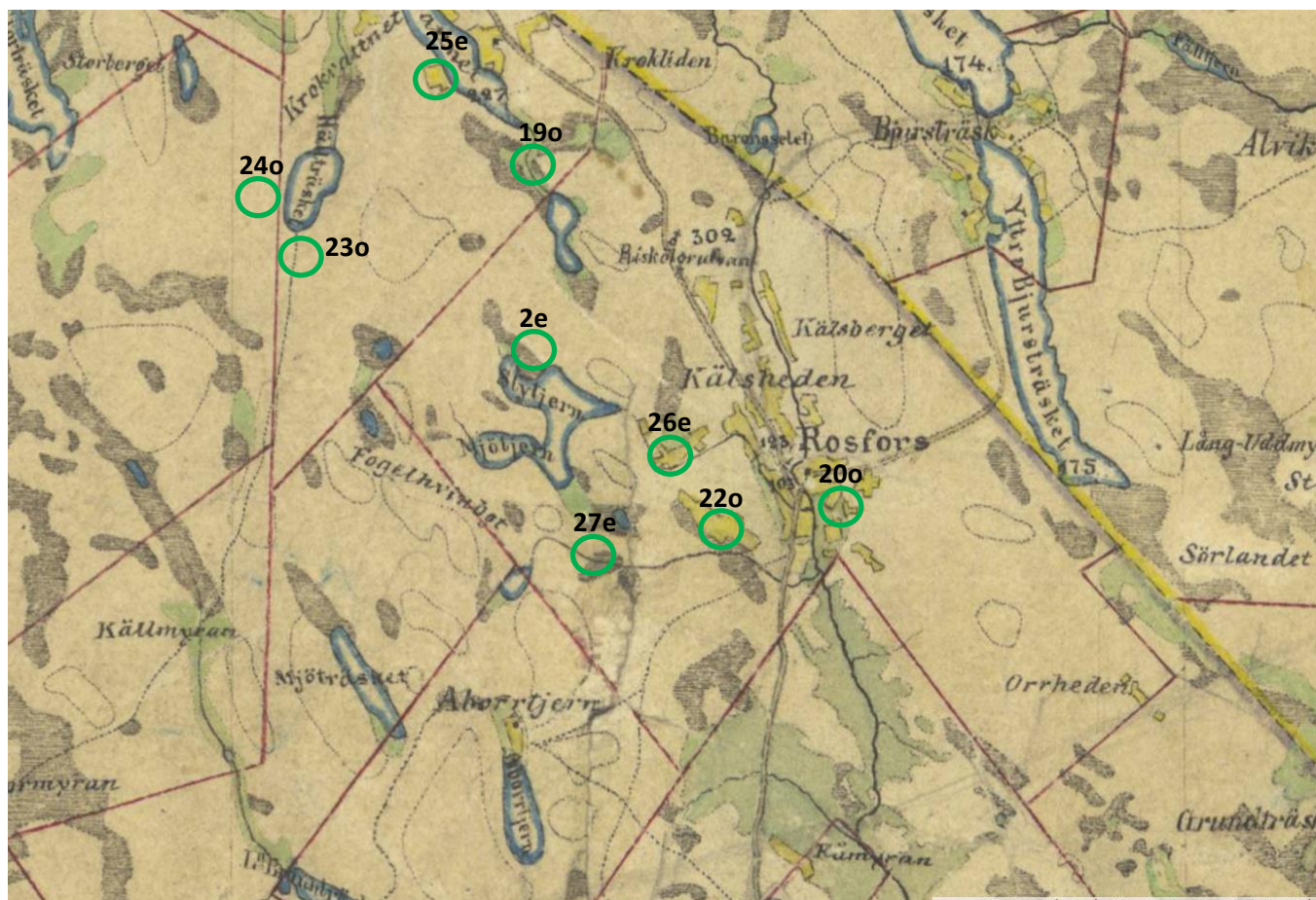

Bild 35. Synad Rödningsland vid 1803 års syn inplacerad på Häradskartan. (tolkningar från synbeskrivning i Lundström bok om Sjulsmark).

Den 5 augusti år 1811 genomförde Lantmätare tillsammans med Häradsdomare och Nämndemän en ny syn av Hälleströms nybyggen för att utröna deras skattläggning. Man skriver att man utifrån ansökan 1798 och syn 1803 (ovan) bifallit Nybyggens anläggning med 20 års skattefrihet till och med 1923. Man ville syna framröja Ängslägenheter för att undvika "olägenhet och Ägoblandning till undvikande hvaraf de nu medelst öfverkommelse vil söka dem sig tillvinna." Representanter från både Långträsk och Sjulsmark liksom från sågen deltog och synen gällde bostäder och marker vid Hälleström och Långträsk, och inga ytterligare hemman synades eftersom "Flere förmoner och lägenheter finnes ej än de som anförde äro." Av 1894 karta framgår det att i Hälleström då fanns 11 hemman med tillhörande ägor.

De kartor som upprättades över Rosfors bruk innefattade även ovanskrivna Nyhemman insynte Lägenheter och beskrivna, Inspektor Öhman från bruket informerade att Nyhemmanen Kälsheden, Krokvattnet och Abbotjern blivit överförda från Krono till Skatte utfärdade 13 augusti 1851 som tillkännagivande till Kungl. Kammarkollegiet. Inspektor Öman framlade att de marker som övertagits av Hälleströms Sägverk var skogen "mycket afbrukad och svag och dålig beskaffenhet, samt sen återväxt". Och som härjades av en skogsbrand detta år (1853) och begärde därför att så stora områden som möjlig tilldelas ovannämnda hemman. I ett protokoll från 1859 överfördes Kälsheden, Krokvattnet och Grundträsk och Brännhedens nybyggen från krono- till skattehemman.

Krokvattnet

Krokvattnet omnämns redan 1561 i en skattelängd gällande träskfiske som ett fiskevatten "Bjurträsk och Krokvatn". På den tiden fanns bebyggelse bara vid kusten, men dessa skogstrakter användes för jakt och fiske. Först 1807 ansöktes om tillstånd att uppta ett nybygge i Krokvattnet. Syn verkställdes 1809 och 1810 godkändes ett kronobygge i Krokvattnet för Per Samuelsson med 20 års skattefrihet. Men Samuelsson han aldrig bygga sitt nybygge innan han avled. Sonen överlät borrhäten 1816 till Eric Andersson Hortlin. Vid först i husförhållslängden för 1817 - 1825

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

omnämns boende i Krokvattnet. Vid en syn i Krokvattnet november 1820 bekräftas att Hortlin besatt Krokvattnet nybygget. En *svaltkvärn* anlades vid utloppet av Stora Krokvattnet. Inga lämningar finns i dag från denna kvarn. År 1839 ägde Rosfors bruk halva Krokvattnet och mot slutet av 1800-talet fanns det fyra gårdar vid Krokvattnet. Gården benämns efter sjön Stora Krokvattnet, vars namn kommer av att den långsmala sjön går i en båge. Efterleden -vattnet ingår i ett fåtal namn på sjöar som alla kännetecknas av sitt ocentrala läge på utmarken. Krokvattnet ligger precis på gränsen till Luleå kommun. Pellijeff i sin bok "Ortsnamnen i Norrbottens län" pekar på samma ursprung till bl.a. sjöarna *Altervattnet* (Lule-Altervattnet och Pite-Altervattnet) belägna nära varandra på var sin sida om gränsen mellan Bodens kommun och Älvsbyn kommun. Inga centralt belägna sjöar har namn på -vattnet, vilket tyder på vi har en historisk sen namngivning.

Bild 36. Härardskartan visar tre nybyggen vid Krokvattnet, medan Generalkartan från 1881 (bild xx ovan) endast anger de två på östra sidan.

Kälsheden (Rosfors)

Vid synen i Hälleström 1803 angavs **Kälsheden** som en lämplig plats för en gård, utöver den i Hälleström. Man angav en plats nedanför *Djöhllberget* som troligtvis är ett äldre namn för nuvarande Kälen: "på södra sidan om Djöhllberget, och å norra sidan om Rosvik åhn," Någon bebyggelse kom aldrig tillstånd men marken utnyttjades för skogsavverkning till sågen i Hälleström. Innan skattefriheten skulle upphöra 1823 ansökte man på nytt för att anlägga ett nybygge. Man skulle då få ytterligare en period om 20 år av skattefrihet. I oktober 1820 skedde därför syn av kronobygget Kälsheden.

I mars **1822** beviljades rätt för Carl Olof Falk att uppta ett kronohemman vid Kälsheden med 30 års skattefrihet. C O Falk var äldste sonen till Sågställaren Olof Falk vid Hälleströms såg, varmed återigen intressenter till sågverket placerades ut för att säkerställs trygga timmerförsörjningen till Hällströmssågen. protokoll från 1839 är Kälsheden angivet som ett kronobygge under Rosfors bruk som vid sin etablering köpte upp gårdar kring bruket för att säkerställs virkestillgång till bruket.

Den första som flyttade till det som i dag heter Rosfors var Carl Olof Falk från Hälleström som byggde ett kronobygge 1825 enligt resolution 413 år 1822. Namnet Kälsheden tycks i huvudsak ha fungerat som en administrativ beteckning som inte användes lokalt, medan namnet **Kälsberget** användes tidigare i kyrkoböckerna och husförhörslängderna, och benämningen Rosfors för den bebyggelse som växte upp kring Rosfors bruk.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Förleden är troligen ett som appellativ (substantiv som benämner ett ting) *käl*, som i ortnamn tycks avse skogsområden mellan bebyggda trakter, och *-berget* av de två berg som ligger nordost, *Kälsberget*, och sydost *Kälen*, och *-heden* av det lågland som Rosån skapat väster om bergen. I dag finns Kälsheden bara kvar som fastighetsbeteckning för den mark och de hus som finns i Rosfors. Kälshedens nybygge låg på norra sidan om Rosån mitt emot herrgården i Rosfors. I dag finns enligt Lundström inga lämningar kvar efter bostadshuset eller andra byggnader.

Bild 37. Kälsheden, Kälsberget och Rosfors enligt Häradskartan (1859-1934).

Namnet Rosfors

Benämningen **Rosfors** börjar användas i samband med etableringen av Rosfors bruk som beteckning för brukets bebyggelse. Namnet är därför en sen nykonstruktion skapad vid brukets tillkomst och med syftning på dess läge vid Rosån. Enligt Pellijeff är namnet **Ros-** i Rosvik och Rosån lingvistiskt svårtolkat. Det uttalas som äldre genuinare form *röp-* och nyare *rös-* som en anpassning till skivformen. Äldre skrivningar är *Ross-*, *Rodz-*, *Rodz-* som använts för Rosvik och terrängformer såsom Rosviksberget och Rosviksudden. En tolkning *ross* för 'häst' kan utifrån de äldre skrivningarna uteslutas. En bildning *rodsl* för 'röjning' till roten i verbet *rö(d)ja* kan inte helt uteslutas. Vad som talar emot en sådan tolkning är att man i första hand vill se åns namn, *Rosån*, som det primära namnet. Och i ett ånamn är en sådan förled för röjning osannolik. Det är dock osäkert om Rosån är att se som något särskilt gammalt ånamn. Ån är inte historiskt särskilt betydande, och anges i äldre litteratur som *Sjulsmarksån*. Den bebyggelse som från äldsta tid helt dominerat dalgången är just Rosvik, som ända fram till bruksrörelsens uppkomst på 1800-talet var den enda byn längs själva huvudån. Byn är också 1543 års jordebok som socknens största. I nämnda jordebok upptas i Rosåns vattensystem Sjulsmark som en mindre bebyggelse vid ett litet biflöde till Rosån närmare två mil uppefter ån. Sjulsmark är en relativt liten by, vars jordatal då uppgår till mindre än en femtedel av Rosviks. Pellijeff tar det för troligt att Sjulsmark bebyggts från Rosvik, ursprungligen måhända som fåbodar. I anledning av denna Rosviks tidiga totala dominans längs Rosån antar Pellijeff att ån namngivits efter den by som fått namn efter dess mynningsvik. Möjligen kan ån tidigare ha haft ett annat nu försvunnet namn.

En annan möjlig förklaring som anges av Pellijeff är att förleden går tillbaka på ordet *Ruotsi*, *finska* för 'svensk'. Det finns i trakten bevisligen finska inslag i namngivningen av platser och orter. En parallell är måhända *Ruosniemi* (ur *Ruotsin-*), namn på en stadsdel i Björneborg och av de svensktalande återgivet *Rosnäs*. Förledsparalleller kan även vara de i Åbolands skärgård belagda *Rosala* och *Roslax*. Namnen uppvisar också 1500-talsskrivningar *Rodz-*, *Rodze-*, *Rotz-*, *Ros(s)-* etc. Förleden härleds där ur *Ruotsin-*. Pellijeff anser att dessa två föreslagna förklaringarna får ses som

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

tänkbara men ingalunda säkra tolkningar. En tredje tolkning framförs av Axelson i sin bok om Rosfors bruk, där han menar att namnet Rosfors troligen liksom namnet Roslagen härleds ur det gammelsvenska "rods". Axelson menar att Rosån flyter mycket lugnt i sin nedre del och där är det lätt att förflytta sig genom att ro. Enligt honom har därför namnet Rosvik uppstått som en beteckning på en vik, där den lugnt flytande Rosån mynnar. Namnet har alltså inget med rosor att göra, vilket är en feltolkning från C A Hedqvists tid då en särskild näckrosdamm anlades vid Bruksherrgården.

Brännträsket

Brännträsk söder om Rosfors bebyggdes i dess nordvästra strand med ett kronobygge första gången 1767 som fick 35 år skattefrihet. Efter 10 år, 1777, delades gården i två lika delar och beboddes som två nybyggare. Båda gårdarna förvärvades 1840 av Rosfors bruk för att säkerställa tillgång till skog för den kolkonsumtions som bruket behövde. Nybygget benämndes efter läget vid sjön vid Brännträsket, där det funnits en bränna, avbränt område, möjligen svedjebränning.

Bild 38. Häradscharta över Brännträsk och Brännträskhedens nybyggen.

Brännträskheden

När Rosfors bruk etablerades kring 1830 (se nedan) köptes ett antal gårdar och hemmanen in. Liksom tidigare Hälleströms sågs ägare hade ägarna för Rosfors bruk tvister om mark med enskilda nybyggare. 1833 beviljades anläggandet av ett nybygge i **Brännträskheden** med 30 skattefrihetsår. Förste nybyggaren var **Anders Johansson Sundström** (1795 - 1850) gift med Greta Magdalena Carlsdotter (f. 1801 i Möron), de hade nio barn.

Rosfors bruksägare motsatte sig nybygget i Brännträskheden, som ledde till omfattande tvister. Ett protokoll från 1839 visade att gården hade brunnit ner och familjen flyttat. Gården byggdes upp igen eftersom tvisterna fortsatte. 1855 skriver Lantmätaren Widell ett brev som ifrågasätter Brännträskhedens är duglig som Nybygge, då åkrar och ängar till hemmanet inte var tillräckliga för ett nyhemman, varför ägorna tilldelas *Abbortjernens Nyhemman* som lyder under Rosfors Bruk. Han befarade att sökande för hemmanet bara ville "ruinera skogen och sedan lemna stället för vind och våg. Dessutom är den tiil åker uppgifne marken af den torra och lösa beskaffenheten att sonen till den omnämnde Sundström, hvilken nu förmodelige väkt frågan måst tillstå att den är alldeles otjernlig".

År 1857 gjordes en undersökning om framtiden för nybygget vid Brännträskheden när Sjulsmarkbönderna hade intresse av vattenförsörjningen från Brännträsket till sin kvarn i Brännträskbäcken. Härvid vidhöll Rosfors Bruk sitt motstånd mot Brännträskhedens nybygge. Sjulsmarks byamän fick tillstånd att dämna Brännträsket för att reglera bäckens flöde genom att sänka sjön två alnar och bygga en damm över utloppet. Här kom senare att ligga en kvarn

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

enligt ortsbefolkningen. Protokollet visar att Rosfors bruk var emot uppgrundningen av Brännträsket och anläggningen vid Brännträskheden. Orsaken till detta motstånd framgår inte. 1859 sammankallades ett sammanträde efter påbud från Rosfors Bruk för förrättning för mantal, ränta, tunnland och område för Brännträskheden och hemmanen *Brännträskheden* och *Abborrtjern* upplästes och studerades på karta. Rosfors bruksägarens motstånd mot Brännträskhedens nybygges etablering misslyckades. Brännträskheden benämns i äldre dokument och kartor som *Brrinntriiskheden* 1876, *Bränntriäskhed* eller *Brännheden*, *Brännträskhed* ek 1880, Brännträskheden. Namnet kommer av läget vid en hedmark invid Brännträsket.

Fluggtjärnen Hemmanet

Vid sydöstra stranden till Fluggtjärnen finns lämningar av ett hemman från 1800-talet. Platsen består av fem husgrunder som i *Fornsök* anges som "Lägenhetsbebyggelse" och beskrivs som en torplämning ca 50 x 20 m med tre (!) husgrunder, röjda ytor, grävda fåror samt odlingssten. Husgrunderna är 8x5m, 6x7m och 4,5x5m med stenfot. I en av grunderna anges att det finns en källargrop. I *Fornsök* har man missat två husgrunder, vilka framgår av ekonomiska kartan (bild 39) samt en öppen brunn. Fälten ner mot stranden är slåtterängar. Sveaskog har inom detta LONA-projekt frilagt husgrunderna och Guide Natura, som arrenderar marken kring hemmanet av Sveaskog, har restaurerat slåtterängarna som nu årligen slås med lie. Även en bolada har placerats vid arrendet.

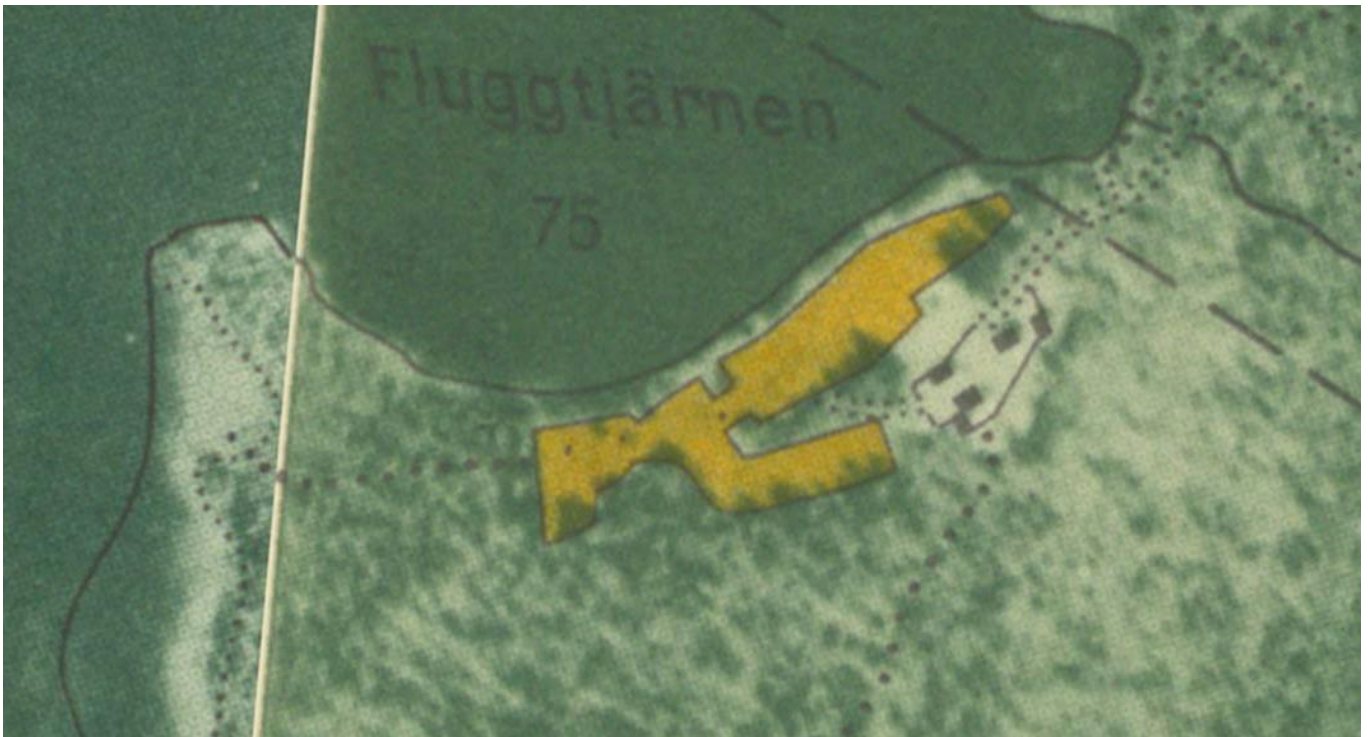

Bild 39. Hemmanet vid Fluggtjärnen. Ekonomiskas kartan.

Vid bäckutflödet från sjön finns dessutom en fördämningsvall som i *Fornsök* anges vara 78 meter lång, 3 - 6 meter bred och 0,3 - 1,5 meter hög. I vallen finns en damöppning 10 m lång, 1,5 m bred och 1,5 meter hög med träränna som delvis är raserad. Dammvallen (bild 42) användes för att reglera vattenflödet i Fluggtjärnenbäcken ner till Rosån och Rosfors bruk.

Hemmanet som har sitt namn efter sjön, anges i äldre litteratur benämnas som *Flyggtjärn*, eller *Fyggtjärnen*, medan modernare kartor använder namnet *Fluggtjärnen* för sjön, och i äldre kartor såsom Häradskartan och Generalkartan heter sjön *Slytjärn*. Själva hemmanet anges i äldre litteratur som *Flyggtjärn*. Ordet *flygg* är ett vanligt och gammalt (Arvidi 1651) ord för fågelungar som just lämnat boet, och har sitt ursprung i nyhögtyska *flügge* från lågtyska *flügg(e)*, och av urgermanska **flugja-*, som betyder "kan flyga". På Pitebondskan betyder *Flugg* brant, stup och förekommer som namn för flera berg i Pitetrakten, och i Rosfors *Bergtjärnflygget* strax söder om Fluggtjärnen. Namnet *Bergtjärnsflygget*, liksom *Fluggtjärnen*, verkar vara nyare namn då *flygget* inte finns namngivet på Häradskartan däremot på Generalstabskartan.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 40. Häradskarta (1859 - 1934) över Fluggtjärnen här kallad **Slytjärn**, utan att ett hemman finns markerat.

Bild 41. Generalkartan (Generalstabskartan från ca 1837 - 1920) anger platsen som **Slytjärn** med ett hemman markerat.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 42. Dammvallen vid Fluggtjärnen som reglerade vattenflödet ner till Rosfors bruk (Foto Gelter)

Ursprunget till hemmanet vid Fluggtjärnen är oklar om av vem och när hemmanet byggdes. Enligt ortsbefolkningen har hemmanet kallats "Flöljarngård". Enligt Lundström (Sjulsmark och byarna runt omkring) bodde i Flyggtjärn f.d. Kolaren **Jonas Andersson Berg** samt hans son Kolaren **Johan Fredrik Berg** och listas i Lundströms förteckning över bosatta i Brännträsk som "Tillkom 1861 – 1870 Brännträsk (Flyggtjärn) (Rosfors Bruk ägare)", vilket antyder att hemmanet tillkom någon gång mellan dessa år.

I en intervju tror sig Stig Malmström från Sjulsmark veta att en **Viktor Berg** var först att bygga vid Flyggtjärn, han hade sitt föräldrahem vid Nävertjärn, Stig kommer ihåg att det finns en grund kvar från huset där. Dessa muntliga uppgifter är lite osäkra, möjligtvis menar Malmström Kolaren Jonas Andersson Berg som anges av Lundström. Vid nävertjärn finns heller inga bosättningar upptecknade och han kan möjligen mena Abborrtjärn eller Kålsberg.

Vidare berättar Malmström att i slutet på 1800 eller i början på 1900 talet så flyttade en familj till Flyggtjärn som kom från Böle. Det var en ganska stor familj, Lundkvist, Hjalmar, Helian, Edvin samt ett par flickor. Helian var den sista som slog och brukade i Flyggtjärn. Efter det så flyttade familjen till Baronselet. Andra ortsbor från Rosfors berättar att Helian Lundkvist hade 14 barn i två barnkullar, och från andra kullen födda i Baronselet lever i dag Hilding Lundkvist, Klöverträsk, ca 90 år, Hans Lundkvist, Norrfjärden och en syster Olga.

Stig Malmström berättar att jordbruket i Flyggtjärn bestod av några kor en get samt ett par grisar. Alla personer som var arbetsföra jobbade på bruket i Rosfors. Hemmanet vid Flyggtjärn revs enligt Malmström någon gång 1945 - 1950. Det finns kvar en stuga vid backen upp mot Bjursträsk från bruket räknat, denna stuga är Bagarstugan från Flyggtjärn. De mesta av hemmanet blev rivet och användes som brännved. De som bodde vid Flyggtjärn hade även uppgift att bevaka uppdamningen av sjön eftersom vattnet sparades till järnbruket, enligt Stig Malmström.

Vid synen 10 september 1803 nämns ängarna vid Fluggtjärnen som lämplig mark till ett nybygge vid "Djölberget", dvs Kålsheden: "Tomt och bostad på södra sidan om Djölberget, och å norra sidan om Rosvik åhn, $\frac{3}{4}$ mil ifrån sågen, med därevid vaande åkerjord af tunnelands vidd, bestående af jordmån af lerblandad sandmylla, och 2e på norra sidan om Flyggtjern $\frac{1}{4}$ mil från förra stället åkerjord af sandmylla till tvenne tunneland, till äng."

Även när rödningsland listas i synen 1803 (se ovan och bild 35) anges marker kring Fluggtjärnen som lämpliga; "och 2e på norra sidan om Flyggtjern $\frac{1}{4}$ mil från förra stället åkerjord af sandmylla till tvenne tunneland, till äng:" och vidare "26e På ömse sidor om Flyggtjernsbäcken, rödningsland af nästberörde beskaffenhet trej skridor:"

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Vid avyttring 1839 av Lantmätare och skatteläggning av Krononybyggerna *Kälsheden*, *Krokvattnet*, *Abborrtjern*, *Grundträsk* och *Brännträskheden*, framgår att Rosfors bolagsägare redan var ägare av *Kälsheden*, *Grundträsk* och halva *Krokvattnet*. En Berglund från Rosfors bruk ansökt om anläggande av ett nybygge vid den så kallade *Näferbergtjernen*, utvisade Lantmätaren en trakt för gårdstomt och åkergärde, bestående av lös sandmylla med någon lerjord närmare sjöstranden, som uppmättes och antecknades på kartan. Inger arbete hade påbörjats. Till äng åropades *Maramyran*, men den var redan insynt under *Kälhedens* nybygge, vilket var obekant för Berglund, som fick avstå området. Han hänvisade till *Enapatusbäckens* stränder för att användas som äng, men vilket var otillräckligt för ett nyhemman. Ån var bara två alnar bred, med stenig mark runtom, och Berglund avstod även det förslaget. Vad som menades med *Enapatusbäcken* är oklart, då namnet inte framgår av någon av Generalkartan, häradskarta, eller ekonomiska karta. Berglund ombads att inkomma framöver och påvisa några tjänliga odlingslägenheter för att kunna etablera nyhemmanet. Något hemman kom aldrig att byggas vid *Näferbergtjernen*.

Den 24/9 1839 skulle *Brännträskhedens* Nybygge besiktigas. "Anspråkstagaren kunde Anläggningsbrevet och Syne instrumentet, utan att han av förre innehavaren inte erhållit några handlingar utan bara ett Immusionsbrev, som inte upplyste något om vilka Lägenheter som ingick i Nybygget *Brännträsket*. Sundström framskaffade därför Anläggningsbrevet som listade Nybyggets Lägenheter. Twisten fortsatte och 1853 besökte Lantmätare Wibell igen området för att inspektera utbrytningen av Nyhemmanen *Krokvattnet*, *Kälsheden*, *Abborrtjern*, *Brännträsk* och *Grundträsk*, som nu lyder under Rosfors Bruk. Eftersom hemmanet i *Fluggtjärnen* redovisades under *Brännträsk* i Kyrkobokföring och husförhörlängder framgår det inte från Lundströms redovisning när ett nybygge togs upp vid *Fluggtjärnen*, så slutsatsen blir att hemmanet måste ha tillkommit under perioden 1861 - 1870.

Bild 43. Husgrund vid Fluggtjärnen (Foto Gelter).

Dikning, vilket vi kan se runt hemmanet vid Fluggtjärnen har haft två syften, dels att genom torrläggning (och i vissa fall även uppdämning) öka arealen slåtter och odling, samt att dika för att främja den skogliga tillväxten. Som jordbruksmetod går dikningen långt tillbaka i tiden. Både kustlandets mer besuttna bönder och inlandets nybyggare behövde, förutom skogsbete, även slåttermarker med självväxande vegetation längs sjö- och älvsränder till foder för vintern. Sådan strandslåtter var en arbetskrävande metod som användes fram till 1940-talet. En specialform av slåtter var att tillföra våtmarker periodvis än mer vatten vilket ökade foderproduktionen. Metoden är en uppdämning eller översilning. Slåtterängen vid Fluggtjärnen kan inte ha räckt till många kreatur, men det fanns en mindre slåtteräng längs Fluggtjärnenbäcken som säkert tillhörde hemmanet. Vilka andra marker som fick brukas är oklart men vid **Rötmyran**, som numera är bevuxen av björk och aspskog, fanns tidigare större slåttermarker.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

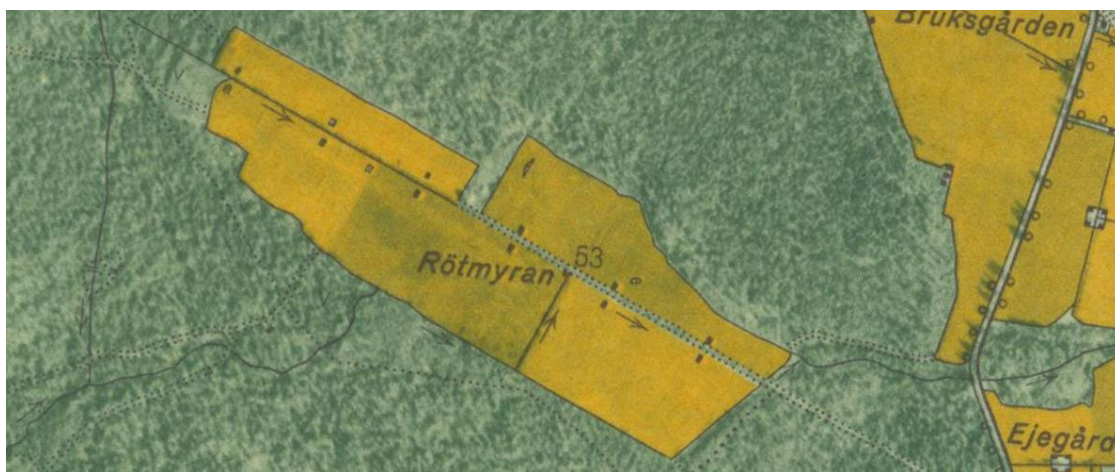

Bild 44. Rötmyran sydost om Fluggtjärnen som eventuellt kunde användas av hemmanet vid Fluggtjärnen.

Bild 45 Rötmyran i dag är en vacker björk- och aspskog där hackspettar trivs (Foto Gelter)

Till hemmanet vid Fluggtjärnen gick inga vägar utan man fick ta stigar ca 2 km ner till Rosfors. Säkert följde man den numera nymarkerade Fluggtjärnenstigen som finns markerad på ekonomisk karta. Stigen följer Fluggtjärnenbäcken och passerar några fält markerade på såväl Häradskartan, Generalkartan och Ekonomisk karta men som i dag är skogbevuxna. Dessa ligger där Fluggtjärnenstigen korsar Rötmyrastigen som går ner till Rötmyran som då var öppen brukad mark med 11 lador och en stenmur.

Bild 46. Stigar från Hemmanet vid Fluggtjärnen ner till Rosfors (Ekonomiska kartan)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Hemmanet vid Fluggtjärnen beboddes till en början av kolaren Jonas Andersson Berg och därefter av hans son Kolaren Johan Fredrik Berg, som troligtvis gjorde dagsverk som kolare vid Rosfors bruk, eftersom inga lämningar efter kolmilor eller tjärdalar har hittats kring Fluggtjärnen. Livet torde ha varit svårt vid hemmanet, med viss jakt i skogarna och fiske i den magra sjön Fluggtjärnen och Nävertjärnen, säkert i viss konkurrens med den stora familjen vid närliggande hemmanet i Abborrtjärn. Ytterligare efterforskning kan kanske bättre klargöra om livet vid Flyggtjärn.

Familjer i Fluggtjärnen enligt Lundström (numreringen är period och familj i husförhörlängden)

Under Brännträsk redovisas även **Flyggtjärn** som ägdes av Rosfors Bruk.

Tillkomna 1844 - 1853 i Brännträsk 2

8/4 Kolaren **Jonas Andersson Berg** 1805 - 1867 född i Kälsberg, Älvsbyn (7/19 i Rosfors). Gift med Ulrika Lovisa Grönberg, född 1800 i Luleå.

9 Barn: Carl Anders f. 1828 Kälsberg (8/12 Sjulsmark), Jonas Ulrik f. 1830 Kälsberg (8/22 Rosfors), Ann Lovisa f. 1833 Kälsberg (10/5), Johan Fredrik f. 1836, Kälsberg (10/4), Eva Justina f. 1840 Kälsberg (11/4), Sofia Ulrika f. 1843 Rosfors, och Axel Leonard f. 1846 Rosfors (11/5)

Tillkom 1861 - 1870 Brännträsk (**Flyggtjärn**) (Rosfors Bruk ägare)

10/3 f.d. Kolaren **Jonas Andersson Berg** född 1805-02-06 i Kälsberg, död 1867 (se familj 8/4)

10/4 Kolaren **Johan Fredrik Berg**, född 1836 i Kälsberg, son till 8/4 Kolaren Jonas Andersson Berg. Gift med Ann Katarina Grönberg, född 1836, dotter till 8/15 i Rosfors. **6 Barn:** Johan Alfred 1863 Brännträsk, Emma Sofia 1864 Brännträsk, Ulrika Lovisa 1866 Brännträsk. Johanna Augusta 1869 Brännträsk. Hulda Sofia 1871 Brännträsk, Anna Mathilda 1875 Brännträsk. Gift 1879 med Maria Brita Sandin född 1841 från Älvsbyn. Hustruns oäkta barn Petrus f. 1866. Johan F. Berg Flyttar 1880 - 1891 från Flyggtjärn till Brännträsk.

10/5 Torparen Olof Niklas Bergström, f. 1825 i Holmträsk. Gift med **Anna Lovisa Berg** f. 1833 i Kälsberg, dotter till 8/4 Kolaren Jonas Andersson Berg.

Tillkomna 1871 - 1879

11/4 **Eva Justina Berg** född 1840 i Kälsberg, dotter till 8/4 Kolaren Jonas Andersson Berg.

11/5 **Axel Leonard Björk** född 1846 i Rosfors, som till 8/4 Kolaren Jonas Andersson Berg. Gift med Albertina Lindqvist född Altergård. Flyttade 1879.

Utflyttade barn:

Till Rosfors 1844 - 1853

8/22 Drängen **Jonas Ulrik Jonsson Berg**, f. 1830 Kälsberg. Flyttade till Brännträsk. Bror till 8/1 i Sjulsmark.

Till Sjulsmark 1844 - 1853

8/12 **Carl Anders Berg** 1828 - 1881 f. i Kälsberg (8/4), Gift med Catharina Magdalena Almqvist 1830 - 1856 f. i Kopparnäs (styvdotter till **7/18** John Nilsson Almqvist): Barn: Carl Viktor (12/21 och 13/16, Anna Mathilda f. 1855.C.A. gifter om sig 1857 med Lisa Greta Andersdotter Berg 1826 - 1883 f. i Grundträsk. Barn Margareta Johanna 1858, Maria 1859, Johan Fredrik 1861, Emma Kristina 1864, Johan Fredrik 1867, Johan Albert 1868, Sofia Wilhelmina 1871.

Till Brännträsk 1861 - 1870

10/1 Kolaren Johan Fredrik Berg född 1841 i Rosfors, Gift 1866 med **Sofia Ulrika Berg** (f 1843 i Rosfors, dotter till 8/4 Jonas Andersson Berg, **5 Barn:** Johan Arvid f. 1867 Brännträsk, Sofia Mathilda f. 1870 i Brännträsk, Fredrik Edvard f. 1872 Brännträsk, Carl Ludvig f. 1875 i Brännträsk, och Julius Leonard f. 1877 i Brännträsk. Far till Johan var **9/1** Kolaren Erik Abrahamsson Berg (f 1815) boende Brännträsk 1. Familjen flyttade från Övre Luleå till Rosfors 1837 (7/5) därefter till **Abborrtjärn** (7/1) och Brännträsk 1861.

Hemman Abborrtjärnen

Ca 300 meter norr om sjön Abborrtjärn ligger en enligt *Fornsök* en Bytomt/Gårdstomt som för Rosfors historia har vari en viktig plats som vi sett i dispyterna kring nyttjanderätten av skogarna för Hälleströms sågverk och Rosfors bruk och nybyggarna. *Fornsök* beskriver platsen som ett område av ca 40 - 80 m x 40 - 70 m bestående av två husgrunder, en grop, en röjd yta, grävda fåror samt odlingssten. Husgrunderna är 5x5 och 6.5x6.5 m, båda har stenfoot av kanthuggna stenblock samt spismursrest och källargrop. Husgrunderna är i dag kraftigt övertorvade och området helt skogsklätt. Gårdens namn **Abborrtjärn** kommer från sjön Abborrtjärnen, som av namnet att döma gav et bra abborrfiske. Namnet skrevs tidigare *Abborrtjern* 1825, *Aborrtjern* och *Aborrtjärn*.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

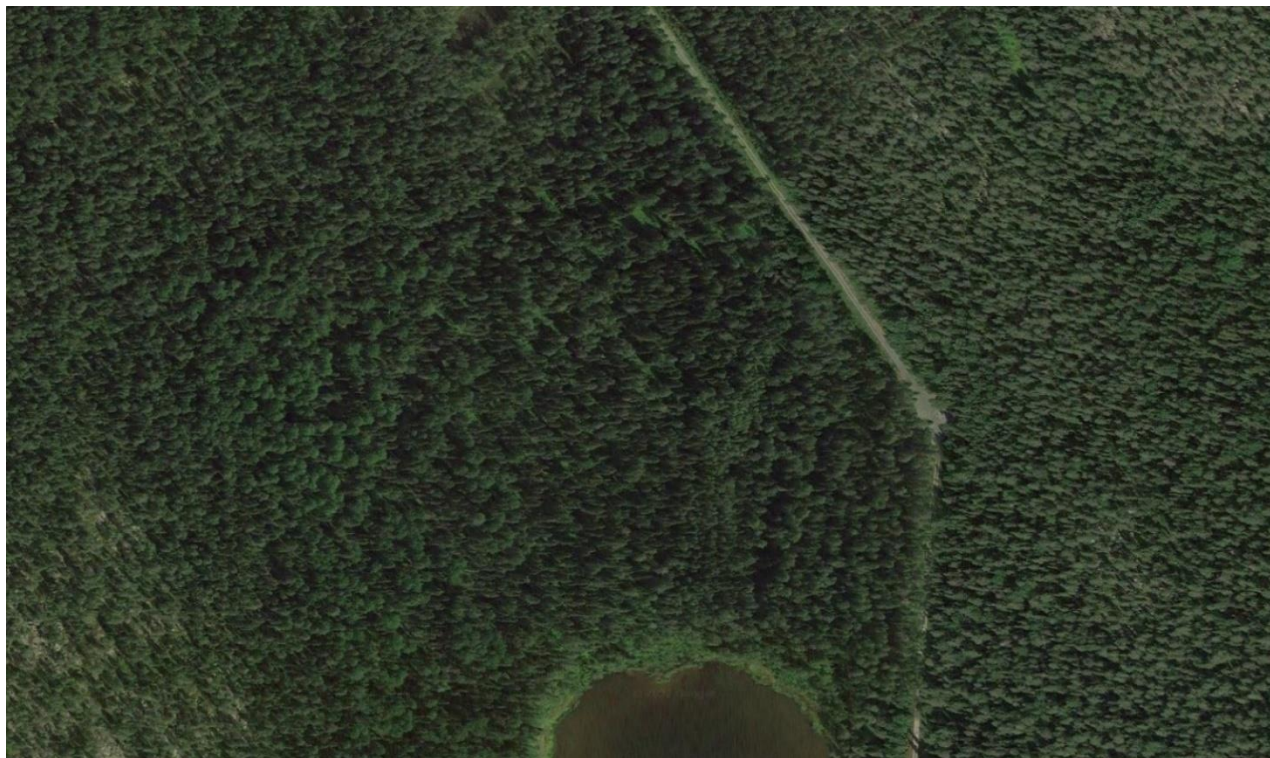

Bild 47. I Dag är hemmanet vid Abbortjärnen övervuxen av tät skog.

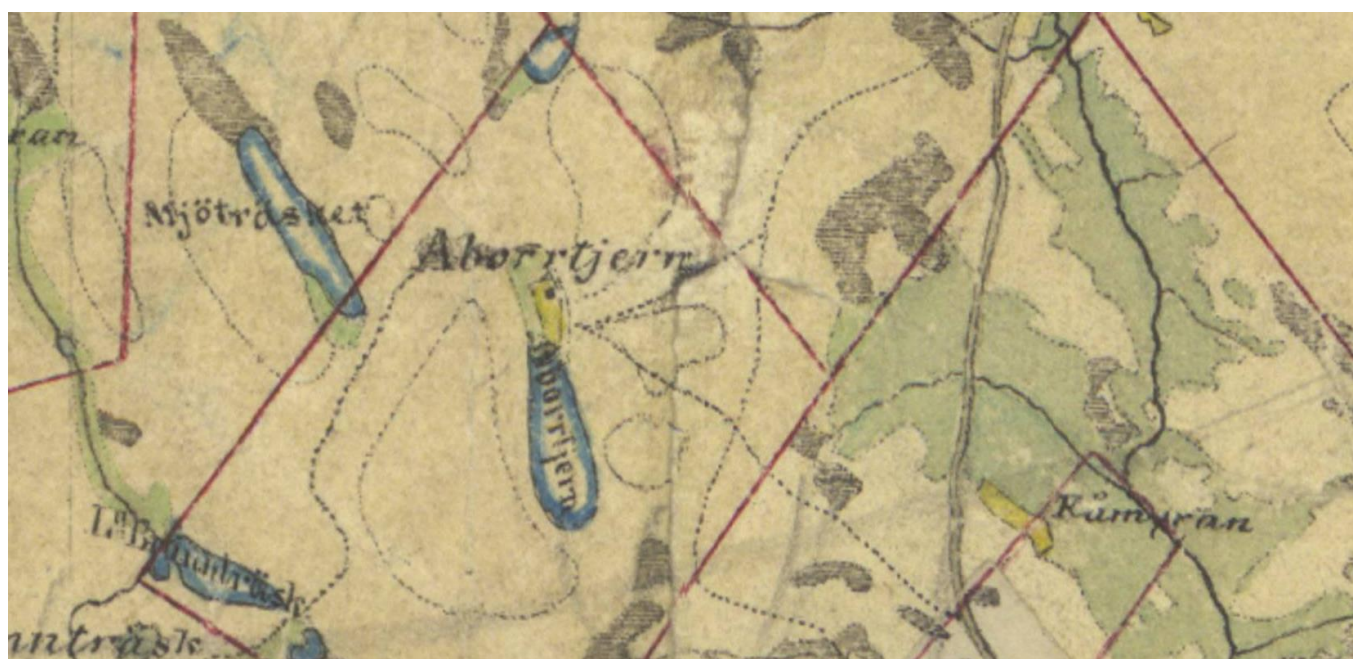

Bild 48. Häradskartan över Abbortjärn.

Häradskartan (bild 48 ovan) visar ett nybygge liksom Generalkartan från 1881 (bild 52), och Generalkartan (bild 53). Först Ekonomiska kartan visar på fem byggnader på hemmanet. Genom Landshövdingens resolution **1806** hade den då 37 årige indelte Soldaten i Sjulsmark **Fredrik Rehn** född 1769 i Arnemark, erhållit tillstånd att upptaga ett kronohemman i Abbortjärn. Fredrik Rehn var bror till Maria Andersdotter som var gift med sågkarlen vid Hälleströms finbladiga sågverk, Per Andersson Hortberg. Troligtvis hjälpte ägarna till Hälleströms såg till att Fredrik Rehn fick tillstånd att uppta kronohemmanet. Även om man var befriad från skatt var det förknippat med kostnader att etablera en gård ute i skogen. Fredriks motprestation var förmodligen att sågverket fick tillgång till skogsavverkning på de marker som skulle utsynas för gårdens räkning. I och med Fredriks plötsliga död kom etableringen att avbrytas. Fredrik Rehn avled i samband med krigstjänst mot ryssarna 1809. Han kan ligga i någon av

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

de ryssgravar som finns i vissa kustbyar efter norrbottenskusten. Genom hans plötsliga död kom etableringen av hemmanet att avbrytas. En viss bebyggelse kan ha kommit på plats eftersom vid nästa beslut om tillstånd att ta upp ett nybygge löd: *"då det blivit eftersatt har det kommit i fullkomlig ödesmål tills Joseph Tornander genom resolution 4/3 1822 fått tillstånd att upptaga det mot 30 fri till och med 1851."*

Joseph Tornander, sågkarl i Hälleström, hade år 1800 kommit till Alters bruk från Kengos bruk i närheten av Pajala. Omkring 1817 kom han till Hälleström. *"Abborrtjärns Nybygge hvilket nu lærer vara intaget till Skatte, är till anläggning beviljad den 4 Mars 1822 uppå ansökan af en vid namn Joseph Tornander."* Skriver Lantmätaren Widell 1855. Enligt husförhörlängden kom han till Abborrtjärn **1823**. Han gifte sig i Alters bruk 1806 med den 15 år yngre Anna Lisa Pehrsson, född 1785 i Alters bruk. Tillsammans med familjen både i Alter, Hälleström och i Abborrtjärn var Josefs mor Maria Josefsdotter född 1748. Sonen Carl Petter Josefsson Öhman gifte sig tre år efter ankomsten till Abborrtjärn år 1827 med Anna Ulrika Olofsdotter Falk. De fick fem barn. Två år efter fadern Josefs död flyttar familjen 1842 till Nederluleå.

Efter dem kom från Brännträsk kolaren Erik Abraham Berg från Rosfors. Han gifte sig med Catharina Andersdotter. De hade tio barn, varav tre med namnet Carl Anders alla dör inom ett års ålder. 1861 flyttar E. A. Berg med sin familj till Rosfors bruks hemman Brännträsk 1.

Till familjen E. A. Berg i Abborrtjärn flyttar mellan 1849 och 1853 drängen vid Rosfors bruk Johan Erik Andersson. Gift med Maria Helena Persdotter hade han 7 barn varav fem födda i Abborrtjärn. Familjen flyttade till Nederluleå 1888. 1873 gifte sig äldste sonen Carl Johan Johansson med Fredrika Sandberg. De fick fyra barn varav tre födda i Abborrtjärn. De flyttade till Rosfors 1880.

Tio år senare år 1890 köpte inhysemannen i Sjulsmark Nils Peter Fjällström och hans svåger Oscar Forsman Abborrtjärn av Västerbottens enskilda bank för 2 165 kronor. Efter smärre reparationer flyttade de in 1 maj 1890. Fjällström hade gift sig 1875 med Maria Lovisa Nordlund och hade 9 barn varav 5 födda i Sjulsmark och 4 i Abborrtjärn. Första året blev strävsamt då huset behövde reparationer och kor köpas in för mjölk till de då fem barnen. 1892 föddes dottern Breda och året därpå sonen Ruben. De var nu sju barn, 9 personer i stugan. Svågern och delägaren Oscar Forsman var indelt soldat och hade eget soldattorp, men brukade en del av den odlade jorden i Abborrtjärn. Den uppodlade marken var 3 hektar som vartefter utökades. De många myrarna gav starrhö som foder till djuren som hade utökats med en häst.

Bild 49. Hemmanet vid Abborrtjärnen där det 1899 bodde 13 personer. (Från Lundström 1995 s 147)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 50. Stugan vid Abborrtjärn vid slutet av 1800-talet. (Från Lundström 1995 s 147)

1895 sålde både Forsman och Fjällström sina andelar till Fjällströms äldste som Johan som då var 18 år, varefter Abborrtjärn brukades gemensamt av far och son. Det lilla jordbrukets avkastning räckte inte för att mätta alla munnar, men jakten och fisket i skogarna räddade familjen från svält. Både far Nils Peter och sonen Johan gjorde dagsverk vid bruket i Rosfors eller hos bönderna i Sjulsmark för att få inkomster till familjen. Sonen Gunnar föddes 1896 men dog endast 3 - 4 veckor gammal. 1899 föddes deras sista barn Mathilda. Johan hade nu gift sig med Alvina Forsberg och man var nu 11 personer som bodde i Abborrtjärn.

Bild 51. Bagarstugan vid Abborrtjärn flyttades på 40-talet till Brännträsk till ett hus som byggdes på 30-talet, och ägas i dag av Tomas Audhav. Tomas far berättade att bagarstugan var den första som sattes upp i Abborrtjärn, och att i stugans timmer finns kulhål från att man provsköt bössorna mot timret och petade sedan ut kulorna för återanvändning. (Bild T. Audhav)

Sonen Johan men familj bor i bagarstugan med två barn medan resterande 9 bor i torparstugan, totalt 13 personer. Johan med familj flyttar till Brännträsk. Vägförbindelserna från Sjulsmark och Rosfors var obefintliga och bestod av stigar över stenig terräng. Avståndet till skolan i Rosfors var 6 km fram och åter, och till storskolan i Sjulsmark 12 km fram och åter. Till närmsta grannen "Janch" (oklart vart namnet syftar till) var det 2 km, till Brännträsk 3 km. Trots dessa avstånd träffades grannarna ofta och hjälpte varandra. Under somrarna hade en del bönder, som de från Kopparnäs, kvigor på bete i skogarna kring Abborrtjärnen, och barnen fick i uppgift att se till dem.

År 1900 säljer Johan Abborrtjärn till Stenberg i Kopparnäs, men familjerna får bo kvar och bruka marken. 1906 sålde Stenberg hemmanet till Patron Hedqvist och familjära får återigen tillstånd att bruka jorden, men måste nu betala

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

ett arrende motsvarande nästan 100 dagsverken. 1926, efter 36 år på gården flyttar familjen I bilaga 3 finns Axel Fjällströms berättelse om Abborrtjärn. Axel var son till Beda Fjällström (12/2 och 16/45) utifrån berättelser från sin mor och morbror Ruben berättar om livet vid Abborrtjärn.

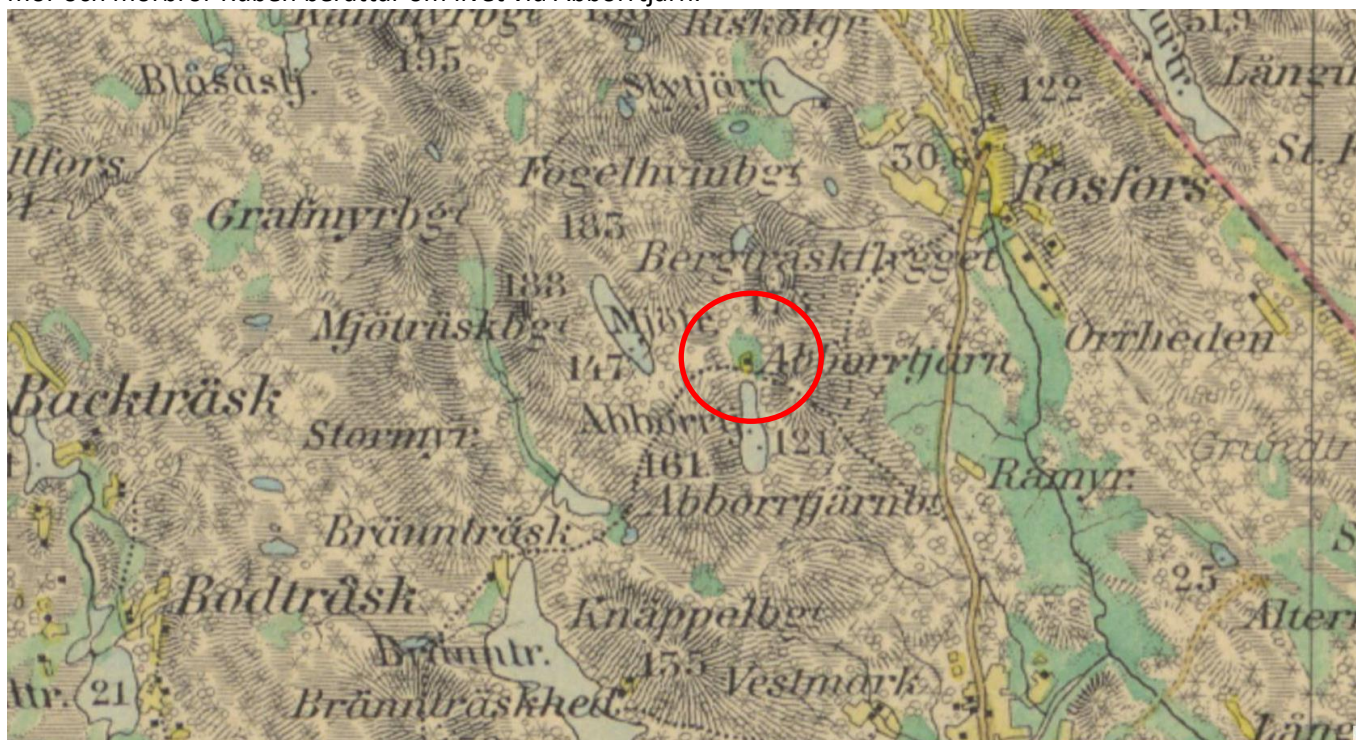

Bild 52. Generalkartan över Abborrtjärn, där även stigen från Brännträsk via Abborrtjärn till Rosforsvägen är markerad,

Bild 53. Ekonomiska kartan som visar Abborrtjärn med fem byggnader markerade.

Av Generalkartan (bild 52) och ekonomiska kartan (bild 53) framgår den stig som från hemmanet vid Abborrtjärn ledde ner dels till Brännträsk, och dels till Rosforsvägen. Stigen framgår även på den ekonomiska kartan men finns i dag bara delvis kvar som Solanderleden från Lill-Brännträsket och Snöskoterleden norrut väster om Södra Abborrtjärnberget, medan stigen över Norra Abborrtjärnberget är i dag borta. Fortsättningen efter berget mot Rosforsvägen är troligtvis nuvarande Vinterängetvägen och den södra avstickaren torde vara stigen och skogsbilväg

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

ner till Anderskroken. Intressant är den i *Fornsök* angivna "Färdväg" på myren mellan Lilltjärnen och Lill-Krokträsket och beskrivs som en **kavelbro** (bild 54). Den anges vara 125 meter lång och två meter bred, och genomskärs i mitten av en bäckfåra. Den anges i *Fornsök* vara tämligen välbevarad, och tydligast framträdande i mitten.

Bild 54. Kavelbron mellan Lill-Brännträsket och Lilltjärnen, som utgjorde färdväg till Abborrtjärnen och en bild på kavelbro (Norrbottnens synliga historia).

Bild 55. Flygbild 1960 över hemmanet vid Abborrtjärn. En byggnad står kvar (markerad).

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 56. Flygbild från 1975 visar att fälten håller på att växa igen, men att en byggnad står kvar.

Familjer i Abborrtjärn enligt Lundström (numreringen är period och familj i husförhörlängden)

Tillkomna 1817 - 1825

5/1 Nybyggaren **Joseph Thornander** 1769 - 1840. Gift med Anna Lisa Persdotter, född 1785 i Alters Bruk.

5 Barn: Carl Peter f. 1806 i Alter (6/1), Mara Brita f. 1807 Alter, Anna Cajsa f. 1811 Alter, Johannes f. 1815, Alter, Stina Greta f. 1818 Hälleström

Tillkom 1826 - 1833

6/1 Nybyggaren **Carl Petter Josefsson Öman** född 1806 i Alter, son till Joseph Thornander (5/1). Gift 1827 med Anna Ulrica Olofsdotter Falk, född 1806 i Hälleström, dotter till Sågställare Olof Olofsson Falk (4/1 Hälleström). **5 Barn:** Carl Ulrik 1831 Abborrtjärn, Anna Ulrika 1834 Abborrtjärn, Johanna Maria 1835 Abborrtjärn, Brita Catharina 1838 Abborrtjärn, Albertina Christina 1840 Abborrtjärn. Familjen flyttade till Nederluleå 1842.

Tillkomna 1835 - 1843

7/1 (9/1 i Brännträsk) Kolaren **Erik Abraham Berg** född 1815 i Mjödsjöåsen, Gift med Catharina Andersdotter född 1807 i Porsnäs. **10 Barn:** Sofia Magdalena 1837 i Porsnäs, Erik Abraham 1839 i Rosfors, Johan Fredrik 1841 i Rosfors, Carl Anders 1848 Abborrtjärn, Anna Catarina 1833 Abborrtjärn, Catharina Wilhelmina 1845 Abborrtjärnen, Margareta Johanna 1846 Abborrtjärn, Carl Anders Abborrtjärn, Anna Lovisa 1849 Abborrtjärn, Carl Anders 1850 Abborrtjärn. 1861 flyttar familjen till Rosfors

Tillkomna 1844 - 1853

8/1 Åbon **Johan Erik Andersson** född 1816 i Älvsbyn. Gift med Maria Helena Persdotter född 1821 i Brännträsk, dotter till 4/2 bonden Pehr Persson Brännträsk 2. **7 Barn:** Carl Johan 1846 Rosfors, Maria Johanna 1849 Rosfors, Anna Sophia Abborrtjärn, Erik August 1856 Abborrtjärn, Jonas Peter 1858 Abborrtjärn, Oscar 1862 Abborrtjärn, Augusta Mathilda 1866 Abborrtjärn. Familjen flyttar till Nederluleå 1888.

Tillkomna 1871 - 1879

11/1 Åbon **Carl Johan Johansson** född 1846 i Rosfors, son till 8/1 Johan Erik Andersson. Gift 1873 med Fredrika Sandberg född 1851. **4 Barn:** Johan Anton 1874, Heda Fredrika 1876 Abborrtjärn, Anna Mathilda 1878 Abborrtjärn, Johan Ludvig 1880 Abborrtjärn. Flyttar 1880.

Tillkomna 1880-1891

12/1 (12/29 i Sjulsmark) Inhysemann, bonden och arrendator **Nils Peter Fjällström** född 1850 i Svartnäs. Gift med Maria Lovisa Nordlund född 1853 i Sjulsmark. **9 Barn:** Nils Johan 1877 Sjulsmark, Fritz Leonard 1882 Sjulsmark, Olof Oscar 1885 Sjulsmark, Bror August 1887 Sjulsmark, Maria Elisabeth 1889 Sjulsmark (gift i Sjulsmark 16/7), Breda Lovisa 1892 Abborrtjärn (gift i Risberg 16/45), Karl Rubert 1893 Abborrtjärn, Gustaf Gunnar 1896 Abborrtjärn, Sofia Mathilda 1899 Abborrtjärn (bosatt Sjulsmark 17/19.) Familjen flyttar från Sjulsmark till Abborrtjärn 1890.

Tillkomna 1900

13/1 **Nils Johan Fjällström** född 1877 i Sjulsmark, son till 12/1 Nils Peter Fjällström. Gift med Maria Alvina Forsberg född 1878 i Västmark/Sjulsmark. **1 Barn:** Nils Albin 1902 Abborrtjärn.

Tillkomna 1920.

14/1 Jordbruksarbetaren **Karl Ruben Fjällström**, född 1893 i Abborrtjärn, son till 12/1 Nils Peter Fjällström. Gift med Edit Aurora Wiklund född 1897. **1 Barn:** Karl Vidar 1920 Abborrtjärn.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Andra nybyggen

Det har varit svårt att hitta information om övriga bosättningar och deras historia kring Rosfors. Deras namn kan dock ge vissa ledtrådar. Många namn på gårdar och torp baseras på ett personnamn såsom **Anderskroken** söder om ekoparken. Ursprunget till namnet på Buretorpet är för mig okänt, men ordet *Bure* kan ansluta till den kända Bure-släkten från Västerbotten med anor tillbaka till 1500-talet, och är stamfader för släktet Burman. Andra baseras på terrängföreteelser såsom **Bergstorpet**, **Malmtorpet**, **Åbacka** och **Risbeget**.

Baronselet är ett intressant namn, och enligt Pellijeffs bok om Orts- och bebyggelsenamn så kommer förstavelsen i *Baron-* efter friherre Samuel Gustav Hermelin och ändelsen *-selet* efter det sel (del av älv eller flod med lugnt vatten) i Rosån norr om Rosfors. Namnet baronselet fanns dock innan gården etablerat, vilket Häradskartan visar (bild 58).

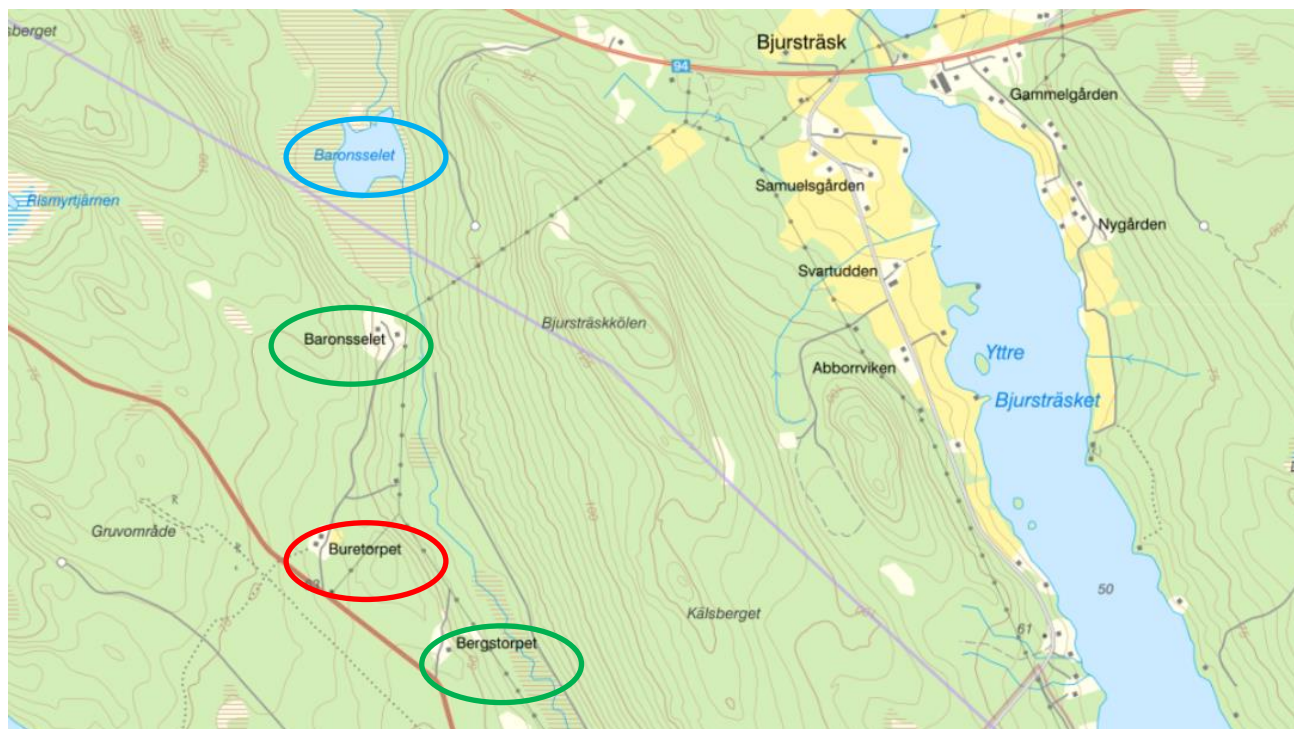

Bild 57. Gårdsnamn baserade på personnamn - Buretorpet, och terräng – Bergstorpet, Baronselet.

Samuel Gustaf Hermelin, född 4 april 1744 i Stockholm, död 4 mars 1820 i Stockholm, var en svensk friherre, kartograf, industriman, diplomat, politiker och kolonisatör. Hermelin hade planer på att utge en geografisk-statistisk beskrivning över Sverige och utskickade personer att skaffa upplysningar till detta. Resultatet blev bl.a. två kartor över delar av Norrland (1796–97), Hermelin utgav även geologiska kartor. "Försök till mineralhistoria öfver Lappmarken och Westerbotten" (1804) redogör för fyndigheter av malm och övriga mineral av praktisk betydelse. Hermelin hade under sin kartografiska verksamhet börjat uppmärksamma Norrbottens naturrikedomar. Provinsen var glest befolkad, dess jordbruk gav föga och järnhanteringen låg vid denna tid nere. Gällivare och flera andra gruvfält var visserligen upptäckta och några järnverk anlagda i Råneå och Pajala, men Jonas Meldercreutz svåra misslyckanden vid försöken att exploatera Lapplands järn hade verkat förlamande på landskapets näringsliv. När han under senare delen av 1790-talet planerade att få till stånd en blomstrande järnindustri i norr, använde han stora summor på att anlägga och utrusta sammanlagt 173 nybyggen. Jordbruket var den rätta och solida grunden för övriga näringar, människorna kunde inte leva utan jord. 1797 köpte Hermelin del i ett sågverk vid Hedenfors, hemman i Piteå och Luleå och det s k **Piteå nybygge**, ett landområde på 30 kvadratmil samt inmutade

SAMUEL GUSTAF HERMELIN

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Ruotevare järnmalmsfält och två fyndigheter i Gällivare. Under de tre följande åren köpte han till högt pris Meldersteins bruk med tillhörande inmutningar och anlade nya järnbruk vid bl a Selet, Svartlå, Törefors och Gyljen. Samtliga bergsbruks- och odlingsdistrikt mellan Kalix älv och Pite älv kom i hans ägo. Han byggde sågverk, broar, vägar och lastageplatser, torrlade träskmarker, spångade myrar och importerade smeder, masmästare, bruksarbetare och odlare från södra Sverige. Under 1809 års krig blev Västerbotten besatt av fienden. Ryssarna skonade dock Hermelin:s egendomar, då de hade stor nytta av hans järnbruk, vilka framställde nyttigheter för den ryska flottan och armén. De hade också stor nytta av hans kartblad vid krigsoperationerna. Hans namn lever i Norrbotten. Gator och gruvor är uppkallade efter honom; i Hermelinparken i Luleå restes 1917 en av G Almgren skulpterad byst av Hermelin. Det är oklart huruvida Hermelin ägde hemmanet vid Baronselet – men någon anknytning måste finnas.

Bild 58. Häradskartan (1837 - 1934) visar att Baronselet var namnet på en mindre sjö eller sel vid Rosån, men att det fanns en bebyggelse som då inte hade namngivits som i dag heter Baronselet.

10: Rosfors bruk

Ristjälsgruvan

Rosfors bruks historia börjar med **Ristjälsgruvan**, som i äldre litteratur skrev *Ristjälsgruvan*, ligger ligger 1,8 km NNV om Rosfors bruk. En 2,2 km lång vandringsled har inom LONA-projektet restaurerats längs Malmvägen från Rosfors bruk till gruvan (Se LONA-rapport 3b). Gruvans huvudschakt är enligt *Fornsök* 260 x 20 m och från den utgår mindre sidochakter, som numera är delvis inrasade. Bredvid gruvschaktet finns flera skrotstenshögar (varpar). I gruvans sydöstra del finns en 5 x 5 m husgrund och ytterligare fyra husgrunder finns runt gruvan. Husgrunderna härrör från bland annat gruvans smedja och gruvarbetarbas, bostadshus med tillhörande ladugård. 150 m sydöst längs Malmvägen finns ett mindre gruvhål 4 x 3 m med en 25 x 5 m skrotvarphög 2 meter hög. En väg "Malmvägen" går "Raka vägen" ner till Rosfors bruk.

Runt 1830-talet upptäcktes brytvärd järnmalm i berggrunden vid Ristjäl och Klöverberget av bönder från trakten med erfarenhet från Selets och Alter bruk, där järnhantering bedrivits sedan 1800-talets början. Dessa bönder insåg att här fanns det en möjlighet till extraförtjänst vid sidan av den ringa inkomsten som dagsverklönen gav när de fraktade tackjärn från masugnen vid Selets bruk till smedjan vid Alter bruk. Vägen från Selet till Alter passerar både Klöverberget och Rosfors, vilket kan ha betydelse för upptäckten, men enligt Axelsson har upptäckten och bildandet

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

av gruv- och bruksbolagens uppkomst inte efterforskats i detalj. Det fanns inte så många självägande bönder i trakten, men med hjälp av postföraren och skattebonden Anders Persson i Öjebyn bildades en grupp på av 17 intressenter från Sjulsmark (6 st), Alter (3 st), Brännträsk (3 st), Kälhedens nybygge (1), Bjurträsk (1) och Öjebyn (3 st). De bildade ett gruvbolag, men eftersom dessa tillsammans ägde 29 av 32 andelar i bolaget saknades 3 andelar som troligtvis var en affär "under bordet" med dolda intressenter, som Axelson misstänker kan varar löjtnant G F Ström, som 1835 sedan hade 3/32 andelar av gruvbolaget som de övriga 1833 överlätit "att på egen risk och vinst spränga och avyttra malm därifrån". Man provade även för brytning myrmalm i Krokvattnet, vilket inte utvecklades.

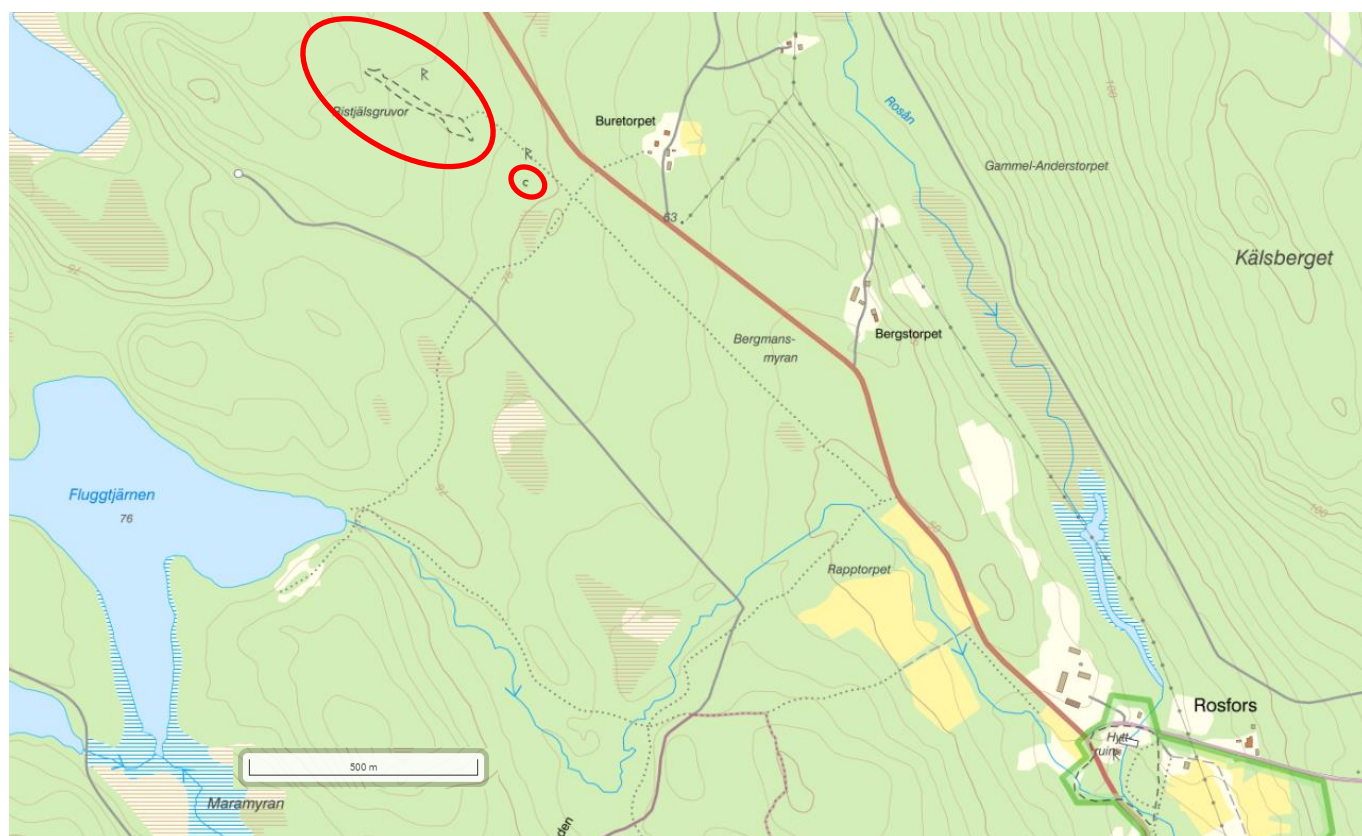

Bild 59. Läget för Ristjälnsgruvan 1,8 km NNV om Rosfors bruk

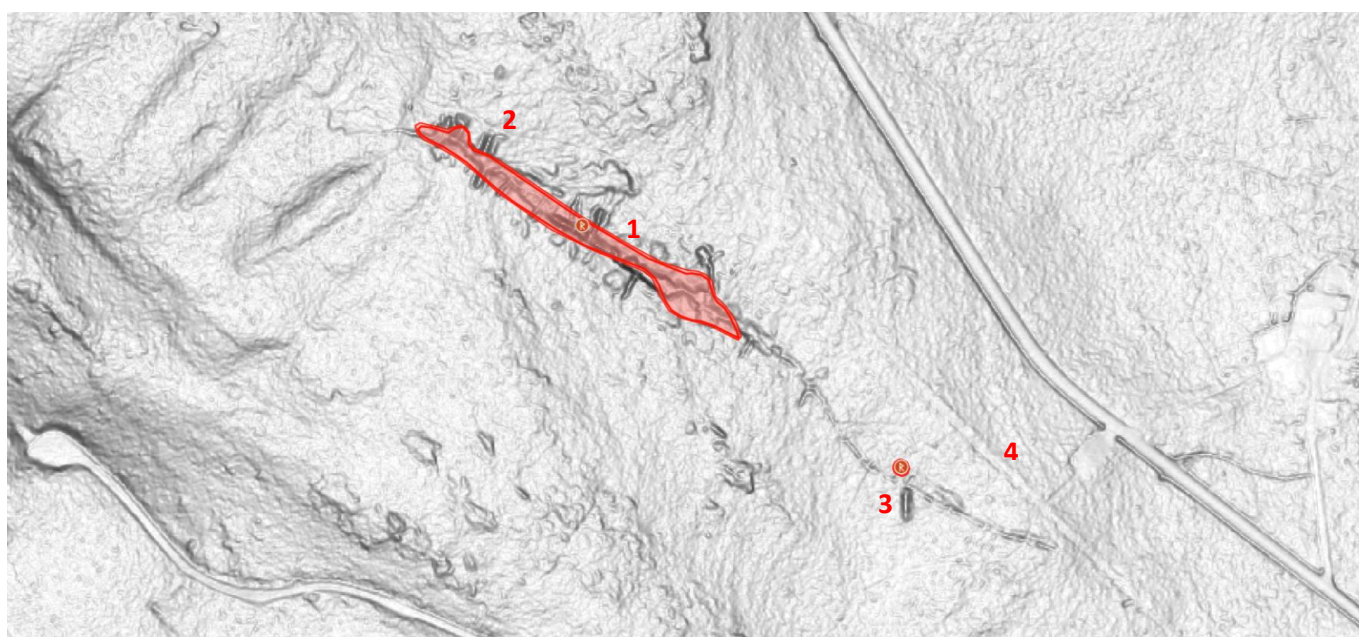

Bild 60. På Fornsök's Lutningskarta syns tydligt gruvgången (1) och sidogångarna (2), gruvhål 2 (3) och malmvägen (4)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Det ca 260 m långa gruvhålet är en rest av flera gruvor, på kartan bild 61 nedan syns de tre gruvorna *Gatten*, *Bergmästargruvan* och *Bondgruvan*.

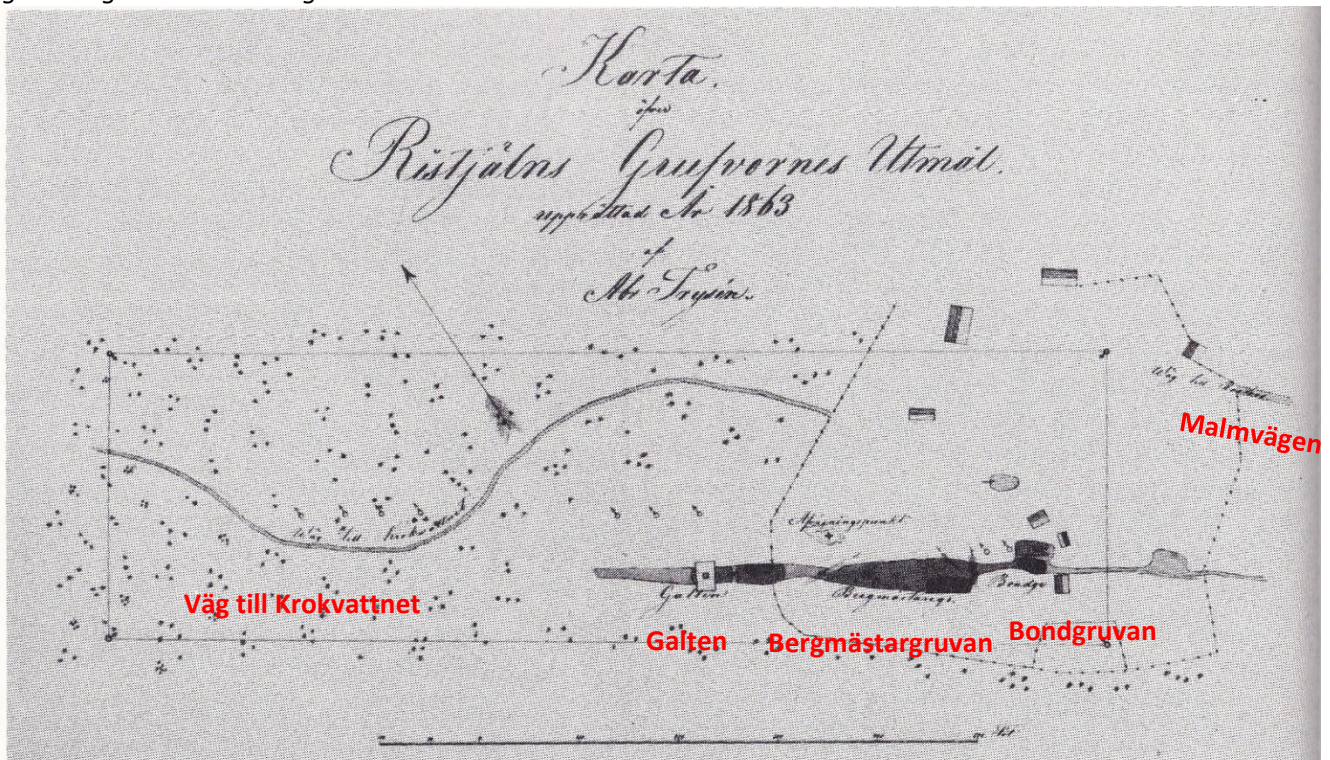

Bild 61. Karta över Ristjälmsgruvan 1863 som visar det malmstråk som bröts, samt några byggnader. På kartan syns tre gruvhål *Gatten*, *Bergmästargruvan* och *Bondgruvan* markerat med röd text (från Axelsson)

I Privilegiebrevet för Rosfors masugn, utfärdat av Bergskollegiet 18 oktober 1832 beskrivs gruvan som: "I afseende på malmfältet har befunnits: att den så kallade Bondgrufvan, hvars största djup emot Nordwestra hörnet utgjorde till wattenytan 1 ½ alnar (drygt 1 m) och derunder 2 ½ (ca 1 1/1 m), blifvit mäst bruten, emedan malmen där wisat sig rikas: att, utom 2ne på stället befintlige malmhögar, något mera än 800 Skw woro till hafskusten transporterade: att flere anwisningar i dagen och i den canal, som war uptagen för wattnets afledande, wisade, att malmen sträcker sig både wäster och söder från grufvan: att i Grufan Galten södra ända äfven en betydande malmhög blifvit utsprängd, utan att malmen mot djupet synes minskad i mäktighet, men wäl till haltigheten förbättrad: samt att de öfrige Grufverkärpningarne (**skärpning** = förberedande brytning av malmfyndighet, sedan de lösa jordlagren avlägsnats för provtagning inför kommande gruvhantering) inom Bondgrufvans utmål äfven funnos hålla malm af dels sämre, dels bättre art, men att skärpningarne under namn af Fliten och Försigtigheten, äfvensom de sprängningar, hvilka förekomma i den så kallade Kubbern, ännu ej blifvit sedeles bearbetade."

Detta Privilegiebrev från 1832 visar att brytning av malmen redan hade kommit igång detta år, fast vissa källor anger andra tidpunkter upp till så sent som 1838. Brytning av malm skedde tidigare fram till slutet av 1600-talet genom s.k. *tillmakning*. Man staplade då ved mot berget som tändes så att eldens hetta gjorde att berget sprack. Man kunde då med spett och brynen lossa malmen. Denna metod krävde dock mycket skogsråvara. Under 1600-talet började man använda svartkrut. Sprängverkan fick man när man antände en blandning av salpeter, kol och svavel. Svartkrut var ytterst känslig och farlig att hantera. På 1860-talet uppfann Alfred Nobel dynamiten där man blandar högexplosiva nitroglycerin med ett poröst ämne så att produkten var ofarlig att hantera. Dynamiten lades i borrhål som borrades fram med handborr, navare och släggor. Den första maskinborren presenterades förs 1865. I Riskärlsgruvan användes troligen svartkrut vid brytningen som enligt Privilegiebrev bedrevs med sprängning.

Malmen transporterades ut ur orterna med kärror, som fördes upp till ytan med hjälp av handdrivna spel. Ristjälmsgruvan blev aldrig någon stor arbetsplats, år 1865 arbetade här fyra män, tre kvinnor och barn. Barnens och kvinnornas uppgift var att eftersortera malmen. Vatten i gruvorna pumpades tidigare med hjälp av vattenkraft. Huruvida detta gjordes i schakten vid Ristjälmsgruvan är oklart eftersom närmsta rinnande vatten är Rosån 800 m och Fluggtjärnenbäcken 830 m bort.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

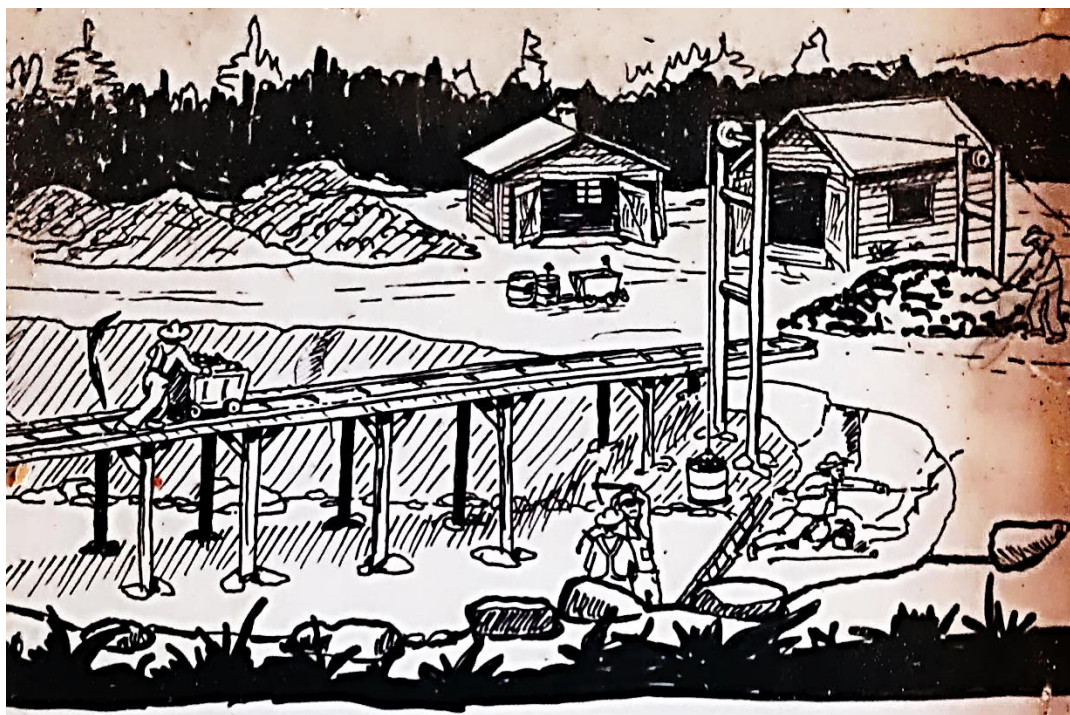

Bild 62. Gruvbrytningen vid Ristjälngruvan. (Bild från utställningen i Masugnen)

Efter att malmen spettats loss slogs den sönder i mindre stycken. Bergarten, huvudsakligen 1,92 - 1,87 miljarder år gamla metamorf intrusiv- och ytbergart *granodiorit-granit*, sorteras bort manuellt. Denna process kallas **skrädning**. Detta lämnar de stora varphögarna man kan se vid gruvan. Efter skrädningen fraktades den grovt rensade malmen till masugn. Vid uppstarten av gruvan sändes malmen till Västerbotten och Robertsfors bruk, där den provsmältes i masugnen. Omdömet var att malmen var torrgående och rödbräckt med hög fosforhalt, vilket kunde orsaka att järnet sprack vid hög värme. Men malmen gick att använda efter en grundlig **rostning** där hettan gjorde att vattnet, kolsyra och svavel försvann. År 1838 hade man nått 18 meter djupt och drivit in en ort, året därpå blåstes masugnen i Rosfors för första gången.

Bild 63. Ristjälsgruvan 1981 (från Axelson s. 17) och nutid (Foto Gelter)

Avsikten var att vidareförädla malmen man hittade vid Ristjäl för att kunna tillgodose det lokala behovet av järnprodukter. Man bildade "Rosfors Grufve Bolag" och ansökte om tillstånd att bygga en masugn och en slägga vid

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Rosån. Dessutom begärde man frihet från tackjärnsskatt de första 20 åren. Privilegiet beviljades eftersom bergmästaren ansåg möjligheterna goda att skapa ett livskraftigt järnbruk i Rosfors. Gruvans närhet till bruket samt det korta avståndet till utskeppningshamn förenklade transporterna. Bruket hade ett bra läge i en blomstrande jordbruksbygd med tillgång till skog och billig arbetskraft samt goda avsättningsmöjligheter för produktion.

Bild 64. Ristjälsgruvan i dag (Foto Gelter)

Privilegieansökan om att anlägga Rosfors masugn gjordes av Anders Christoffersson och Marcus Falk båda från Sjulsmark. Men man insåg snart att verksamheten växt dem över huvudet, så man behövde söka både tekniskt och finansiell hjälp hos så kallade ståndspersoner. En sådan var Erik Magnus Degerman som var yngre son till brukspatronen vid Degerfors bruk i Jävre, Samuel Degerman. Erik Degerman köpte vid slutet av 1830 upp 9 andelar av 5 delägare. Eriks äldre bror hade ärvt bruksrörelsen och herrgården vid Degerfors som brukspatron och Erik såg troligtvis en möjlighet till liknande framtid genom att investera i gruvan och dess framtid. Han hade som grosshandlare i Piteå blivit vice borgmästare, och hade behov av att hävda sig inom familjens yrkesområde, järnhantering. Han tänkte sig att de nyupptäckta järnmalmsfyndigheterna vid Ristjäl och Klöverberget skulle kunna bli ett fint komplement till stångjärnssmedjan vid Degerfors, som var beroende av tackjärn från andra orter. Erik såg hur bruket i Degerfors nu kunde försörjas med egen järnmalm och tackjärn från Rosfors. Men för att förverkliga denna dröm behövdes mer kapital för att kunna bygga en masugn.

När masugnen vid Rosfors bruk lades ner 1868 upphörde även brytningen vid Ristjälsgruvor. Drygt 40 år senare var det nära att gruvan togs i bruk igen. Ägaren av den nedlagda Rosfors bruk, patron Hedqvist, hade planer på att bygga en malmkana ned till kusten och 1913 gjordes försök med malmen i Karlsviks järnverk. Första världskriget gjorde malmhamnen i Narvik osäker och det behövdes alternativ, men kriget tog slut och Hedqvists planer skrotades.

Som mest bröts i Ristjälsgruvan 1839 med 1 100 ton malm, 1864 1 250 ton och 1865 1 150 ton. Sämst resultat uppnåddes 1853 och 1854 med 100 ton per år. I Landshövdingeberättelserna konstaterades att året 1866 och nödåret 1867 Ristjälsgruvan (1 345 ton) producerade mer än Svappavara (40 ton), Loussavara (20 ton) och Gällivarefälten (212 ton) tillsammans. Rosfors var därmed året innan brytningen upphörde Norrbottens största malmproducent, men malmen var av dålig kvalitet, vilket bidrog till att gruvan lades ner. Gruvnäringen är ännu stor i dag i Norrbotten. I Malmberget och Kiruna bryts 30 miljoner ton råmalm per år. Malmen förädlas och förs sedan med malmkanalen till hamnarna i Luleå och i Narvik i Norge. Byggandet av Malmkanalen var ett gigantiskt projekt. Men den löste det stora problemet med malmtransporter. Men för de mindre bruken i länet kom malmkanalen för sent när den nådde Luleå 1880. Då hade "Den stora bruksdöden" redan svept fram över länet i slutet av 1800-talet.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Malmvägen

Malmvägen byggdes förmodligen 1830 i samband med öppnandet av Ristjälsgruvan och när man började bryta malmen som måste fraktas bort. Vägen slutar vid Rosfors bruk där masugnen var färdigställd 1838, varför malmen troligtvis till en början fraktas ner till utskeppningsplatsen vid Harrbäcken för frakt till andra bruk. Vägen är spikrakt dragen från gruvan till bruket.

Bild 65. Malmvägen i dag (Foto Gelter)

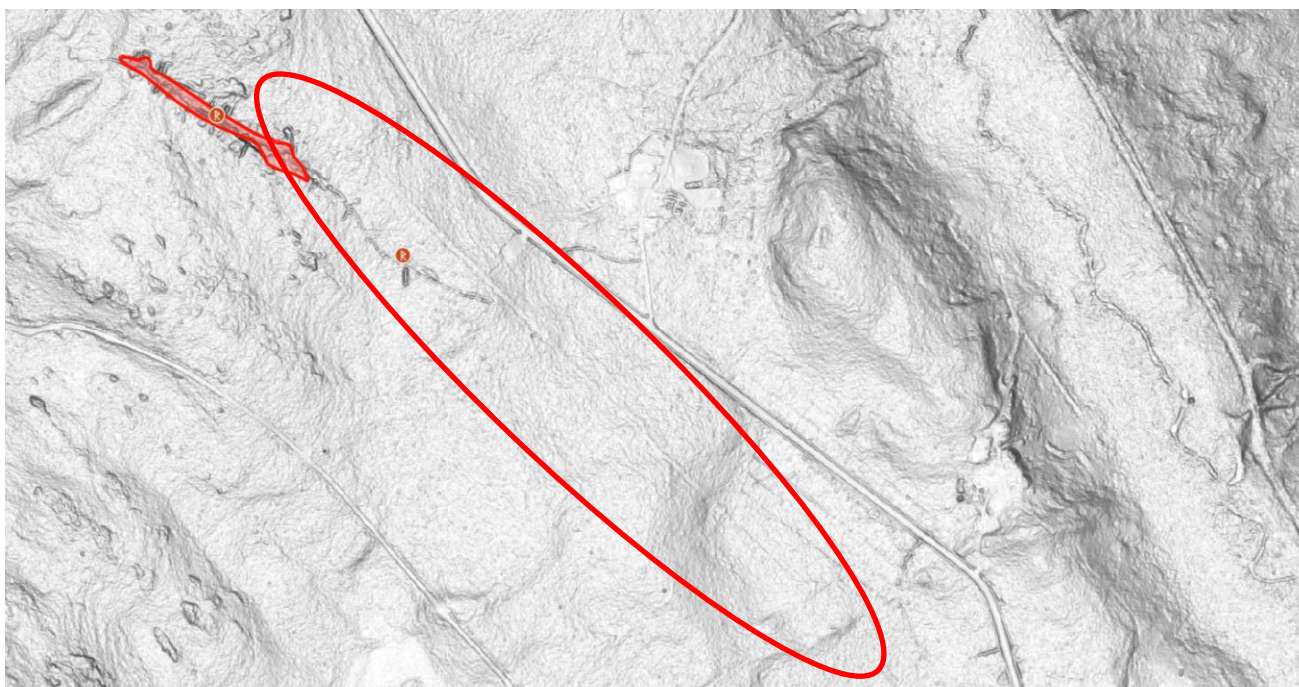

Bild 66. På Forsök lutningskartan syns tydligt Malmvägen från Ristjälsgruvan (Forsök).

På Malmvägen drogs malmen med hästkärror, och på andra platser även med renar. En häst orkade dra 500 kg medan en ren lastade 150 kg. Den mängd malm man kunde frakta med renar under ett år rymts i dag i fyra till fem av malmtågens vagnar.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

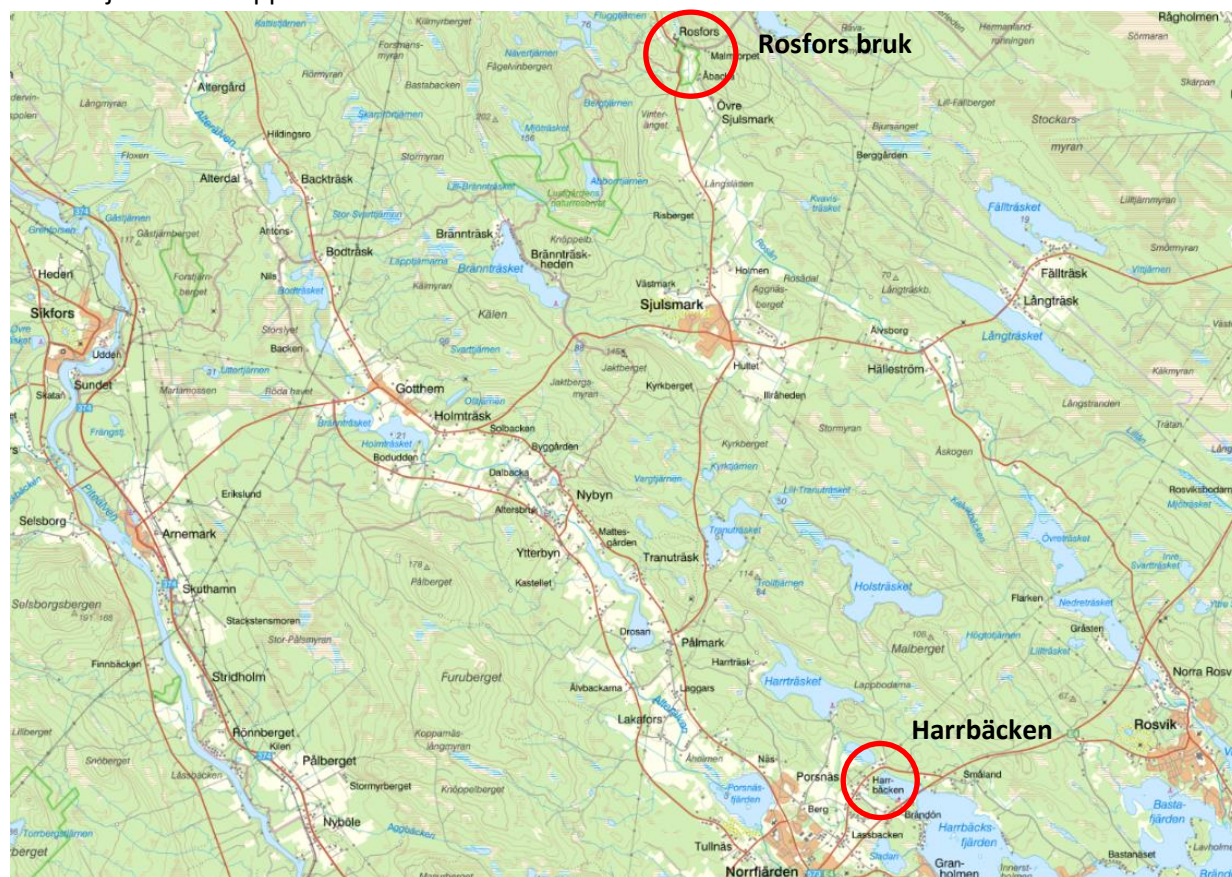

Bild 67. Illustration av malmtransport länga Malmvägen (Skylt Forntid i Norrbotten)

Under åren 1834 - 1858 bröts och transporterades bort ca 7 500 ton malm, dvs i snitt ca 300 ton per år. Under de därpå följande åren bröts 1 200 ton per år. Totalt 13 118 ton malm. Men det räckte inte för Rosfors bruk. Bruket tog även malm från Klöverberget 11 kilometer norr om Rosfors och från Hindersön i Luleå skärgård, och från Roslagen, denna "Roslagsmalmen" fraktades upp med fartyg.

Utskeppningshamn vid Harrbäcken.

Från början träkol och sågat virke från Hälleström finbladiga sågverk, men sedan även malm och produkter från Rosfors järnbruk skeppades ut från Harrbäcken 20 km söder om Rosfors. Dit fraktades allt material med hästkärror.

Figur 68. Utskeppningshamn för Rosfors vid Harrbäcken 20 km söderut.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 69. Piren vid ilastningsplats vid Harrbäcken synlig på ekonomiska kartan.

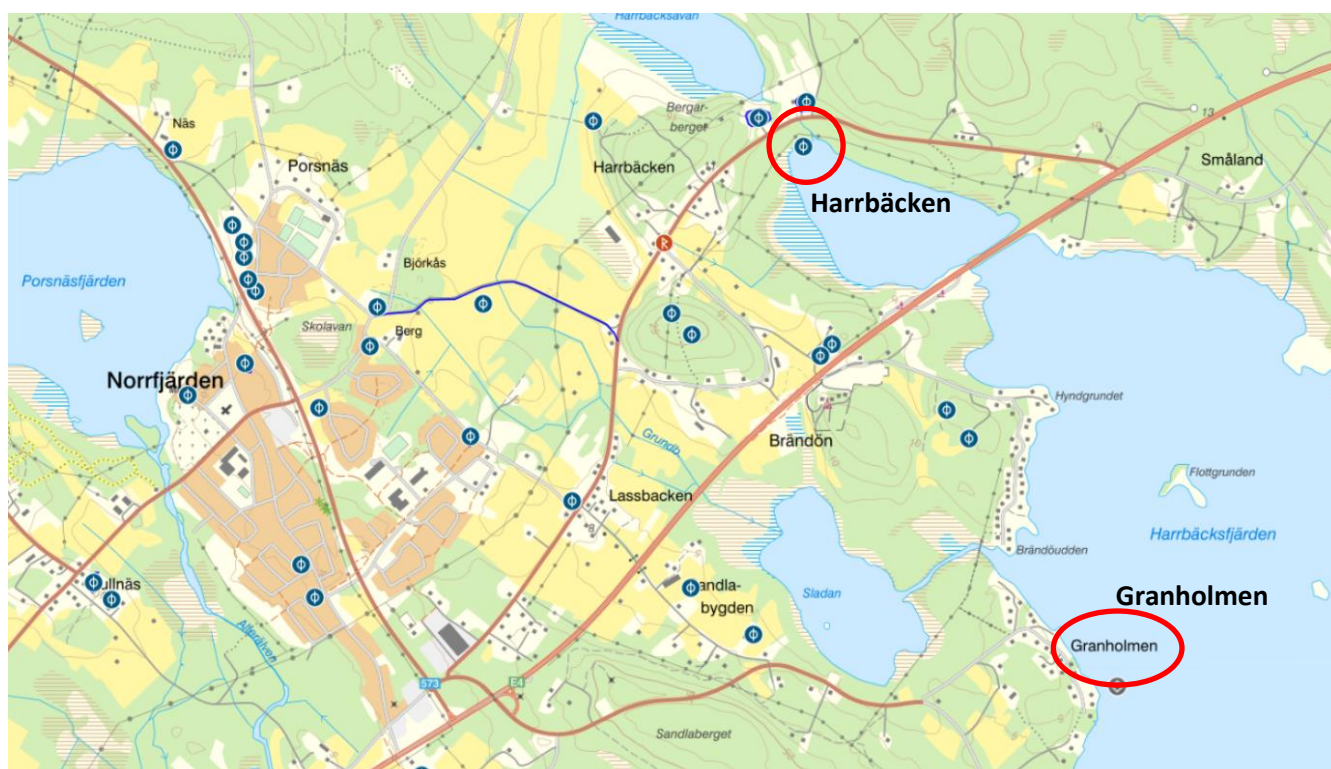

Bild 70: Utlastningsplats vid Harrbäcken (Rosfors bruk) och Granholmen (Alters bruk)

Hamnanläggningen vid Harrbäcken består i dag av en gräsbevuxen stenpir 20 x 8 m 1,5 m hög Enligt *Fornsök*. Den ska enligt ortsbefolkningen vara Rosfors bruks utskippningshamn på 1800-talet. Vid Granholmen 2 km söderut som användes 1825 - 1892 för järn från Alters bruk enligt *Fornsök*.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Klöverbergsgruvan

Malmfyndigheterna vid Klöverberget upptäcktes 1830 av Jonas Burman i Alter, och en av delägarna i gruvbolaget i samma veva som malmkroppen upptäcktes vid Ristjäl. Malmbrytningen i Klöverbergsgruvan ägde rum mellan 1836 - 1843. Och producerade som mest 800 ton malm per år. Järnmalmen från Klöverbergsgruvan transporterades med hästkärror till Rosfors bruk.

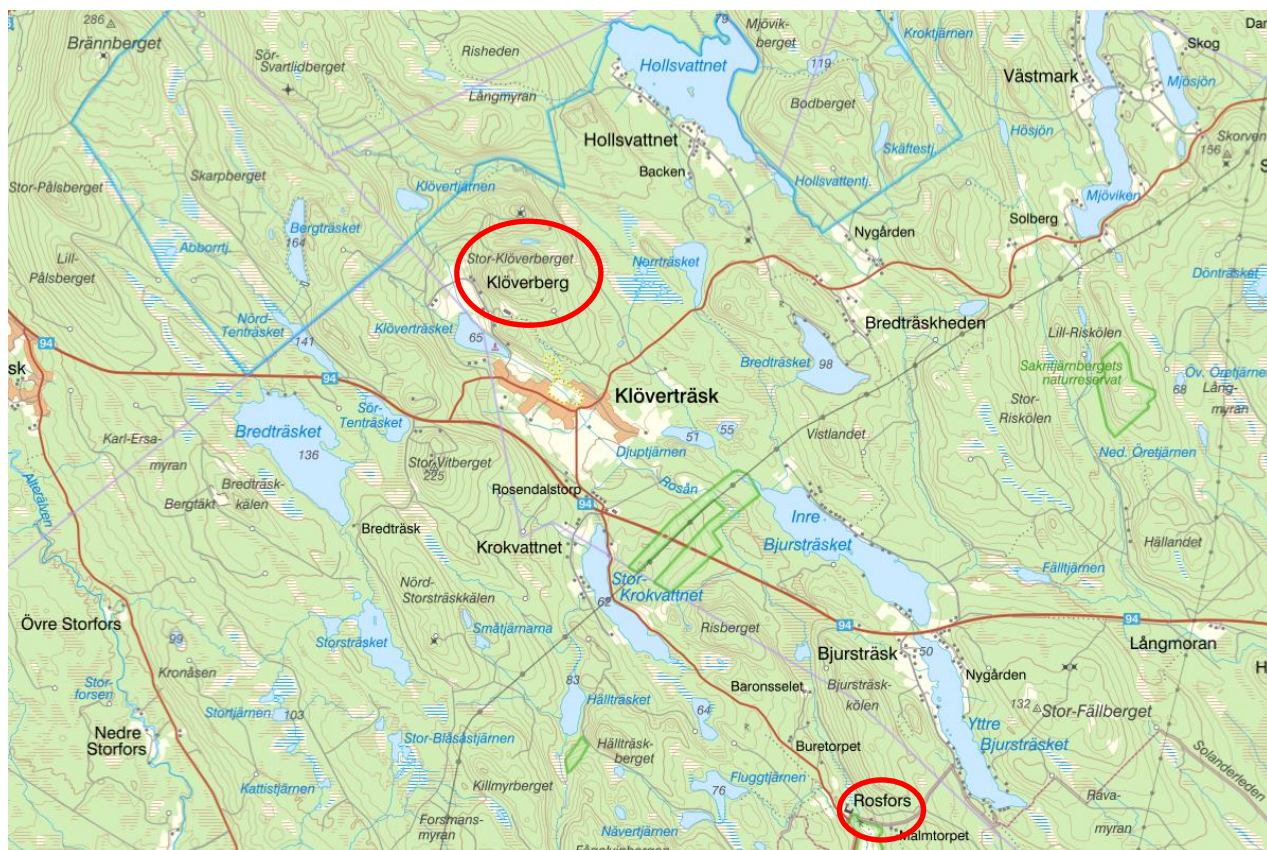

Bild 71. Ristjälsgruvan och klöverbergsgruvan 11 km norr om Rosfors.

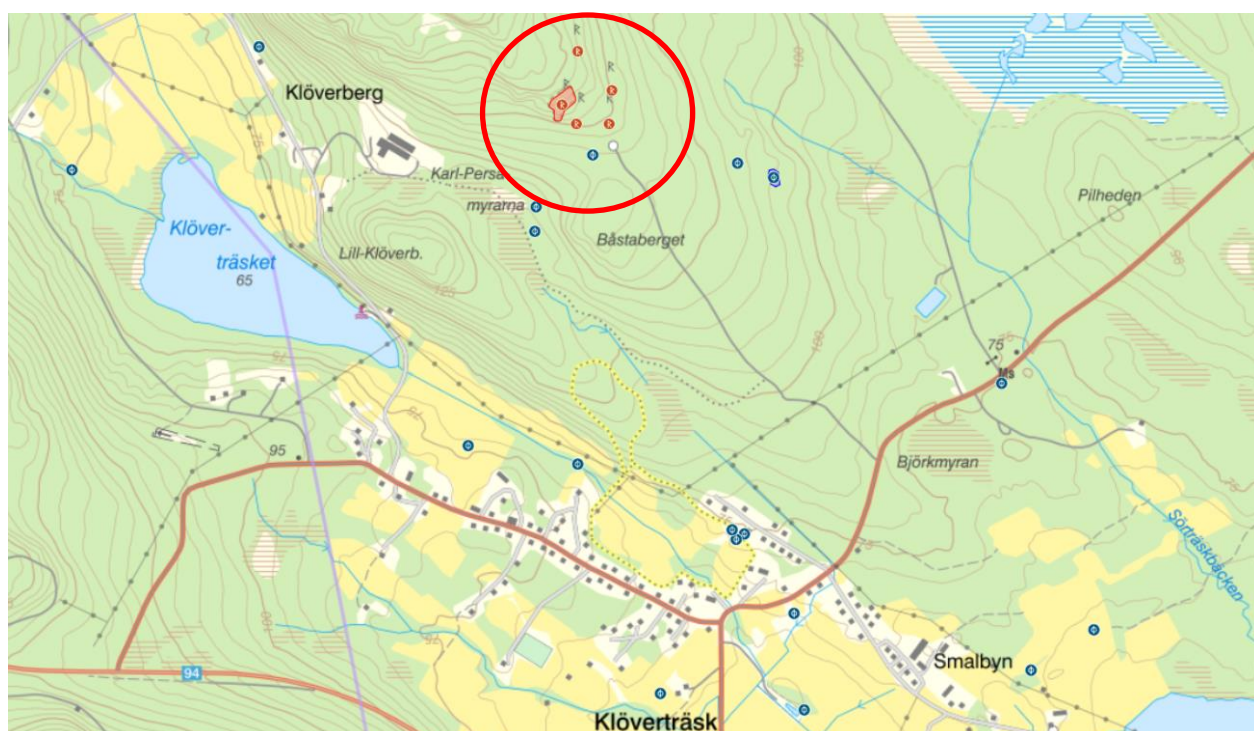

Bild 72. Gruvhålen vid Klöverberget.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

På en avvittringskarta från år 1846 är en väg markerad mellan gruvan och Rosfors bruk, vilket visar på ett tydligt samband mellan dessa områden. Gruvområdet består enligt *Fornsök* av 1 gruvhål, 1 husgrund och skrotsten i 7 delområden. Gruvhålet är 34 x 10 m (NÖ-SV) och intill en 7 m djup till vattenytan. I NÖ är 9 trappsteg inhuggna i bergvägg ner till vattenytan. Gruvhålets västra bergssida uppvisar sotiga partier på flera ställen. Uppgift finns av att en träbrygga funnits tvärs över gruvhålet med ett spel. Husgrund, belägen på en övermossad skrotstenshöj, är rektangulär, 7x6 m med spismursrest.

Skrotsten finns i 7 delområden, 7x4m till 60x20 m stora och 0,5 - 7 m höga, och är mestadels övermossad, men möjligen förekommer en yngre generation skrotsten med borrhål och ej övermossade stenar, 2 skrotstensvarp har dikesformade tippningsstigar, 15 - 25 m långa, 1 - 2 m breda och 0,2 - 0,8 m djup. En del skrotsten kan ha lagts upp som fundament till spel, brygga och liknande. I ÖSÖ har skrotsten lagts ut som fyllning till en väg, 20 m lång och 4 - 5 m bred. 12 m SV om gruvans SV-hörn finns ett dike med stenvall, 42 m lång, 1 m bred och 0,9 - 1,2 m djup. Dessutom finns ett 10-tal mindre runda stensamlingar, s.k. utmålsrösen, 0,8 m i diameter och 0,2 m höga av 0,1 - 0,4 m stora stenar. Vissa har en stående, ca 0,3 - 0,4 m lång trästicka i mitten. Vissa av stickorna ligger bredvid.

Rosfors bruks tillkomst och historia

Rosfors Bruks historia kan enligt A W Axelson liknas vid en törnbeströdd stig. Inte bara drabbades anställda vid bruket för olyckor, utan även brukets intressenter och ägare. Rosfors bruk hade en kort blomstringsperiod på ca 50 år mellan 1830 - 1880. Att Rosfors bruk placerades just på denna plats beror inte enbart på Ristjälsgruvan. Verksamheten i ett järnbruk grundade sig på fem faktorer: vattenkraft, järnmalm, träkol, kapital och arbetskraft. Vattenkraften var "motorn" till masugnar och smedjor, kraften förmedlades via väldiga vattenhjul av trä. Vattenkraften fick man från Rosån. För att malmen skulle smälta till tackjärn i masugnen krävdes enorma mängder bränsle i form av träkol. Till bruket hörde därför stora arealer kolningsbar skog. Kapitalet kom i regel från rika affärsmän i städerna, som investerade i järnbruk, sågverk och andra företag. Arbetskraften rekryterades från andra bruk, det låg stor yrkesskicklighet bakom järnframställningen. Folk flyttade från stora delar av landet till Rosfors, men merparten från omgivningarna och bruken i närheten såsom Melderstein, Selet, Degerfors och Alter. I sin samtid var järnbruken imponerande industrier och som bebyggelse utgjorde de kompletta samhällen. För att få bygga en masugn, hammare eller verkstad måste man ansöka om tillstånd hos regeringen. Ett sådant tillstånd kallades **privilegiebrev**. I brevet meddelas vilka rättigheter och skyldigheter bruket skulle ha, samt vissa anvisningar om brukets skötsel.

Efter sin **Privilegieansökan 1830** om att anlägga Rosfors masugn av Anders Christoffersson och Marcus Falk båda från Sjulsmark, och man fått med Eric Magnus Degerman från Degerfors Bruk, insåg man att man behövde mer kapital. Enligt **privilegiebrevet** som erhöles 18 oktober **1832** skulle masugnen vara byggd inom loppet av fem år. Efter att postföraren och skattebonden Anders Persson i Öjebyn 1832 - 1833 köpt loss fem delägare och nu ägde 25% (8/32) av gruvbolaget, och nya intressenter som överstelöjtnant August Möller och storbyggmästare och regementskassör Lars Anton Wallmark köpt in sig i bolaget 1835, kunde företaget konsolideras.

1837 ansökte Anders Persson om att få anlägga ett **järnbruk vid Rosån i Rosvik**. Ansökan drogs dock tillbaka samma år. Fallhöjden var för låg varför en uppdämning av vattnet var nödvändig, vilket hade lett till problem med bönderna vars ägor skulle hamnat under vatten.

Man lade därför fokus på Rosfors och oktober 1838 ansökte vice borgmästaren Etik Magnus Degerman och den nye storägaren Lars Anton Wallmark att för Rosfors bolags vägnar få anlägga en redskapsslägga om 15 lispund i stället för den som tidigare beviljats i samband med gruvansökan om 7 lispund. En syn genomfördes mars 1839 i Rosfors "hos Kung. Maj:t och Rikets Högloflige Bergs-kollegium anhållit om tillstånd, att i stället för den i Masugns privilegierna beviljade Vatten-Slägga, som skulle anläggas vid Masungsdammen, wid serskild Damm, 660 alnar nedom Masungsdammen få anlägga en Hammare af minst femton Lispunds tyngd,".

Efter att fått privilegiet förlängt ett år till **1838** började man samma år **bygga masugnen**. En ryttmästare Carl Wilhelm Hammarskiöld hade köpt in sig i bolaget, som skulle få en viktig betydelse för företaget. Han betraktades som en skicklig affärsmän som disponent i Skultuna bruk. Kostnaden för bygget av masugnen framgår inte i tillgängligt källmaterial enligt Axelson. Hammarskiöld förlitade sig på den sociala statusen hos Degerman, Möller och

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Wallmark för att ta sig an Rosfors utveckling, vilket dock visade sig vara ett misstag när den svårt sjuke Degerman avled 1841 strax efter att överstelöjtnant Möller hade avlidit året innan. Bruket i form av masugnen hade just blivit klar 1839, och stod nu inför en katastrof. Det visade sig dessutom att masmästaren Östling var helt oduglig att sköta masugnen. Hammarskiöld räddad dock bruket genom att locka masmästaren från Selets bruk och avskeda Östling. Huvudansvaret för bruket låg nu hos Hammarskiöld och Wallmark, och Hammarskiöld drog det tyngsta ekonomiska lasset, när han tvingades ta över andelarna för Degerman och Möller.

Som en räddare i nöden blev grosshandlarn Nils Clausén från Skellefteå in. Wallmarkt sålde av sina 8/32 andelarna, hälften till Clausén och hälften storgrosshandlaren Lars Tornberg från Haparanda. Och ett nytt kapitel skrevs i brukets ägarhistoria. Båda var rika och framstående affärsmän. Tornberg hade en ambition att få någon form av monopol över brukshanteringen i övre Norrland, eftersom han även ägde huvuddelen av Övre Norrlands främsta järnbruk i Robertsfors bruk, där även Hammarskiöld blev delägare. Hammarskiöld gick i konkurs 1850 och flydde till USA, och det **"Rosfors Gemensamma Bolag"** som upprättades 1844 utvecklades 1851. Rekonstruktionen av bolaget ledde till ett nytt bolag **"Rosfors Bruks bolag"** 1853 med ägarna N Clausén från Skellefteå, brodern handlaren J A Clausén från Piteå, Tornberg och bruksinspektör G Öhman från Rosfors, med en fjärdedel var. Även detta bolag fick problem när Lars Tornberg och Gustaf Öhman avled 1854. Vidare dog Nils Clausén 1856, och hela ansvaret för bruket hamnade hos brodern J A Clausén fram till sin död 1863. Bruket ägdes då av JA Clauséns sterbhus, Tornbergs och N Clauséns arvingar och en E Ulfhjelm som hade köpt en fjärdedel efter J A Clauséns frånfälle.

Hammarskiölds konkurs

Hammarskiöld hade kontakter med kungahuset under Oskar 1, kung av Sverige-Norge 1844 - 1859, och fick förvärva kungliga domäner i Norrbotten. Sångerskan Jenny Lind var en av de som satsade pengar i Hammarskiölds verksamhet och sedan stod som fordringsägare. Hans industriimperium föll ihop som ett korthus med konkurs liknande Kreuger-kraschen. Skuldbeloppet uppgick till 1,3 miljoner riksdaler riksmünt, med 600 fordringsägare. En av fordringsägarna var den världsberömda sångerskan Jenny Lind. Största fordringsägare var dock kungliga hovet. Januari 1850 rapporterade tidningarna att Hammarskiöld hanterade odugliga sedlar som han prånglade ut på olika platser, bl.a. Piteå och som ställde till oreda i handeln. Hammarskiöld anklagades för trolöshet mot borgenärer som satte en dom över honom varvid han gick i konkurs 1849, och då flydde han från Sverige. 1850 drog konkursen med sig Rosfors bruk. Han efterlystes som förrymd gäldenär.

Sångerskan Jenny Lind var en av de som satsat pengar i Hammarskiölds verksamhet och sedan stod som en av fordringsägarna efter konkursen.

FOTO: SCANPIX

Oscar I var kung av Sverige-Norge från 1844 till 1859. Här ses kungen avbildad på en målning av Fredric Westin år 1836. Oscar I gav en av Hammarskiölds förvaltare upprättelse och gottgjorde denne också med pension och kontanter.

Bild 73. Jenny Lind och Oscar I, båda indragna i Hammarskiölds eskapader. (källa okänd)

Det gick rykten om vart han tog vägen. Att han försvann till Amerika och där etablerade sig som tobakshandlare i Charleston, andra att han blev ridlärare i New York. Härnösandsposten skrev att han drev en snus- och cigarettbod i Charleston. Rykten hävdade att han tagit med sig en större penningssumma vid flykten och ett ögonvittne som påstått sig träffa Nordenskiöld berättade att han skroderade vilt kring ett fartyg med järnlast som han expedierade från Stockholm innan han avvek. Han blev en tid engagerad i järnbruksverksamheten såväl i Copperville som i Spring Hill Forge i North Carolina.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

I september 1850 efterlyste Svea Hovrätt Hammarskiöld officiellt som bedragare. 1851 blev det allmänt känt att fodringarna i Hammarskiölds konkurs uppgick till 3,8 miljoner riksdaler och det hölls en auktion vid Rosfors bruk som ägdes till hälften av Hammarskiölds konkursmassa. I december 1853 meddelade Svea hovrätt dom i Hammarskiöldsmålet där han ansågs skyldig till bedrägeri. Enligt domen skulle han ställas vid påle med halsjärn på allmänt torg i två timmar för att skämmas. Därtill arbeta på någon av statens fästningar i två år. Hammarskiöld återvände aldrig till Sverige för att avtjäna sin dom. Han dog 1860 i USA.

Slutet på bruksepokan

1868 köper Lars Johan Tornberg ut övriga intressenternas tre fjärdedelar av Edvard Ulfhjelm och sterbhusen efter Nils och Johan Clausén. Kontraktets innebörd skapade tvister med Clauséns arvingar, som betraktade det luddigt och snabbt påtvingat, och följdes av segslitna och långdragna rättegångar mellan parterna, där Tornberg på flera punkter brutit mot kontraktet. Dock verkade kontraktet fördelaktigt för familjerna Clausén. Troligtvis handlar det enligt Axelsson om att Johan Tornberg saknade djupare insikt om ekonomi. Vid en "kuppattad" bolagsstämma 1869, efter att bolagsstämmor varit inställda, och där ägaren Tornberg inte deltog, redovisade brukets inspektor Edvard Ulfhjelm förlustsiffror och föreslog försäljning av bruket. Man framförde att varje form av fortsatt bruksdrift vore olönsam, och om familjerna Clausén motsatte sig nedläggning, skulle de stå för omkostnaderna för fortsatt drift. Man skulle snarast auktionera ut tillgångarna vid bruket. Allt detta "fifflande" berodde på att John Tornberg hade upprättat ett köpe – och bytesavtal utan Clausénarnas vetskap med brukspatron vid Bilsbo bruk i Västra Vingåker, Anders Gustaf Andersson. När sedan Anders Gustaf Andersson avlidit fullföljdes bytes-överenskommelsen mellan Tornberg och ärkefrun Vendela Augusta Andersson, som därmed 14 juni 1871 fick fastebrev för "Rosfors bruk och lantegendom", medan Tornberg i utbyte fick det nedlagda bruket Bilsbo bruksegendomar. I köpeavtalet ingick även hemmanen Kälsheden, Krokvattnet, Grundströsk, Abbortjärn, Brännträsk, Klöfverbergshemman, Bjurträsk och Alvik samt Svartlidens nybygge. Rosfors Bruk hade därmed upphört som bruk 1870, som var det sista året som mantalslängden tar upp de anställda vid Rosfors med deras yrkesbeteckningar. Tornberg förlorade domstolsprocessen rättvist i alla instanser och den slarviga handläggningen från hans sida kring bokslut och årsstämmor åren 1868 - 1969 kom genom domutslag 1876 stå honom dyrt.

Änkan efter Brukspatron Andersson vid Bilsbo råkade dock snart efter övertagandet av Rosfors egendomar i ekonomiska svårigheter. I protokoll från Pite häradsrätt från 13 juni 1876 framgår att Änkefru Andersson att via auktion avyttra Rosfors bruks lantegendom och dess hemman. Auktionen överklagades, men drogs tillbaka och de nya ägarna handlaren J Johansson och LU Öqvist i Sundsvall samt A M Holmgren och C E Ekholm från Stockholm.

Tillbakagången av Rosfors bruk började 1866 och berodde dels på att en stor del av året kunde Rosfors bruk inte drivas på grund av vattenbrist, dels under de svåra nödåren 1866 – 1868 sviktande lokala marknaden, som man till stor del var beroende av. Under ett par år drabbades Norrland av så svåra och långa vintrar att skördarna förstördes. Många människor blev utan både mat och pengar och gick runt och tiggde för att inte svälta ihjäl. Från södra Sverige skickades mat och kläder men det var svårt att nå ut till de nödställda i det stora väglösa området. I tidningarna fanns recept på barkbröd och annan nödmat, men också insändare med åsikter om brukets nedläggning.

Den definitiva dödsstöten kom med Auktionen 1877 där Norrbottens-Posten 9 augusti 1877 skrev: "Auktion. Genom friwillig auktion som förättas wid Rosfors bruk fredagen den 24 dennes, kommer till den högstbjudande att försäljas: En Häst, 2:ne Kor, 1 Kalf och 3:ne Fårskap, 1,000 centner rostad och 7,000 centner orostad Malm, Hammarsmeds-, Spik- och Manufaktur-Redskaper, Wågbalanser och Wigtlödjor, ett parti -jern, 45 stigar Milkol, Körredskaper, ett parti bakar samt diwerse annan löseegendom. Auktionen börjar kl. 10 f.m, då äfven wilkoren kommer att uppgifwas. Öjebyn den 7 Augusti 1877. J.E. Wikstén, efter anmodan".

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

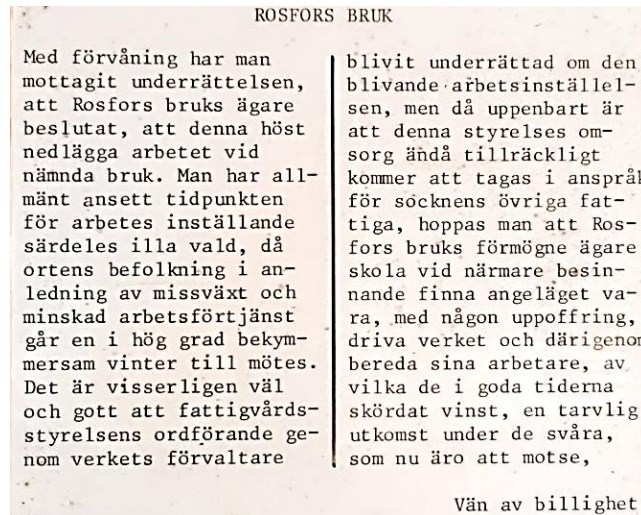

Bild 74. Insändare om Rosfors bruks nedläggning (Axelson)

Ett par dagar senare svarade en av delägarna i Rosfors, N. Clausen isändaren (bild 74): *"Det är väl sant att tiderna är bistra, men därav följer ingalunda att Rosfors ägare äro pliktiga att uppehålla en arbets- och försörjningsinrättning till fromma för Piteå kommun"*. Clausen föreslog vidare att Piteå kommunalnämnd skulle arrendera bruket om det nu ansågs vara så ovärderligt för orten.

1875 avslutades järnhanteringen för gott och de flesta av byggnaderna fick förfalla. I början av 1900-talet eldhärvades området och det enda som återuppbyggdes på sin forna plats var sågverket.

1879 omnämns bruket av bergmästaren som "obrukbar". Liksom de andra byggnaderna på den gamla bruksplatsen fick masugnen förfalla. 1897 köper Patron C A Hedqvist Rosfors egendom och satsar på jordbruk och skog. Efter en storbrand 1906 återstod endast masugnsruinen som en påminnelse om järnbruksepoken. 1940 drabbades området av en ny katastrof då dammen vid Baronselet uppströms Rosån brast och en svår översvämning följde. Efter detta lämnades området att långsamt bäddas in i vegetation och snart var ruinen efter den gamla masugnen det enda synliga tecknet på den verksamhet som en gång bedrevs här.

Rosfors bruks historia i årtal:

- 1830-talet svältår i Norrbotten, svaga skördar, överbefolkning och arbetslöshet
- 1830 första nybyggaren på "koronobygget Kälsheden nr 1", Carl-Olof Falk
- 1830 Gruvbolaget bildas
- 1832 Privilegium för järnbruket beviljades
- 1835 en arrendator på Kälhedens kronobygge nr 1
- 1836 gruvbrytning i både Ristjälngruvan och Klöfberget
- 1939 Masugnen färdigbyggd
- 1840 under "Rosfors Masugn" ett 30-tal arbetare mantalsskrivna på platsen
- 1843 "Gamla Bolaget" ersattes av "Rosfors bruks gemensamma bolag"
- 1843 Läggs gruvbrytning i Klöfberget ned.
- 1853 och 1855 Krimkonjekturen – enda år järnindustrin var lönsam i Norrbotten
- 1861 Gjutgodstillverkning börjar vid gjuteriet
- 1864 Kulmen på tillverkning av tackjärn, 1250 ton järnmalm ur Ristjälngruvan, 360 ton tackjärn
- 1866 Tillbakagång började pga nödår (missväxt & svält) 1866-68 med svikande lokal marknad för produkterna, nedlagt kanalarbete vid Hedefors i Lule älv av engelskägda The Gellivare Company Ltd
- 1867 – 1869 Missväxtår
- 1867 lades arbetet ned på bruket
- 1867 lades gruvan ned (4 anställda)
- 1868 Rosfors masugn blåstes för sista gången och lades ned (19 anställda)
- 1868 löste Lars Johan Tornberg ut övriga intressenter för 67833 riksdaler. Egendomen värd 74 000 rdr
- 1870 upphörde Rosfors som järnbruk

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

1875 lades Smedjan för stångjärnsproduktion (6 anställda) och Manufakturverket (12 anställda) samt Gjuteriet ned
1877 den 9 augusti auktion vid Rosfors bruk
1897 C A Hedqvist, trävarupatron köpte Rosfors för 51 000 kr, satsa på jord- och skogsbruk
1899 Rosfors Herrgård byggs
1906 Skärtorsdag – förödande brand. Masugnen brann ned liksom brukets byggnader
1973 - 74 Restaurering av masugnen
1997 Rosfors Bruks Naturreservat bildas

Rosfors bruk verksamheten sköttes till en början av en Inspektor och senare av Brukspatron och Disponent. Brage Lundström listar följande inspektorer/disponenter i sin genomgång av boende i Rosfors:

Tillkom 1835 - 1843

7/3 Inspektor vid "Rosfors Masugn" 1836 - 1848 var Johan Danielsson Wahlberg (född 1803)

Tillkom 1844 - 1853

Inspektor Gustaf Öhman (f 1803), efterträdde 1846 den förste inspektorn vid Rosfors Johan Wahlberg

Tillkom 1861 - 1870

10/1 Brukspatron Gustaf Edvard Ulfhjelms (f 1831) Umeå, Kom från Svärdsjö 1862 och flyttade till Överluleå 1867.

Tillkom 1871 - 1879

11/1 Patron Johan Elov Friesendahl (f 1849) i Ragunda, Jämtland. Gift 1882 i Rosfors med Anna Sofia Pettersson f 1847 i Skärkind. Barn Anna 1882, Johan 1883, August 1884, Arvid 1886, Elin 1887. Han kom från Skaraborg 1877 och hon från Norberg samma år. De flyttade till Överluleå 1888.

11/5 Disponent Julius Erik Engelbrekt Elffors f 1847 i Askersund, gift 1873 med Ida Kristina Margareta Jahnke f 1854 i Stockholm, Barn Erik f 1874, Anna Theresia 1875.

1892 - 1899 Alla bor i "Kälsheden eller Rosfors" omfattande 57/64 mantal och ingick i "J E Friesendals konkursmassa Patron C A Hedqvist i Öjebyn"

Antalet familjer eller hushåll var ca 250 och det föddes totalt mer än 540 barn i Rosfors. I dag är det få ättlingar av de som bodde och verkade i Rosfors som finns kvar i omgivande byar, dessa nämns i Lundströms bok "Sjulsmark och byarna runt omkring."

Rosfors är inte det enda järnbruket i Norrbotten, totalt fanns här ett 15-tal, t ex närbelägna Alter och Selets bruk. Bruksnäringen tog sin början i Bergslagen och Uppland, men när den tärde på råvarorna och skogarna skövlades, så blickarna riktades norrut. Allt sedan 1600-talet har många människor försökt att ta tillvara de rika malmfyndigheterna i Norrbotten. Förhoppningen har varit att malmen skulle förädlas i lokala industrier inom länet. De tidigaste försöken gjordes i Tornedalen där "Sveriges nordligaste järnbruk" byggdes i Kengis på 1600-talet och där senare även Svansteins bruk tillkom. Vid 1700-talets mitt vändes blickarna mot Norrland – här fanns det gott om orörd skog och vattenkraft.

Gällivareverken (även kallat Furstedömmet Gällivare efter "fursten" S.A Hermelin) var samlingsnamnet på en hel rad bruk som anlades i kustlandet under 1700-talet och början av 1800-talet. Vid dessa "bruk" förädlades huvudsakligen malm från Gällivare malmberg. Gällivaremalmen fraktades på land och lasten drogs av renar eller hästar. Transporterna var självklart ett problem, men det var från Gällivare övriga bruk tog sin malm. Så även i Rosfors, fast i liten mängd. Varför byggdes inte bruk i Gällivare? Det saknades bra skog att kola till träkol. Bruken slukade enorma mängder träkol, och kolet var för skört att fraktas längre sträckor.

Rosfors var en uppstickare bland bruken här i norr. De flesta andra bruken tog sin järnmalm från Gällivarefälten, men Rosfors hade en egen fyndighet i Ristjåls gruvor. Andra bruk grundades av rika affärsmän i städerna, med titlar som baron, bergsråd, friherre och professor. Rosfors grundades av bönder från Öjebyn och Sjulsmark, de män som hade gjort inmutningen av malmfyndigheten. Bönderna bildade bolag och fick tillstånd av staten att bygga en masugn vid Sjulsmarksån, som ån hette då. Men ett järnbruk krävde kapital och nya delägare söktes. Böndernas bolag ersattes snart av förmögna affärsmän, Rosfors skulle bli ett av övre Norrlands mest kompletta bruk.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

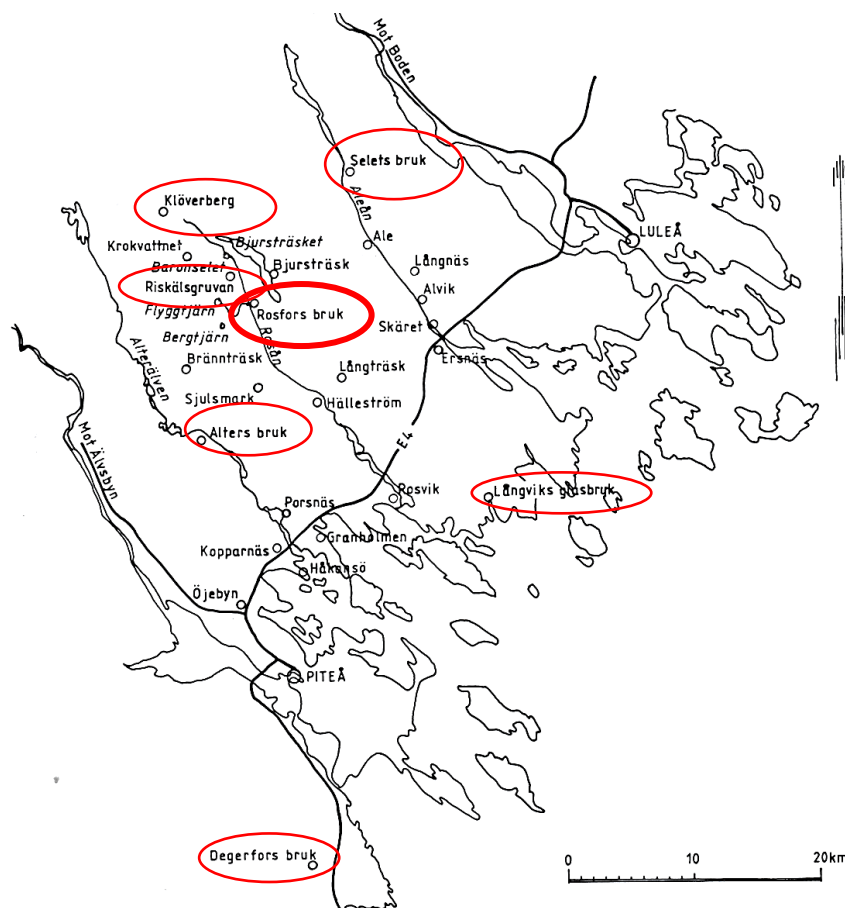
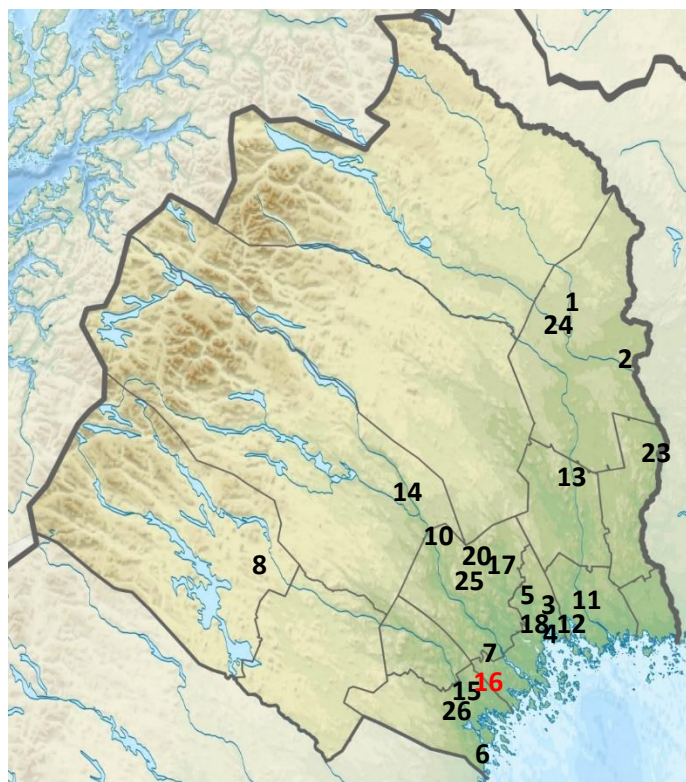

Bild 75. Rosfors bruk ingår i ett system av små bruk i Norrbotten som utvecklades under 1800-talet som ett integrerat system med järnmalmsgruvor, masugnar, stångjärnshammare, manufaktursmedjor och gjuterier (Från Axelsson)

- 1 Junosuando (1645 - 1804)
- 2 Kengis (1649 - 1873)
- 3 Melderstein* (1741 - 1892)
- 4 Strömsund* (1745-)
- 5 Hofors (1782-) Orrbyn
- 6 Degerfors (1796 - 1887)
- 7 Selets bruk* (1799 - 1879)
- 8 Långnäs* (1798-)
- 9 Anajoki* (1798-)
- 10 Svartlå Bruk* (hammare) (1801)
- 11 Kälvfors* (1801-)
- 12 Törefors bruk (1801-) - Töre
- 13 Gyljen (1801 - 1884) - Överklix
- 14 Edefors* (1804-)
- 15 Alters bruk* (1825 - 1892)
- 16 Rosfors (1830 - 1868)**
- 17 Korpfors (-1884)
- 18 Vitåfors (1828 -) Vitån
- 19 Avafors (Vitån)
- 20 Fredrikafors
- 21 Vassare
- 22 Ljunosuando
- 23 Svanstein
- 24 Palokorva
- 25 Ljuså*
- 26 Borgfors

Bild 76. järnbruk i Norrbotten under 1700 - 1800-talet, markerade med (*) ingår i "Furstedömmet Gellivare" – S.A Hermelins enade järnbruk. (efter Groth 1984)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Ansträngningarna att skapa en lönsam järnindustri i Norrbotten under denna tid visade sig snart förgäves. Bruken hade tiden emot sig, vid 1800-talets slut inträffade ”den stora bruksdöden” – industrialismen hade skapat helt nya förutsättningar. Största svårigheten beredde de väldiga avstånden i det väglösa landet. De fördyrade frakterna och försvårade såväl malmtransporterna som tillförsel av mat och förnödenheter. Även utförsel av järn var ett problem på grund av de riskfyllda sjöresorna. Bristen på lämplig arbetskraft, konkurrensen från de bättre gynnade mellansvenska järnbruken och det svåra klimatet var andra orsaker till att samtliga bruksägare förr eller senare drabbades av så stora ekonomiska problem att de måste sälja eller lägga ner bruken. Upptäckten av Bessemerprocessen och bruket av stenkolk innebar utvecklandet av få men stora rationella industrier. Med järnväg och ångfartyg revolutionerades transporterna. Rosfors hade två mil ner till sin hamn i Storfjärden, alla frakter till och från bruket skedde med häst och vagn. De industrier som låg bortom de bekväma allfartsvägarna var dömda att gå under – där ville ingen investera.

Bruksprocessen från malm till produkt

För att förstå vilka byggnader som fanns vid Rosfors bruk och vad de användes till måste vi titta på processen från malm till färdig manufakturprodukt.

Malmen

Järn utvinns ur järnmalm som förekommer i flera former. Ursprungligen började järnutvinning från **myrmalm** och **sjömal** som bildas vid utfällning av järnoxider i kalkfattiga myrar och näringsfattiga sjöbottnar. Myrmalm började användas för järnframställning redan på 500-talet f Kr och blev inledningen till Järnåldern i Skandinavien, och sista kommersiella användandet av myrmalm för järnframställning var 1871 och för sjömal 1930. Sjömal har ofta höga halter av fosfor vilket är en nackdel vid framställning av smidesjärn och stål, som blir spröd, men kan vara en fördel vid gjutning då fosfor ökar gjutjärnets flytbarhet. Myrmalm och sjömal innehåller mineralet **Limonit**, järnockra, som består av olika järnoxider och förekommer även i brun järnsten, järnsandsten och rödjordar, och ingår i Falu rödfärg.

Hematit, eller blodstensmalm, är en rödaktig järnoxid med formeln $\alpha\text{-Fe}_2\text{O}_3$. Hematit är vanligt i tropiska jordar där den orsakar deras mer eller mindre röda färg. Hematit är också en vanlig järnmalm och förekommer allmänt i malmfälten i Bergslagen. Hematit är omagnetiskt vilket gör den svårare att sortera ur gråberget än magnetit. Namnet blodstensmalm kommer av att när den repas eller pulveriseras får den en röd färg. Hematit är Västmanlands landskapssten och den helsvarta formen används även som smyckesten.

Magnetit, svartmalm, är en svartaktig järnoxid med formeln Fe_3O_4 , och är den malm som utvanns vid Ristjälsgruvan och bryts vid gruvorna i Kiruna och Malmberget av LKAB. Magnetit bildas huvudsakligen under högt tryck och hög temperatur och nybildas inte i någon stor utsträckning på jordytan. Bildas dock till exempel i samband av korrosion av stål, och ingår därför ofta i rost. Magnetit är naturligt magnetiskt vilket gett namnet. Magnetit och Hematit kan förekomma tillsammans i ett malmfält.

Bild 77. Järnmalmerna Blodstensmalm (hematit), hematit som smycke och Svartmalm (magnetit)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Rostningen

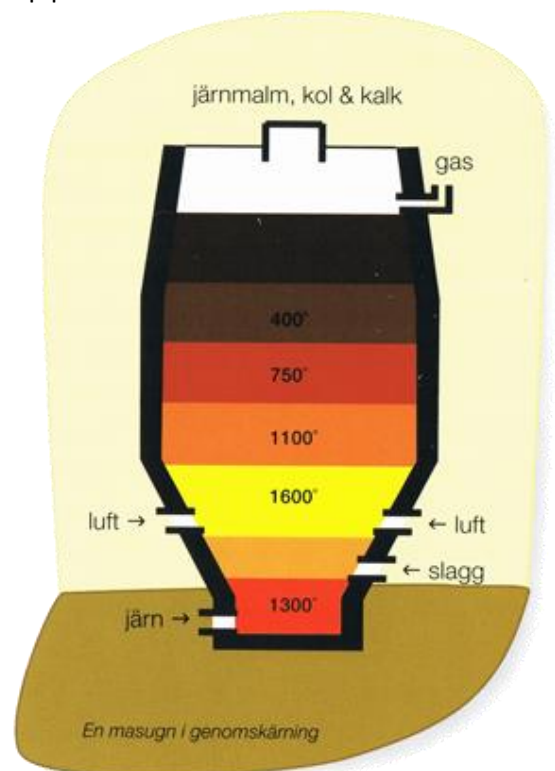
När malmen efter brytning och skrädningen (sorteringen) transporterats med hästslädar från Ristjälmsgruvan eller Klöverberget till Rosfors bruk måste den bearbetas vidare. Först skulle malmen **rostas**, för att luckra upp malmen så att den blev porös och därmed lättkrossad. I rostugnens hetta minskade malmens föroreningar. Fram till början av 1800-talet skedde rostningen i rostgropar som placerades i en backslutning med innerväggar av gråsten. I rostgropen varvades ved med malm i flera lager. Avslutningsvis övertäcktes det hela med kolstybb eller annan täckning. Rostningen kunde pågå under två till tre dygn. Med träkol och luft skedde processen snabbare. Efter rostningen transporterades malmen till malmbåset, **bokverket**, för att på nytt krossas till än mindre bitar. Ofta användes liksom i Rosfors en vattendriven hammare som **krossverk**. År 1856 ersattes denna rostugn av en ny som placerades några meter från masugnen eftersom man använde sig av uppvärmd luft från masugnskransen, vilket minskade kolåtgången.

Masugnen

I **masugnen** smälts sedan malmen till tackjärn. De yrken som fanns vid masugnen var *Masmästaren* som var chef och hade ansvar för processen. *Stegresaren* kallades den som murade och fodrade själva ugnen. *Uppsättare* var den som fyllde på masugnen. *Bokaren* var den som krossade malmen. *Rostbrännaren* kallades den som rostade malmen. *Hyttdrängen* var den som jobbade i masugnens nedre del. Malm, kol och kalk fördes till masugnens topp, den s.k. **masugnskransen**, där den tippades ner. **Uppsättaren** var den som fyllde pipan med malm och träkol som antändes.

När masugnen förvärmats kunde **tackjärnsblåsningen** inledas. Upp till masugnskransen drogs med hjälp av vattenkraft träkol och malm. Antagligen fanns en kätting från vattenhjulet till uppforderingsverket över masugnskransen. Detta vattenhjul försörjde även krossmaskinen och stampverket. Där uppe på masugnskransen fanns även en våg för uppmätning av beskickningen som uppsättaren svarade för. Han fyllde pipan med träkol som antändes samt malm och kalksten. Uppsättaren fyllde masugnen upp till 18 gånger per dygn, vardera gången med 300 - 400 kg malm och en "läst" kol som motsvarar 12 tunnor eller 19,8 hektoliter kol. Uppsättaren arbetade uppe på masugnskransen, ursprungligen under bar himmel med omfattande eldslågor och rök framför sig. Efterhand konstruerades byggnader och en form av lock över uppsättningshålet, vilket gjorde att man kunde ta till vara på masugnsgasen för att använda till förvärmning av blästerluften. Eftersom konsumtionen av kol varierade med kvaliteten på både masmästaren och järnmalmen så var masmästaren en viktig person på bruket. Alf W Axelsson redovisar i sin bok om Rosfors bruk att man hade problem med masmästarnas kvalifikationer vid Rosfors bruk. Masmästaren var sannolikt en av de mest strategiska personerna på bruket.

Järnmalmen värms i masugnen för att renas. Järnmalm består av oxider, föreningar mellan järn och syre. De flesta malmer innehåller förutom bergarten även mangan, fosfor och svavel som man vill rena järnet ifrån. Järn har en smältpunkt på 1 528 grader. Genom **inblåsning** av blästerluft höjdes temperaturen till ca 1 200 grader, då förbränns träkolen under utvecklande av värme och en reduktion av järnmalm sker med kolet i bränslet, och järnet blir flytande. Genom att blåsa luft genom smältan oxideras smältans kol, mangan och kisel jämte delar av järnet. Vid förbränningen bildades koldioxid som snabbt reagerade med kol och övergick till koloxid, den viktigaste beståndsdelarna i masugnsgas. Gasen strömmade upp genom den nedåtsjunkande beskickningen och avgick från det öppna uppsättningshålet som en klart lysande låga. Vid förbränningen flyter mangan och kisel från bergarten upp på järnmassans yta som slagg. När temperaturen stiger tar järnet upp kol och övergår i flytande tackjärn. Smältan samlades i **smältrummet** med den lättare slaggen flytandes ovanpå. Luftinblåsningen skedde med två vattendrivna träbälgar som arbetade växelvis. 1828 togs ett skotskt patent på en masugnsbläster där luften värmdes upp till 300 grader innan den blåstes in i smältan. Det gav en produktionsökning på 50 procent och en minskning av kolåtgången med 28 procent. Den varma luften skickades till blåsaggregatet (tidigare bälgar). Uppvärmad luft gav bättre effekt än kall luft. Samma utveckling uppnådde man vid hårdarna för uppvärmning av stångjärn m.m.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

En träkolsmasugn som i Rosfors var den vanligaste typen fram till 1940-talet när elektroungar ersatte träkol och koks. Den var en utveckling av den äldre **blästerugnen** som var nedgrävda gropar där handmanövrerade eller vattenkraftdrivna bälgar blåste luft på smältmassan för att få upp värmen. Blästerugnar användes främst för myr- och sjömalm, och järnet övergår aldrig i flytandeform, utan bildar en svampig blästjärn med låg kolhalt och kunde smidas direkt. Genom att öka ugnens storlek och blästermängden erhöles högre temperatur i ugnen. Därmed blev järnet kolbundet och smälte och kunde därmed kontinuerligt tappas av i processen, vilket ökade effektiviteten i järnframställningen. Man upptäckte att detta kolrika smältjärn, som inte var smidbart kunde genom en ny omsmältning (i smedjan) omvandlas till smidbart järn. Denna upptäckt skedde redan på 1100-talet och på 1800-talet murande man höga fristående masugnar, upp till 15 meters höjd.

Masugnen i Rosfors var byggd kvadratisk av natursten och hade en höjd som var något högre än masugnens sida. Ovanpå Naturstenen försedd med 9 varv mulltimmer samt brädfodrad. Den var 16 alnar i fyrkant (9,5 meter) och 16 1/4 alnar hög (9,65 m). Pipan var cirkelrund i dess övre del. Något nedanför mitten var pipan vidast, vilket kallades *buken*. I den nedre rektangulära delen som kallades "*stället*" fanns två öppningar eller *bröst*. I det ena, "**formbröset**" var bälgarna placerade som blåste luft in i smältan. Hålen efter luftintagen, *formorna*, syns än i dag. I det andra "**utslagsbröset**" skedde tappningen av järnet och slaggen. I det fanns två öppningar, dels för tappning av smältan och dels för tappning av slaggen. **Utslagshålen** var placerade på olika höjd i hyttan.

Masmästaren hade genom lång erfarenhet lärt sig när smältans nivå i masugnen hade rätt höjd och det var dags att tappa smältan. När smältans nivå var den rätta slog masmästaren sönder lerklumpen som tätade slaggutslaget så att den lättare slaggen tappades ut. Därefter slogs lerklumpen för smältans utslagshål sönder och smältan styrdes genom en vridbar ränna till formarna. Det hela måste gå fort eftersom en ny beskickning - malm, kol och kalksten - fanns ovanför och tryckte på nedåt. Det var bättre med smälta i slaggen än tvärtom med slagg i smältan. Utslagsöppningen stängdes mellan tappningarna med kolstybb eller lera.

I Rosfors fanns utslagsbröset inne i en utbyggnad vid ena sidan av masugnens botten. Där tappades järnet ut i formar och blev **tackjärn**. I **rådstugan** med snedtak fanns inrymt boverk för malmkrossning och ett stampverk med gemensamt vattenhjul, värmeapparat och blåsmaskin med tillhörande vattenhjul.

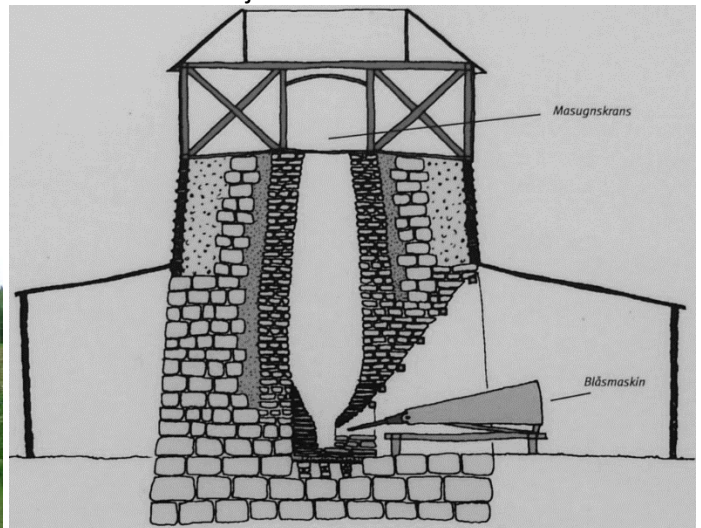

Bild 78. Den rekonstruerade masugnen vid Rosfors bruk (Foto Gelter) och en principskiss för masugnen (Wikipedia)

Det smälta järnet tappades i lerklädda tackjärnsformar s.k. "*galtsängar*", som fanns nedgrävda i marken. Här fick det stelna till tackjärn. **Tappningen** skedde med hjälp av en svängbar ränna. Efter att järnet stelnat vägde tackorna 60 till 110 kg. Järntackornas vikt anpassades så att de lätt skulle kunna hanteras av en man. Tackorna var försedda med grunda spår (som en chokladkaka) för att enkelt kunna delas i bitar. Varje utslag innehöll mellan 1 till 1,5 ton tackjärn.

Slagg

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Kvarvarande rester av bergarten i malmen som fraktades till masugn bildar tillsammans med kalk den **slagg** som man kan se som stora högar runt hyttan. Slaggen består huvudsakligen av oxider av oönskade ämnen och metaller, och järn med alltför hög föroreningshalt. Masugnsslaggen är ofta vackert glasartat blåfärgade stenar, men kan anta grön, svart eller grå färg, och samlades i slagghögar nära masugnen vid bruket. Slagg kan utnyttjas som råvara som byggelement genom att gutas till slaggstenblock som förr användes som väggmaterial i byggnader, speciellt i Bergslagen. Slagg kunde även blandas i cement, mineralull och användas för vägfyllnad. Slagg från basisk ståltillverkning innehåller fosfor och används vid tillverkning av gödningsmedel. Den blåa slaggen utan föroreningar kallas i Bergslagen *bergslagssten* och den kan vidarebearbetas till exempelvis smycken.

Bild 79 Slagg och slaggstensmur (Wikipedia)

Bild 80. Tappning från masugnen. (Bild från utställningen i masugnen)

Tackjärnsproduktion

Under Rosfors verksamhetsår 1839 - 1875 producerades totalt 10 930 ton järnprodukter. Allt detta utfördes enbart med vatten – och muskelkraft. Inmutningarna av gruvområdet måste försvaras vilket innebär att en viss mängd malm måste brytas varje år. Om arbetet ska ligga nere ett år måste man begära tillstånd hos bergmästaren och noga motivera sin ansökan för ett **Vilostånd**. Arbetet i bruket och i gruvorna var ganska oregelbundet. Det hände t ex att man vissa år fick be om "vilostånd" eftersom alltför mycket malm brutits året innan. Vid andra tillfällen var malmen så järnfattig och dålig att man tvingades köpa utifrån för att klara blåsningen. Dessutom kunde masugnen i sin tur bara användas när vattentillgången i Rosån var tillräcklig, därför kunde masugnen inte köras dagligen. Vanligen blåstes masugnen 100 gånger per år. I övrigt sysselsattes de anställda ofta med att sköta de många kolmilorna som fanns på bruksområdet och i skogarna runt omkring Rosfors. Som mest blåstes masugnen 1838 i 145 dygn, 1834 i 140 dygn, 1861 i 128 och 1840 i 106 dygn. Minst antal dygn som blåstes var 1856 med 22 och 1854 med 23 dygn. Högsta produktionen per dygn hade man 1845 med 4,07 ton. Medelvärde under de 26 åren var 3,17 ton per dygn. Masugnen producerade 1 500 skeppspund tackjärn (1 skeppspund = 170 kg) dvs. 255 ton tackjärn om året, och man hade inte kapacitet att förädla allt på platsen. Man sökte därför exporttillstånd för tackjärn som dock avlogs januari 1842.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

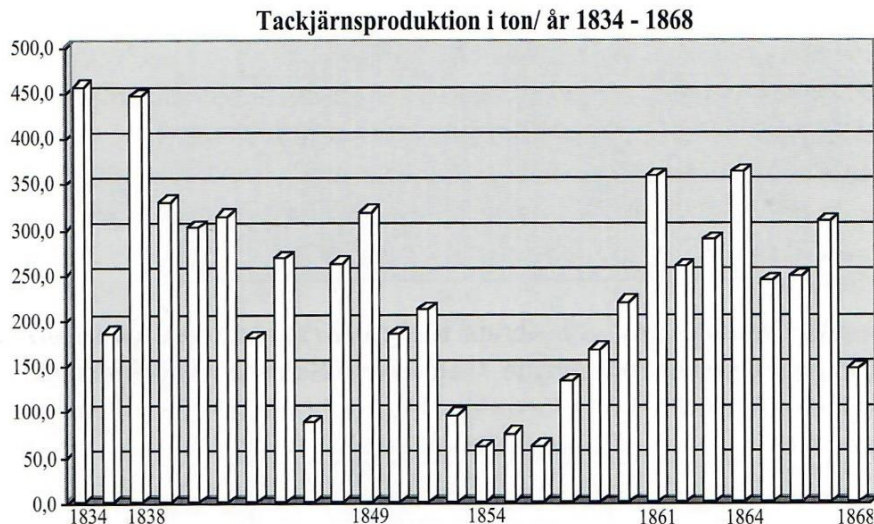

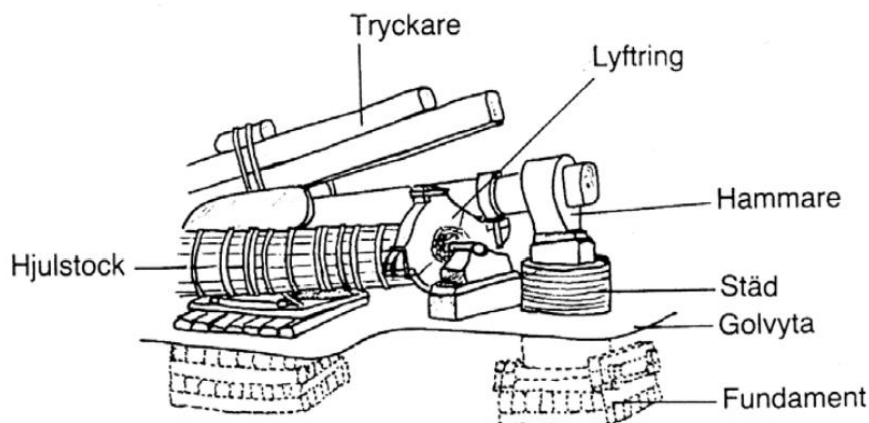
Bild 81. Tackjärnsproduktion i ton per år 1834 - 1868. (från Lundström)

Bruken fick betala en **tackjärsskatt** eller *Tackjärnstionde*, vilket innebar att var tionde järntacka som tillverkades skulle betalas som skatt till staten. Ofta betalade man i form av gjutgods eller smidesjärn. Tackjärnet i sig gick inte att använda för smide, den innehöll för mycket kol och slagg. Först måste det utsträckas i stångjärnssmedjan.

Smedjan

För att kunna använda järnet som tagits fram från järnmalmen måste det bearbetas vidare. Tackjärnet innehåller för mycket kol för att kunna smidas och förädlas. Kolhalten ligger för tackjärn, eller råjärn som det också heter på över 4%. Kolhalten påverkar järnets smältpunkt. Därför måste kolhalten i järnet minskas genom **färskningsprocessen**, där kolhalten minskas från 4% till 1,5% för hårdbart stål och under 0,35% för mjukt järn. Tackjärnet skickades därför vidare till smedjan.

Vallonsmidet är den äldre färskningsmetoden som introducerades under 1600-talet när industrimannen Louise De Geer hämtade valloner till de svenska järnbruken. Vallonerna tog med sig en teknik där härden bestod av endast en öppning för blästerluft. Tackjärnet matades in som 3 1/2 à 4 m långa s.k. *tackjärnsgös*. från hädens baksida och fick smälta under hela processen. De smältor som sedan bildades i härden, s.k. *lupp* bearbetades genom återkommande färskbrytningar tills de var färdiga att uppbrytas ur härden och hopslås under en vattendriven hammare. Smältan flyttades därefter till *räckhärden* för att **vällas**, dvs en sammanfogningsteknik där två järnbitar välls samman till en bit, smidessvetsning, och *räckas*, dvs smidas till stång. Nackdelen med vallonsmidet var en stor kolåtgång samt att stor arbetskraft krävdes. Vallonsmidets tunga och svårtransporterade gösar krävde att hyttan och hammaren låg på samma plats. Samhällen med Vallonsmide blev därför stora eftersom det krävde mera folk.

Räckhammare

Bild 82. Räckhammare i smedjan (Lundström 2010)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Tysksmidet infördes under 1600-talet från Tyskland och användes fram till 1850-talet. Tysksmidet använde små stycken som var lätta att transportera. Hytter och hammare kunde ligga skilda från varandra och inte skapa problem med två kolslukande processer på samma plats. Vid Rosfors bruk användes denna metod. Tackjärnsgaltar lades på en kolbädd i **ässjan** där luft blåses in i härden. Tackjärnet smälter då av den höga temperaturen och droppar genom kolbädden och samlas i botten på härden. Smeden påbörjar därefter med hjälp av ett spett med att bryta upp järnet från botten, upp till ytan för att återigen smälta till botten. Detta upprepas flera gånger varunder järnet blir alltmer trögflytande då dess smältpunkt ökade i takt med att kolhalten sjönk. Kolet avgick i form av koldioxid.

Slutligen samlades järnet på botten av härden i mindre klumpar s.k. **färskor**. Dessa hade fortfarande en rätt hög och ojämn kolhalt. På nytt lyftes de upp i blästerzonen. Kolrikare partier smälte och färskades. Järnet, som nu samlats på härdens botten, var kolfattigt. Det makades ihop i härden till en degig massa, som fördes till hammaren. Där slogs den samman så att den blev helt platt, varefter den sönderhöggs i fem à sju smältstycken. Dessa togs tillbaka till härden för att upphetas igen. När smältstyckena var färdigvällda fördes de till **stångjärnshammaren** som vägde flera hundra kilo och drevs av vattenkraft. Järnet smiddes sedan ut till stänger, **stångjärn**, och var nu tjänligt till smide av allehanda slag. Utsmidningen av smältstyckena hade två syften. För det första gavs järnet en lämplig form. För det andra fick det en finkornigare inre struktur som gjorde det segare. I tysksmedjorna arbetade smedlagen med såväl smältning som räckning dvs att slå ut stycket till en stång. På ungefär 3 1/2 timme hann en duktig smed räcka ut sex stänger.

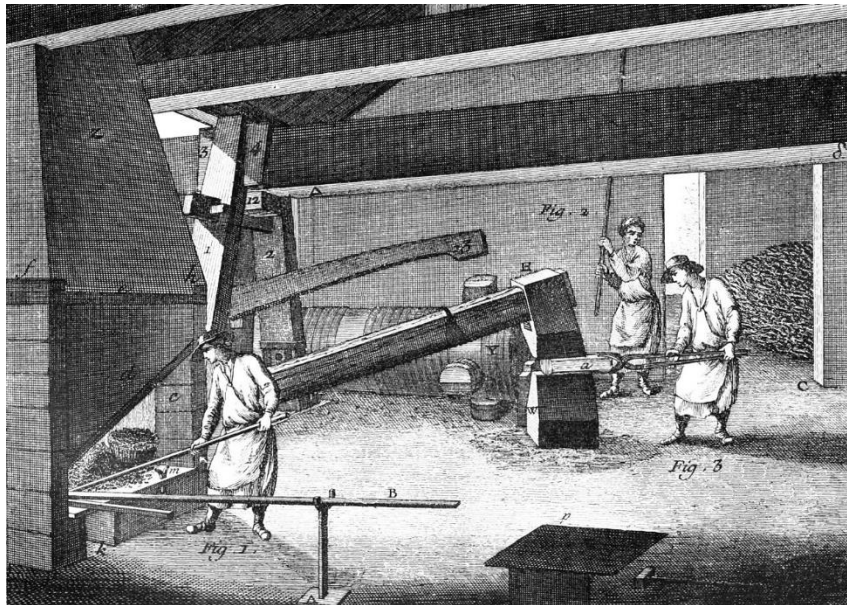

Bild 83. Tysksmide med härden till vänster och stångjärnshammare i mitten. Den tvärgående stången ovanför är en mekanisk anordning som hjälper smeden med att bryta upp smältan från botten upp till kollagrets övre del. Detta var ett väldigt tungt arbete. (Wikipedia).

Vid Rosfors ersattes denna tysksmidemetod med den franska **Franche-Comté-smidet** som kom till Sverige på 1850-talet från nordöstra Frankrike och Belgien. Redan på 1830-talet hade **Lancashireprocessen** införts i Sverige. Metoden gav järnet högre kvalitet, men den krävde stora organisationer och resurser i form av arbetsmetoder och utrustning och passade stora järnbruk. Det franska Franche-Comté-smidet hade stora likheter med det tidigare vanliga tysksmidet, men vid Franche-Comté-smide användes en täckt ugn, liknande den som fanns i Lancashiresmedjor. Liksom vid tysksmidet utfördes färskningen vid samma härd både för smältning, färskning och för uppvärmning av smältstycket, innan det räcktes ut under hammaren (räckhammarsmide). Denna metod var mindre kolförbrukande än den gamla tysksmidemetoden genom bl.a. övertäckningen och innebar dessutom en större produktionsförmåga. Under ett antal år hade således Franche-Comté-smidet en ganska stor spridning, detta till följd av den minskade kolåtgång och den jämnare kvalitet järnet erhöll i jämförelse med tysksmidet. Den tackjärnsvantitet man hade vid Franche-Comté-smidet var emellertid mycket mindre än vid tysksmidet, vilket krävde ett omsorgsfullare arbete i härden. Stångjärn man fick fram från Comté-smidet hade dock ojämnare kvalitet och var mindre segt än lancashirejärnet, vilket bara efter några årtionden helt hade konkurrerat ut Franche-Comté-smidet.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 84. Bild som kan illustrera verksamheten i smedjan vid Rosfors. De heta järnstyckena hämtades ur ugnen och bearbetades vid den vattendrivna hammaren (bild från masugnsutställningen)

Jobbet i smedjan var både tungt och varmt. Vid härdarna värmdes tackjärnet, som smeden hade hämtat ut i slutet av veckan samtidigt som han vägde in veckans utarbetade stångjärn. Medan en "tackjärnklump" värmdes i härden lades den nästa som skulle användas bakom härden för att förvärmas. Under uppvärmningen i härden bröts tackjärnsbiten upp ur kolbädden eftersom den annars smälte ner genom kolbädden och fastnade i rosten. När järnstycket hade uppnått smidbar temperatur togs den ur härden och drogs på en kärra fram till hammaren. Där delades den i lämpligt stora bitar för därefter med hammaren sträckas ut till stångjärn. Smederna använde sig av olika stora tänger för att hålla i det glödheta järnet. Det gällde att hålla rätt i tången när järnet skulle bearbetas av hammaren. Höll man fel i tången kunde man få handlederna avklippta när järnstycket eller stången slog, om inte järnet låg dikt emot det underliggande städet. När det var dags att sträcka ut järnbiten till stångjärn gav smeden tecken till smedsdrängen, genom en nick med huvudet att det var dags att dra igång hammaren. Ljudnivån medgav oftast ingen muntlig kommunikation. När drängen drog i en spak lyftes en lucka på attentrännan och vatten forsade mot vattenhjulet. Detta satte snurr på hjulstocken som med jämna mellanrum lyfte hammarskaftet, allt efter hur mycket vatten som släpptes på. Hammaren hade en överliggare, kallad tryckare och som fjädrade och gav hammaren extra fart. Den glödgade järnklumpen slogs ihop till en stång, som inte endast blev plattare utan även längre. Ett stångjärn vägde i regel ca 30 kg och var omkring 3 meter långa.

Stångjärnsproduktion

Den totala stångjärnstillverkningen under åren 1840 - 1875 var 21 594 skeppspund, dvs totalt 2 965 ton under dessa 35 år. En del stångjärn såldes som det var och resten vidareförädlades i Rosfors. Överskott som såldes till Altersbruk och Degerfors bruk i Jävre. Av länets stångjärnstillverkning var 1866 - 1870 Rosfors näst störst efter Degerfors bruk och större än Kengis, Gällivare och Törefors tillsammans. Även för tillverkningen av manufakturjärn (manufaktur är manuell bearbetning av råmaterial i verkstad) är Rosfors bruk störst i länet före Degerfors, Kengis, Gällivare och Hasafors.

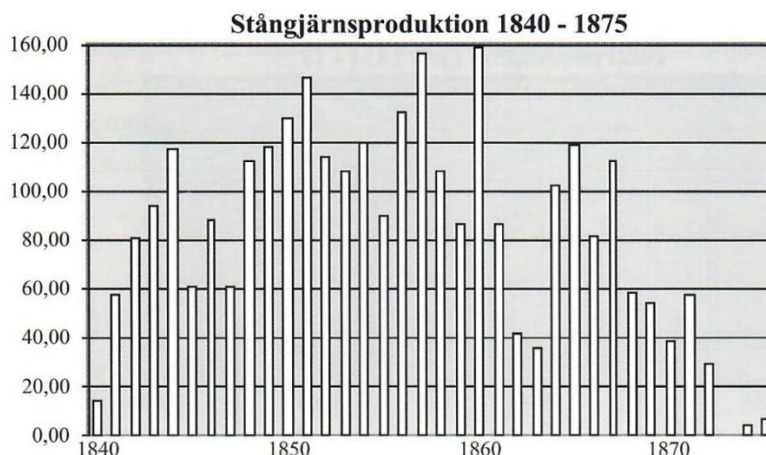

Bild 85. Stångjärnsproduktionen varierade kraftigt vid Rosfors bruk. 1860 var produktionen 158,64 ton, och sjönk till 58 ton 1867.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Träkolsåtgång

En viktig faktor och förutsättning för lokaliseringen och drift av ett järnbruk var tillgång till träkol, och som bl.a. avgjorde att bruket inte anlades vid Rosvik som ursprungligt planerat. Träkolet kom från egna skogar runt Rosfors, och från bönder runtomkring, men köptes även in från alla grannsocknars skogar mot Piteå, Luleå och Älvsbyn.

Figur 86 Koltransport med hästsläde (från Lundström)

Både rostning, masugn och smedjan krävde stora mängder träkol. Det är i dag svårt att beräkna träkolsåtgången och olika försök kommer fram till lite olika resultat. Axelson har räknat ut att kolförbrukningen för rostning och tackjärn är 17,5 m³ per producerad ton, för stångjärn 16 m³/ton och för manufaktur 13m³/ton.

Lundström uppskattade att man i Rosfors under de år som verksamheten var igång, bör ha förbrukat ca **162 000 m³ kol**. Masugnen var i drift 28 år och övrig verksamhet i 35 år. Det innebär ca 85 000 kolstigar. En sådan innehöll 1,9 m³. Även om varje häst möjligtvis kunde dra mera än en kolstig, så var det åtskilliga hästskjutsar som kom med kol varje dag. Träkol som är en känslig produkt kunde antagligen bara fraktas på vinterföre, vilket måste ha inneburit ett formligt lämmeltåg av kolleverantörer varje dag med slädföre, uppskattat till **36 slädllass per dag** av Lundström. Årsbehovet har Lundström beräknat till som mest 4 500 kolstigar per år, men oftast ca 2 000, medan andra menar att upp till 8 000 hästlass kördes fram under en vinter. Varje mila kunde ha ett innehåll av 145 m³, vilket ger ett behov av **1 117 kolmilor** totalt, eller i medeltal **35 milor per år**.

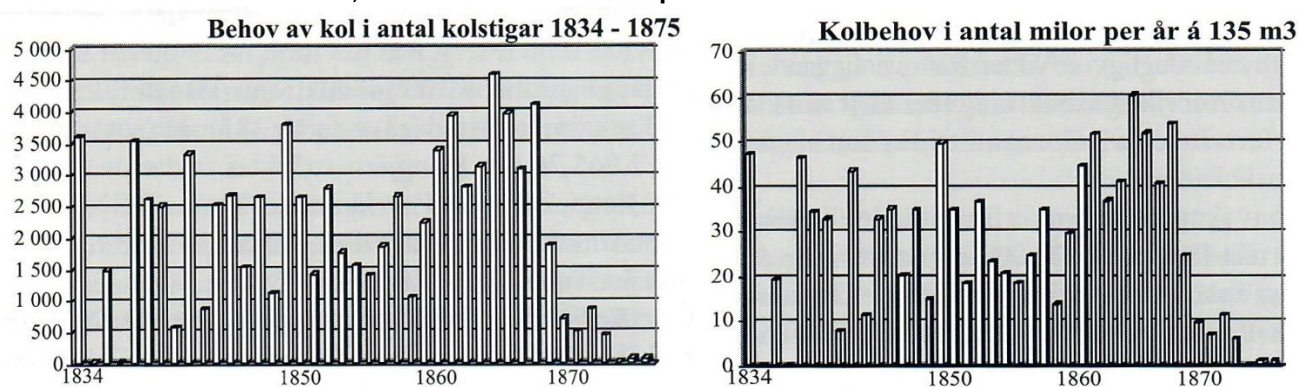

Bild 87. Antal kolstigar per år och antal kolmilor per år för Rosfors bruk (efter Brage Lundström)

På liknandesätt försökte Axelson beräkna kolåtgången vid Rosfors bruk genom att använda känd kolförbrukning vid masugnar i Bergslagen och utgår från att det går åt 25 hektoliter (0,1m³) per ton malm, och att man i Bergslagen angett för masugnens blåsning till 150 hektoliter/ton tackjärn, sträckningen till 160 hl/t, manufaktur 130 hl/t samt för gjutgods 130 hl/t, och kommer fram till att förbrukningen skulle ha varit 2 242 900 hektoliter kol eller **224 290 m³**. Det skulle innebära, med en på kolmilan enligt "kolarbibeln" har omkring 145 m³ kol, att Rosfors ska ha förbrukats **1 547 kolmilor**. Förbrukningen varierar från 81 milor 1864 till 1 mila 1875. Medeltalet blir **36 milor/år**. Sannolikt kolades under hösten och vintern och därefter kördes kolen till Rosfors under slädföresperioden. Medelförbrukningen under en treårsperiod blir som diagrammet nedan. Man bör som mest ha kolat i medeltal **60-**

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

talet milor per år, vilket är det dubbla mot vad Brage Lundström kom fram till. Dessa siffror ger ändå en fingervisning kring förbrukningsmängden.

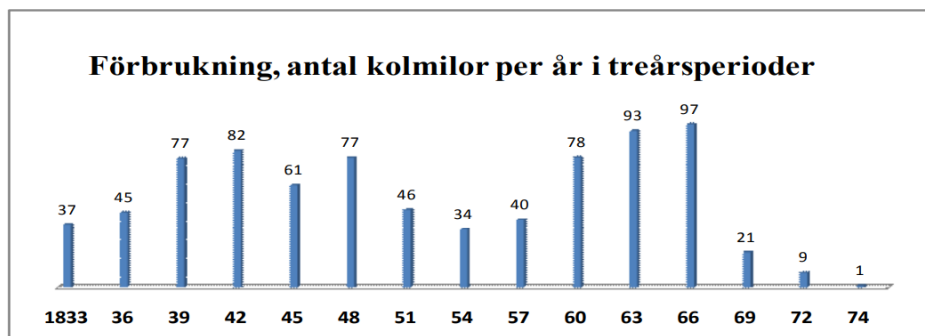

Bild 88. Beräknad förbrukning av kolmilor per år (Från Axelson bok om Rosforsbruk)

Kolstigen var det transportredskap som användes för transporten och som liknade en flätad *rissl*. En ryss eller kolstig rymde i regel 1,9 m eller 19 hj eller 1 900 liter. Stigen kunde inte vara större, beroende på att kolet i botten skulle krossas och vara odugligt, om vikten från ovanliggande kol blev för stort. Troligtvis kunde man dra fler än en kolstig efter varje häst vid transporten till bruket. Skedde leveranserna under en kort tid av året bör det ha varit trångt vid avlämningen i kolhuset.

Kolarhuset

Vid Rosfors bruk togs den inkommande kolet emot i **kolarhuset** som stod bredvid masugnen. Kolhuset var väl ventilerat för att kolen skulle torka ytterligare. Leveransen skedde från sidan och man körde in i huset på ett övre plan, en sorts loftgång varifrån man tippade kolet ner i kolhuset. Därefter körde man ut längre bort på samma sida av huset. Kolarhuset upptog enligt Brage Lundström en area av 600 kvadratmeter (40x15 meter) och rymde 2 582 m³ träkol. Från kolhuset ledde en bro/brygga till masugnen där kolet drogs i kärra för att tippas in i masugnen.

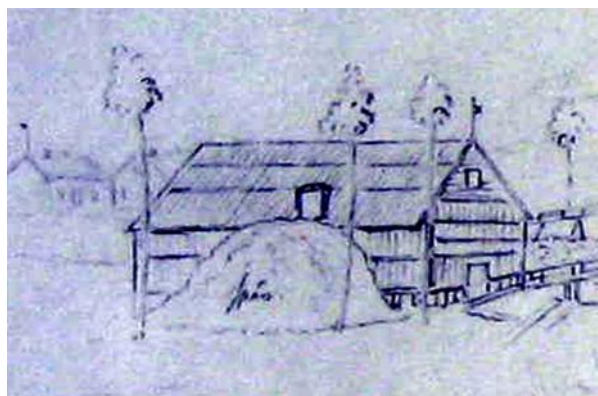

Bild 89. Kolhus vid Pershyttans bruk kan illustrera hur kolarhuset i Rosfors kan ha sett ut (från Lundström)

Intressant att notera är de ruiner i form av stora betongblock och husgrunder man passerar längs **Fårhagenstigen** i fårhagen mitt emot Herrgården. Enligt lokalbefolkningen ska det under andra världskriget ha funnits en **kolugn** och **vedfabrik** på platsen, för kol- och gengasproduktion. Det ska även ha funnits räls med hjul kvar som lämningar. På ekonomiska kartan (1935 - 1990) framgår det att det finns flera byggnader på plats (bild 90) och på flygfoto (bild 91)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

från 1960 ser man en omfattande verksamhet. Denna byggnad lär ha rivits någon gång i slutet av 1960-talet eller början av 1970-talet.

Bild 90 Ruinen av gengaskolugnen och ekonomiska kartan visar flera byggnader för en kolugn och vedfabrik (Kartbild kom)

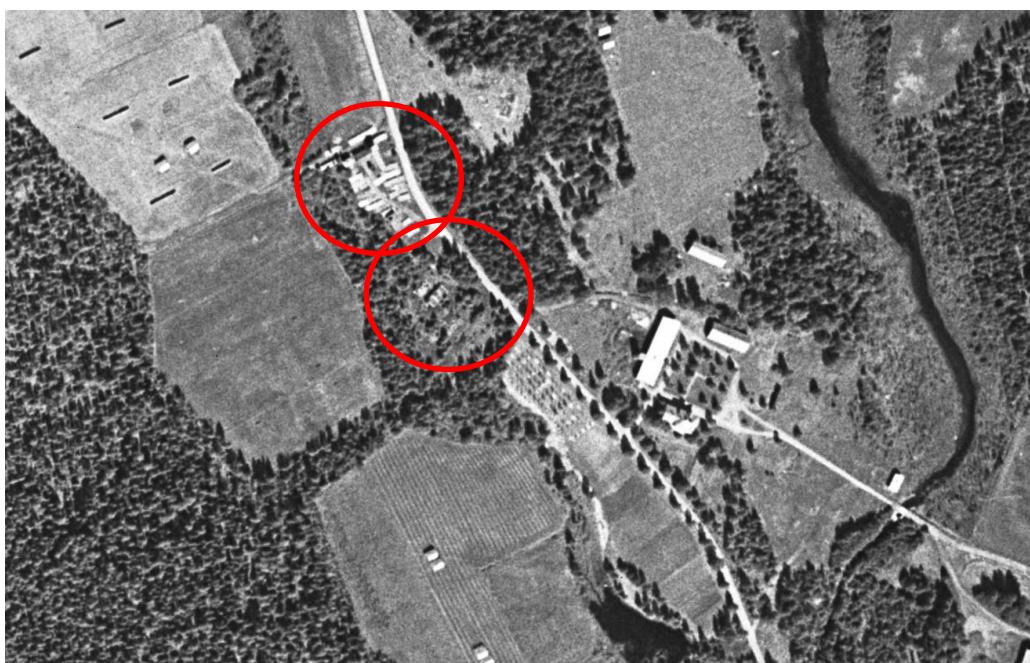

Bild 91. Flygfoto från 1960 över kolugnen och vedfabriken i fårhagen. (Kartbild.com)

Kolskogen

För att få tillstånd att bygga ett järnbruk vid Rosfors behövde bolaget ha tillgång till skog. Rosfors bruksägare hade förvärvat gårdar med en skogsareal av 5 760 hektar, en yta av 8 km x 7 km runt Rosfors. Utöver egen privilegieskog med brukanderätt så kontrakterade man marker med dispositionsrätt och hemmansägares marker för leverans av träkol. När marken för bruket synades 1838 inför privilegiebrevet framgår av en bilaga till syneprotokollet en sammanställning över vilka skogstillgångar som sökande "Rosfors Masugns bolag" hade tillgång till: bl.a. Med dispositionsrätt:

"Klöfwerberg och Klöfwerträsk nybygges lägenheter med duglig skogswidd 2 821 Tunmland

Näverbergstjärns nybygges lägenhet 2 500 Tunmland

Och Solskinsbeget, Svartlifden i Överluleå, Bergö nybyggen, totalt 11 521 Tunmland"

Hemmansägare med kontrakt för träkolsleverand:

Bränträsk 920 Tunmland, Sandö, Öjebyn 2 hemman, Skatteby 7 hemman, Trundafvan 5 hemman, Nybyn, Sikfors, totalt 14 327 Tunmland.

Allt som allt **25 848 Tunmland**. Då ett Tunmland är nästan en halv hektar, (4 947 m²), blir det 12 924 hektar, dvs **129 kvadratkilometer skog** att leverera virke ifrån till kolmilor.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Man skriver i protokollet till 1838 inför privilegiebrev: "Med 80 års återväxttid lemna 8 Stafrum wed på tunnlandet, som af hwarje Tunnland således årligen utgör 1/10 dels Stafrum eller 1/4/% Tunna kol, skulle de för nya smidet upptagne skatteskogarna kunna för hwarje år med skogens bestånd lemna 1,440 Stafrum, af hvilka likwäl 500 Stafrum böra afräknas för 50 hushålls behof, då återstoden blefwe 950 Stafrum eller i kol utförde 1,410 Toltunne läster, som Bergmästaren funnit wara mera än tillräckligt för de sökte nya smideswekstäderna, för hwilka endast 1 150 Läster erfodrades."

En *stafrum* (kubikfamn) är 216 kubikfot, dvs 6,1 m³. Detta innebär att den beräknade tillgången (950 Stafrum) motsvarar 5 810 m³ virke per år. En tunna kol motsvarar 170 liter varför det beräknade behovet av kol på 1 150 Toltunne läster motsvarar 195 000 liter, eller 195,5 kubikmeter kol.

Tillväxten av skog på de marker som bruket ägde eller disponerade enligt synesprotokollet från 1939 var ca 10 000 kubikmeter. Om det krävdes ca 1,5 mera skogsråvara än kolutbudet skulle skogsuttaget ha varit 6 - 7 000 lbm per år i medeltal. Som mest 1864 låg det på 13 - 15 000 kbm. Samtidigt med detta skedde betydande avverkningar av de allra största träden för Hällströms finbladiga sågs produktion samt annan skogsavverkning. Överslagsmässigt kanske uttaget av skog var dubbelt så mycket som skogstillväxten. Stora skogsområden bestod bara av sly och ungskog.

Kolmilor i Rosforstrakten

Lundström och Axelson uppskattar att behovet var mellan 30 och 60 kolmilor per år för att försörja Rosfors bruk. Om man studerar kartan på *Fornsök* efter kolmilor och tjärbottnar runt Rosfors så återfinns endast en kolbotten och 11 tjärdalar (bild 93). Det som finns kvar i dag efter en kolmila kallas för **kolbotten** och skiljer sig från en tjärdal. Kolbottnar kan vara antingen runda (efter *resmilor*) eller rektangulära (efter *liggmilor*). Runt en kolbotten finns det ofta gropar (s k stybbgropar) eller rännor vilket kan underlätta upptäckten av en kolbotten. Som lämning känns kolmilan igen på avvikande växtlighet, nyare milor helt utan växtlighet, äldre med en tät klunga av granar på en cirkelformad plätt i skogen. Lättast ser man kolbottnen genom att den avgränsas med ett dike eller gropar runt kolbotten och att den ofta är lite höjd över omliggande mark.

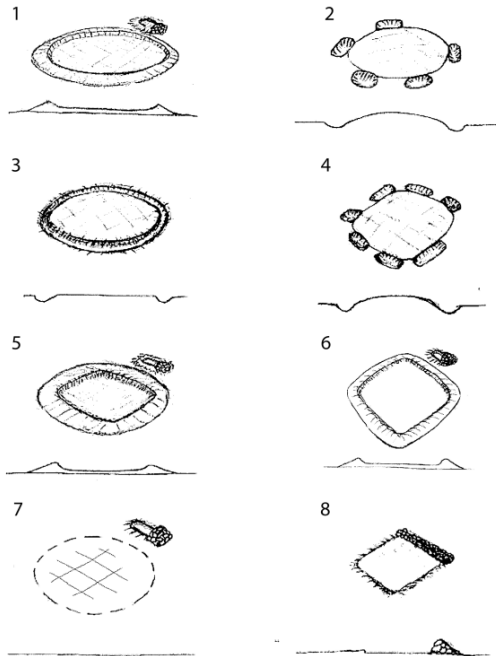

Bild 92. Olika typer av lämningar av kolmilor (Riksantikvarieämbetet 2019) och en tjärdalslämning (Skogsstyrelsen 2020)

Vanliga lämningar från tjärframställning är tjärränna (bild 92), tjärdal och tjärgrop. Tjärrännan hittas på sluttande mark i form av en nedsänkt ränna, normalt grävd, i vissa fall stensatt, någon gång med förslaggad botten. Rännan avslutas med en mindre stenkonstruktion och en grop för uppsamling. Tjärdalen är oftast nedgrävd i en sluttning. Den framstår som en rund grop med vall omkring, därtill en ränna och en grop för uppsamling. Tjärgropen, som är utan tappningsränna, dateras till förhistorisk tid.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Detta låga antal angiva kolbottnar efter kolmilor runt Rosfors i *Fornsök* indikerat att det kan finnas ett stort antal kolmilor i trakten som ännu inte upptäckts, eller att kolmilorna kom längre ifrån. Kanske kan fler hittas om vi söker.

Bild 93. Kolmilebottnar svart och tjärdalar brunt runt Rosfors beskrivna i *Fornsök*.

Platsen för en mila skulle vara torr, fast, jämn och tät samt ligga så att inkommande vatten skulle rinna av. Platsen skulle också vara lämpligt belägen för kommande års kolning. Avståndet till avverkningsområdet skulle vara så kort som möjligt. Detta betyder att platsen helst skulle ligga i mitten av ett avverkningsområde för att få korta transportvägar. Det skulle finnas tillgång till täckningsmaterial och vatten för släckning. Möjligen kunde man dämma upp någon bäck för att erhålla vattentillgång. Platsen fick inte heller vara utsatt för blåst eller drag, för i så fall kunde kolningsprocessen bli ojämn. Kolbottnarna gavs ofta namn efter platsen eller någon annan viktig händelse. Kolade man på samma ställe i flera år hade man lättare att resa mila. Man började då med att skotta ur kolbotten. I botten låg då en brandskorpa som bestod av till botten nedsipprad tjära som sintrat ihop med det underliggande materialet till en hård kaka. Dessutom hade man kanske även stybb i tillräcklig omfattning för den nya mila. Att skotta ut en gammal mila, att utrota den på fackspråk, tog mellan 2-6 dagsverken.

Kolningen

Den egentliga kolningen kan ta mellan 15 - 20 dygn, beroende på milans storlek. En normalstor mila tar 140 - 150 m³ ved. Utöver att man ska klubba mila är denna tid den lugnaste och behagligaste. Detta förutsatt att det inte uppstår ett *frät*, dvs ett hål uppstår i mila vilket kan orsaka bränder. Under kolningen måste mila hållas under regelbunden bevakning.

Trä består av olika organiska ämnen, varav grundämnet kol ingår till ca 50 %. Vid uppvärmning av trä, med begränsad tillförsel av luft, sker en torrdestillering på så sätt att olika ämnen övergår till gasform och avdunstar. Efter slutförd process blir produkten **träkol**. Träkol brinner med en högre temperatur än den oförädlade trämaterialiet, speciellt

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

vid koncentrerad tillförsel av luft. Detta ger förutsättningar att upphetta och smälta olika metaller. Träkol har använts vid metallframställning i minst 6 000 år. Träkolet är i varje fall äldre än både järn och svartkrut. För framställning av **svartkrut** är träkol nämligen en av beståndsdelarna tillsammans med svavel och salpeter. Till vårt land kom kolningskonsten ca 200 - 300 år f.Kr. Det verkliga genombrottet för kolning skedde i vårt land omkring år 1000 då en primitiv järnindustri växte fram baserad på myrmalm. Man antar att den första kolningen skedde i s.k. **kolningsgropar**. Dessa var ca 1,5 meter i diameter och 2 meter djupa. Kolveden högs i längder på 20 - 30 centimeter. Först lades ved i gropen så man erhöll ett sorts galler eller en rost. På denna eldades finkluven och torr ved. När man fått en ordentlig brasa kastades kolved ned i gropen. När sedan denna nya ved fått fart kastades på nytt mera ved på brasan. Detta upprepades till dess att gropen var fylld och hade en råge på ca 1 meter. Därefter täcktes det hela med grästovv och tätades med jord i skarvarna. När gropen efter ett par dygn var utkolad hade man ett kol av dålig kvalitet. Utbytet kol i förhållandet till mängden ved var bara ca 20 - 30 %.

Kolamilan

Det är oklart om hur och när idén uppstod, att lägga veden på marken, täcka den med stybb och tända för att få fram träkol. Man antar att det var under folkvandringstiden, 400 - 800 e.Kr., som **liggmilorna** började användas i vårt land. I slutet av medeltiden, vid 1500-talets inträde, började man kola i så kallade **resmilor**. Dessa resmilor var de mest förekommande vid kolning ute i skogen. Vid kolning på ett fast ställe vid ett sågverk eller liknande användes liggmilor, där veden lades i stora systematiskt lagda travar. Resmilor var vanligare i Norrbotten än liggmilor.

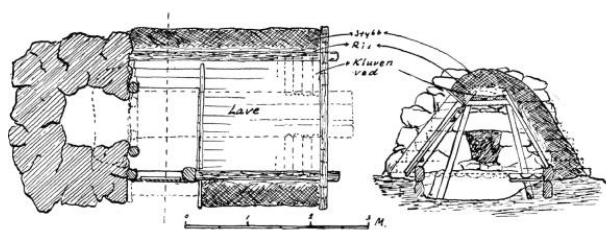
Bild 94. Risning av kolmila och färdig Kolmila i Vallby, Västerås. (Lundström 2010)

Till kolved användes i allmänhet gallringsved, toppar, lump, vindfällen, torrskog och övrig mindervärdig skog som inte har annan användning. Kolveden som högs i tremeterslängder randbarkades på platsen och placerades i s.k. res, detta för att vattenhalten skulle minska. En dags normalprestation var ca 20 res. En för hög vattenhalt, över ca 20 %, förorsakade lägre kolutbyte samt att kolningen tog längre tid och vanskeligare. Var vattenhalten för hög uppstod lättare bränder eftersom processen blev ojämn. Detta kunde vara förenat med livsfara eftersom frät och bränder kunde innebära att man föll ner i milan och brändes till döds.

Kolarkojor

Vid kolbottnar finns sannolikt lämningar kvar efter **kolarkojor**, den tillfälliga bostad som kolare (de som övervakade kolmilan) bodde i under kolningsarbetet. Kolarkojor finns ofta i anslutning till en eller flera kolbottnar. Det var viktigt att kolaren höll ett öga på milan under själva kolningsperioden så att ingenting gick fel. Det var vanligt att kolaren ansvarade för 2 - 4 kolmilor samtidigt, ibland upp till 5 - 6 milor. Den kolarkojorna var rätt små, ofta, 3 x 3 m med ett kallmurat spismursröse för matlagning. Under stora delar av året var mansfolket i skogen och sysselsatta med huggning av kolved, kolning och rivning av färdigkolade milor. Lämningar av gamla kolarkojor kan finnas kvar i skogen, men byggmaterialet lär nog ha försmultnat bort.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Plan och sektion av kolarkoja. M. Eriksson 1924.

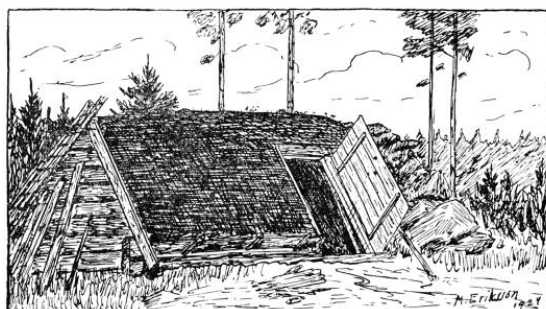

Bild 95. Exempel på Kolarkoja (Riksantikvarieämbetet 2019)

Industriell kolning I takt med ökningen av sågverk kom tillgången av bakar och annan sämre ved att öka. Denna mindre värda restprodukt kunde då användas till mera industriell kolning i liggmilor, vilka även var lättare att sköta. Det är osäkert om någon kolning pågick vid själva Rosfors bruk.

Gjuteri

1861 påbörjades verksamhet i ett tackjärnsgjuteri som dock lades ner 1874 efter att ha producerat 471 ton gjutgods. Gjutning är en tillverkningssteknik som går ut på att ett flytande material, så kallad smälta, hålls i en gjutform och får stelna. Vid gjutning behövs en form som antingen kan vara en engångsform eller en permanent *kokill*. Väljs en permanent kokill utgör kokillen en mycket stor del av kostnaden för detaljen. Därför väljs engångsformer vid små serier och permanent kokill vid stora serier, även kallat bulk tillverkning. Gjutning som metod att formge metaller började utvecklas ca 4 000 f.Kr. i områdena runt Svarta havet och Kaspiska havet. I början användes öppna stenformer i vilka kopparmetall göts. Under järnåldern lärde man sig gjuta med järn istället för koppar. Produkterna kallas gjutgods, t ex spishällar som göts vid Rosfors bruk.

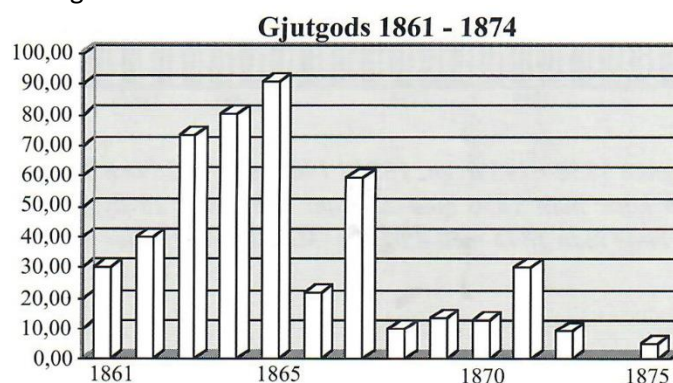

Bild 96. Producerat gjutgods vid Rosfors bruk (från Lundström)

När bruket gick som bäst 1864 - 1865 utvidgades guteribyggnaden till en byggnad på 150 kvadratmeter dit även en mekanisk verkstad förlagdas "för inrymmande af maskiner för gjutgodsets vidare förarbeten och hvaruti en större svarf redan blifvit uppsatt". Man hade även köpt in en hyvelmaskin från Tyskland. Bergmästaren beskrev att under detta år fanns vid Rosfors "verkstäder och inrättningar": Masugn, gasrostugn, krossverk, kupolugn, två svarvar, hyvelmaskin, Franche-Comté-härd, tyskhärd, stångjärnhammare, två manufakturässjor, knipphammare, två spikhammare och en flamugn, och var därvid i särklass bland järnbruken i Norrbotten. Produktionen vid bruket var mycket bred och omfattade såväl enklare redskap som mer komplicerade maskiner. Enligt dåvarande bergmästaren utgick härifrån "arbeten som i prydighet och soliditet kunna tävla med vilken annan anläggning som helst". Varje bruk hade sin egen "järnstämpel" i gjutgodset och Rosfors bruk använde "rosor" som sin symbol.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

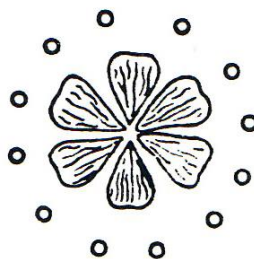

Bild 97. Detalj från en spishäll tillverkad i Rosfors med järnstämpeln för rosfors bruk.

Rosfors produkter

Året 1865 hade produktionen av färdigvaror en imponerande bredd, och enligt en annons i Norrbotten-Kuriren tillverkades vid Rosfors bruk gjutgods såsom grytor, kittlar, pannor, järnspisar, strykugnar, gravvårdar, trädgårdssoffor, stolar och bord, spottlådor, fotskrapor, m.m.

Vid ROSFORS BRUK tillverkas:

Gjutgods, såsom: Grytor, Kittlar, Pannor, Järnspisar och Strykugnar med tillbehör, Gravvårdar, Trädgårdssoffor, Stolar och Bord, Spottlådor, Fotskrapor m. m.

Maschinarbeten, såsom: Ångmaskiner, Locomobiler, Blåsmaskiner, Träskverk och Hacksemaskiner m. m.

Skeppssmiden, såsom: Spel, Färdcher, Färdkrassar, Jernknävar m. m.

Svartsmiden, såsom: Spadar, Yxor, Flathackor, Kettingar m. m.

Stångjern, såsom: Band- och Bulljern, Sladstänger m. m.

Requisitioner kunna göras, antingen hos Brukets ombud i Lule, Handlanden J. W. Bucht, eller direkte hos undertecknad, under adress Piteå och Rosfors.

EDV. ULFVELL.

Bild 98. Annons i Norrbottens-Kuriren 4 augusti 1964 som visar på bredden av Rosfors produkter. (Från Axelson)

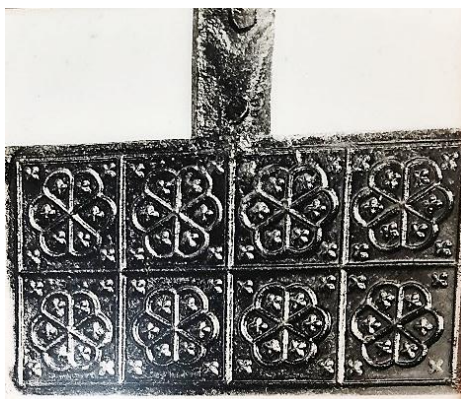

Bild 99. Våffeljärn från Rosfors (bild från masugnsutställningen)

Rånjärn är eftertraktade varor på dagens lantauktioner vilket man kan förstå när man ser den vackra insidan av ett sådant järn tillverkat vid Rosfors. När järnet skulle användas hettades det först upp i elden. Det heta järnet fylldes sedan med smet, som ett våffeljärn och det färdiga rånet fick avtryck av utsmyckningen på järnet.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 100. Exempel på produkter från Rosfors bruk, munkpannor, vackert dekorerade våffeljärn, stekpanna och kniv (från Axekson)

Manufaktur

Manufaktur innebar att man tillverkade produkter för försäljning i en verkstad som saknade maskinell utrustning. Senare kom även mindre industrier att kallas manufaktur. Ordet kommer av latinets *manus* = *gand* och *facere*, att tillverka. Manufakturen i Rosfors startade 1841 och upphörde samtidigt med stångjärnstillverkningen 1874. Den totala tillverkningen uppgick till 4 910 kepspund. Från början fanns i Rosfors en mindre manufakturverkstad vid masugnen, som revs och man byggde en separat **manufaktursmedja** byggdes med två kipp- och två spikhamrar för två stockar med två ässjor vid masugnsdammen. Än i dag ser man där på marken se resterna av förankringsjärn.

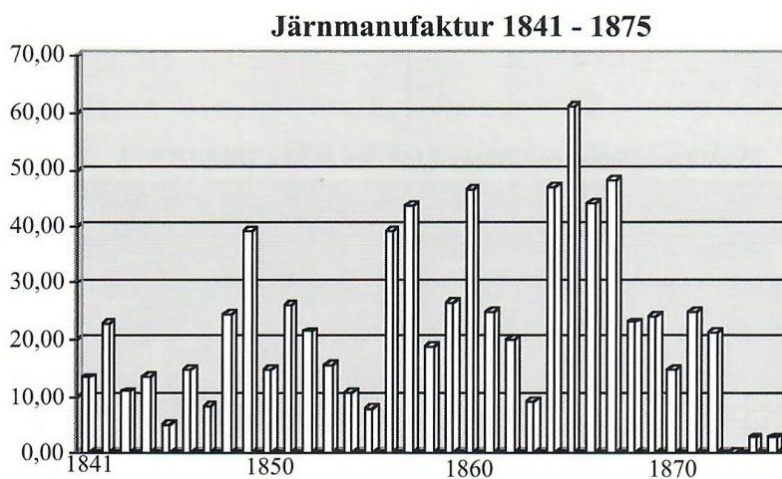

Bild 101. Produktion av järnmanufaktur vid Rosfors bruk.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 102 Tecknad bild som man tänkt sig hur manufakturverkstaden kan ha sett ut (bild från masugnsutställningen)

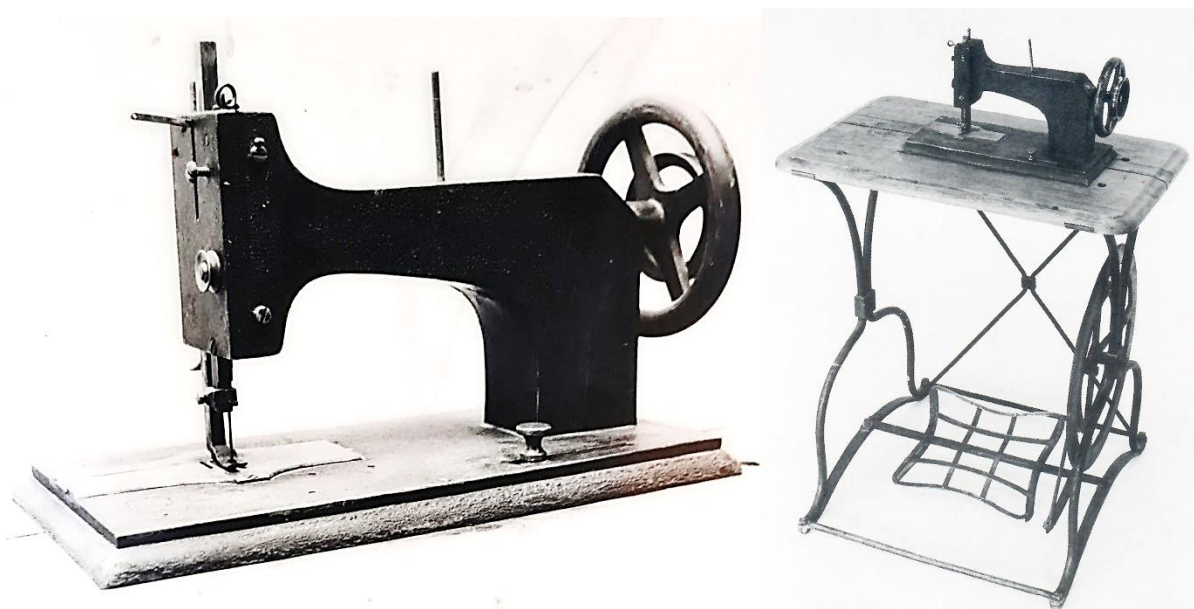

Bild 103. Symaskin tillverkad vid Rosfors bruk (Bild från masugnsutställningen och Axelson)

Annonser från Norrbottens-Kuriren 4 augusti 1964 omnämner inget om tillverkning av symaskiner vid Rosfors bruk, och troligen är denna en av de få som tillverkades vid bruket. Symaskinen har tillhört Emma Helena Bohman, som var dotter till finsmed vid bruket. Troligtvis har fadern tillverkat den, om inte hela maskinen, så dock vissa delar av den. Maskineriet är gjort efter tysk förebild och fungerar utmärkt än i dag. Stativet verkar ganska primitiv eftersom det inte är gjuten utan sammanfogad av rundjärn och bandjärn.

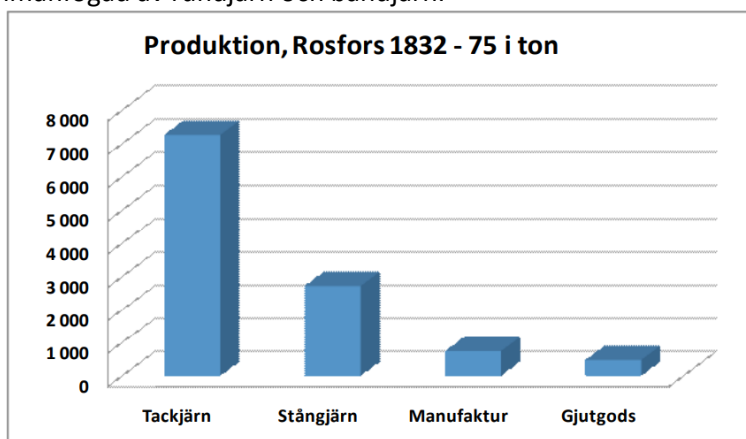

Bild 104. Total produktion i Rosfors bruk 1832 – 1875. (Lundström 2010)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Brukets byggnader och funktioner

De flesta byggnaderna från brukets tid är borta. I *Fornsök* beskrivs bruksområdet som "Hyttområde" med fyra typer av fornlämningar, husgrunder från bergsbruk i historisk tid, kolupplag, slagg/varphög och hytta/ugn. Hytttruinen som är restaurerad 1970 beskrivs som 10 x 10 meter av huggna stenblock och med masugnskrans och uppfart. Ca 40 m SV om nr hytttruinen finns Slaggvarp, närmast rund, 40 m diameter och 3 m hög. Slaggvarpet är delvis utschaktad med ojämn yta. I anslutning till hytttruinen finns ett område med järnbrukslämningar och sågverkslämningar. Här finns terrasserings, husgrunder och grundstenar efter smedja med källare, kolhus, järnbodar, kontor, källare samt sågverk och andra arbetsbyggnader. Husgrunden efter sågverket är belägen på östra stranden av ån. Norr om hytttruinen och sågverkslämningen är en rekonstruerad dammanläggning. En större terrassering med delvis bevarad källare är belägen i områdets nordöstra del.

Bild 105. Rosfors bruk markerat i Fornsök med rekonstruerad hytttruin markerad.

Rosfors bruk bestod 1839 av 37 byggnader med inspektorsbostaden med kontor och fem arbetarbostäder med 20 lägenheter. Till bostäderna hörde fähus och kryddgård, där man kunde hålla några kor och odla rotsaker. Det var en löneförmån, liksom fri bostad och ved. Hem, fähus och odlingar sköttes av fruar och barn. Kvinnorna på bruket hade en tung arbetsbörda. De ansvarade själva för barnens uppfostran och verkade för att göra familjen självförsörjande. De bakade i bagarstugan, mjölkade, kärnade smör och saltade in kött efter slakt för vintersbruk. Tyg till kläder och annat vävde de själva, att köpa "färdigt" som i dag existerade inte. När verksamheten började 1839 var produktionen låg, endast 2 - 6 personers arbete vid masugnen. Snart utökades dock driften och under åren 1840 till 1867 hade Rosfors gruvor det största uttaget i Norrbotten, mer än till och med Malmberget. År 1865 då produktionen var som störst var 39 personer anställda vid själva bruket, därav 20 smeder.

Vilka byggnader som fanns och deras funktion inom bruket har rekonstruerats av Axelson i sin bok om Rosfors bruk, och baseras på ett värderingsinstrument upprättat 1839 av bergmästaren. Detta dokument kompletterades 1839 av lantmästare **J J Wibell** som upprättade en plankarta över "*Kälhedens Nybygge*". Bruket skildas även i form av en teckning från 1839 av salpetersjuderidirektör **C J F Plagemann** i sin bok "*Resor i Norrland, Dalarna och Västmanland samt Gotland 1833 - 1856*". Värderingsinstrumentet kompletterades med brandbrev med kartor 1857 och 1864. Plagemanns teckningar av Rosfors från 1839 är en av få beskrivningar hur det såg ut vid Rosfors bruk.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 106. Illustrationen över Rosfors bruk av Ingela Almgren som bygger på Plagemanns teckning från 1839. (informationsskylt vid Rosfors Bruk, Fortid i Norrbotten)

1 Arbetarbostäder

2 Kolhus, med uppkörbro "kolbanan" till masugnen

3 Rostugnen, med uppkörbro "malmabanan"

4 Masugnen, Byggnader bredvid är hjulhuset, som skyddade vattenhjulet, klensmedja, tackjärnsbod med två rum, labbit masugnsarbetarnas sovstuga

5 Dammen med dammluckor med öppning förtimmerflottning. Överbyggnad med bro.

6 Bagarstuga

7 Grovbladig vattensåg med upplag till höger

8 Kälshedens nybygge, första bebyggelsen på platsen

9 Inspektorsbostaden med kontor

10 Magasin med vidbyggt dass och vedbod

11 Inspektors ladugård

Bild 107. C.J.F. Plagemann teckning över Rosfors bruk 1939. Till vänster kolhuset med kolbanan, i mitten rostugnen och masugnen och till höger kontors- och inspektorsbyggnad samt magasin. Avbildad från dagens Rosforsvägen (Axelson)

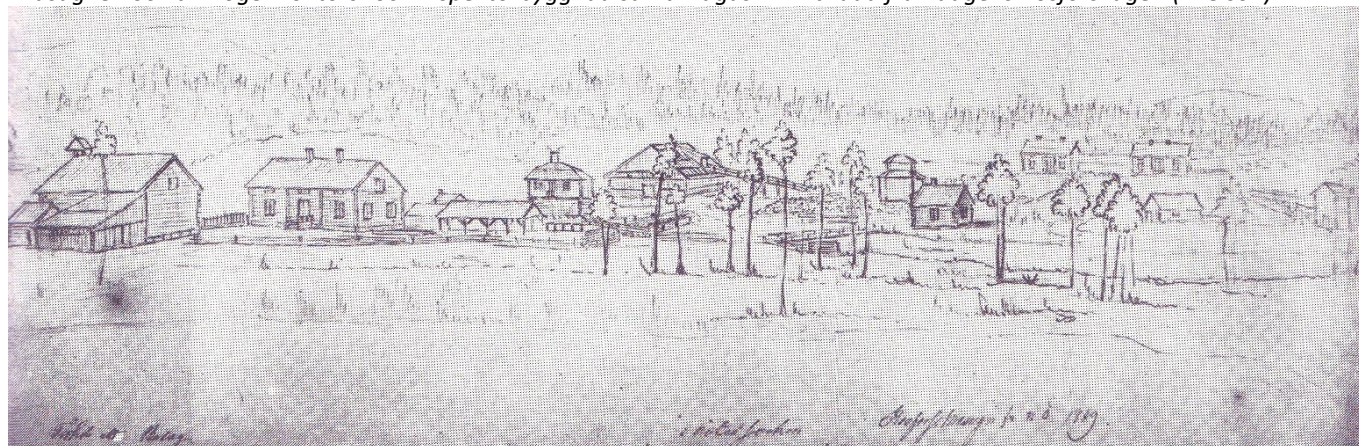

Bild 108. Plagemanns teckning från sydosthållet från vänster Magasinet, Inspektorsbostaden, sågen, Masugnen, Kolhuset, Rostugnen, Bagarstugan, Arbetarbostäder, stall och kvarn. Avbildad från sydost, andra sidan (Axelson)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

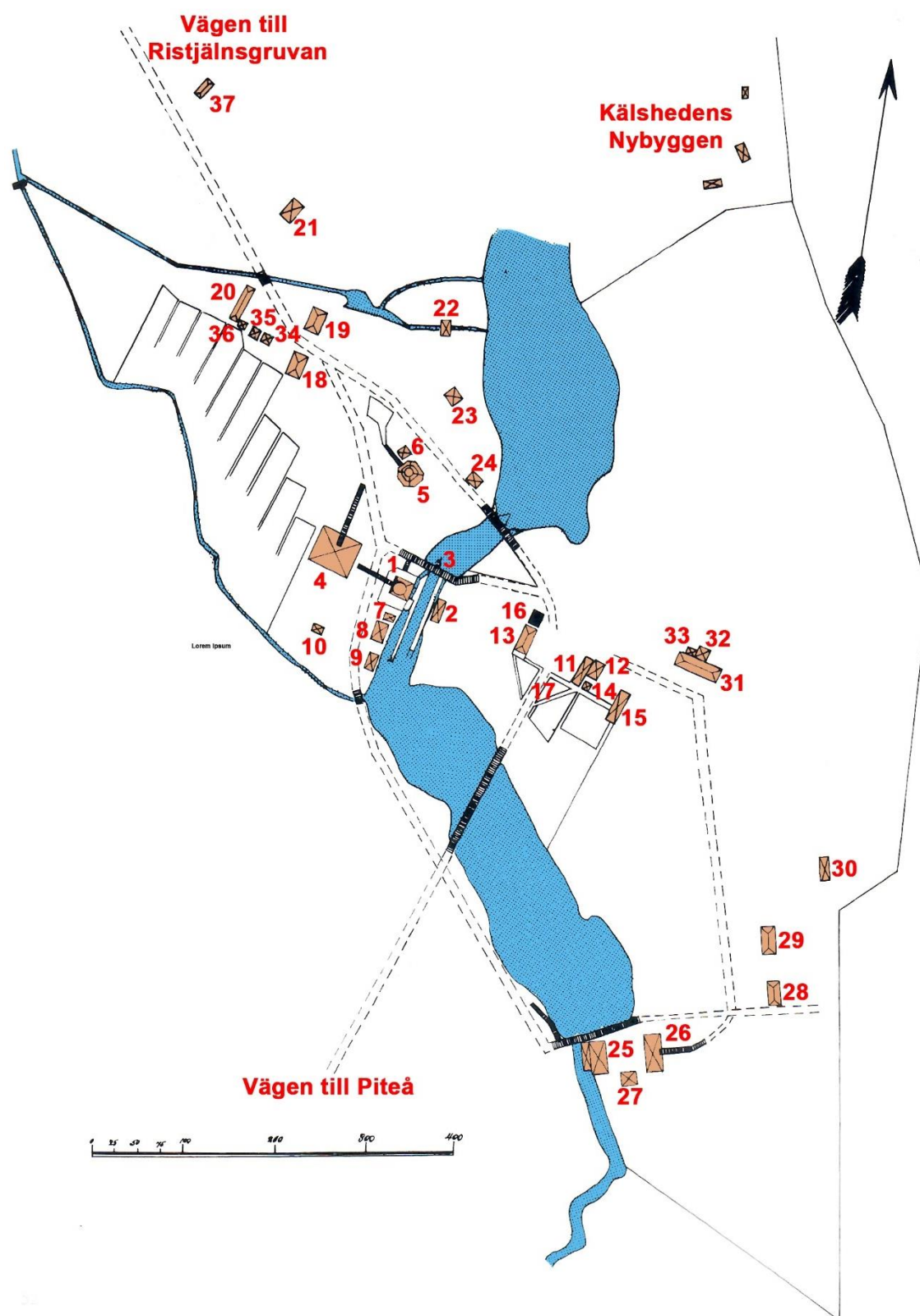

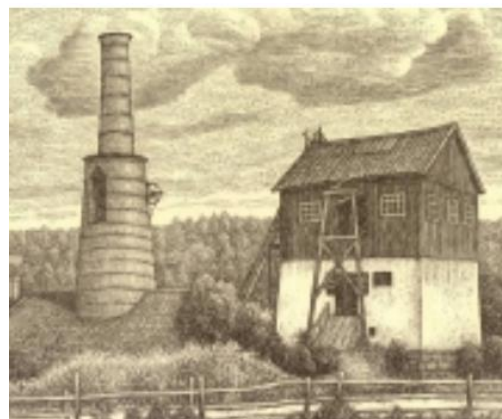
Bild 109. Wibells kartan visar Rosfors bruk 1839 (från Axelson s.52)

1 Masugn av sten	9 Klensmedjan	17 Spirplank	25 Smedjan med dammen	33 Svinhus vid gödselrummet
2 Sågen	10 Klensmedjan	18 Arbetsbyggnad	26 Kolhuset	34 Hemlighus
3 dammen	11 Kontorsbyggnad	19 Arbetsbyggnad	27 Järnboden	35 Fähus
3 Kolhuset	12 Magasin	20 Ladugårdsbyggnad	28 Arbetsbyggnad för smederna	36 Fähus
5 Rostugnen	13 Vedbod	21 Badstuga	29 Arbetsbyggnad för smederna	37 Träbyggnad för arbetarna
6 Lobb vid rostugnen	14 Hemlighus	22 Kvarn	30 Ladugårdsbyggnad	
7 Lobb vid masugnen	15 Lantgårdsbyggnad	23 Stallet	31 Stall med ladugårdsbyggnad	
8 Järnboden	16 Källare	24 Bagarstugan	32 Gödselrum vid stallet	

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

På Wibells planskiss över Rosfors Bruk kan man längst upp efter vägen mot Riskälsgruva se ett bostadshus för arbetarna (37). Nedanför syns bastun (21). Mitt över bäcken ligger skvaltkvarnen (22). Nedanför bäcken och väster om vägen syns ladugården (20) samt ett utedass samt två fähus (34 - 36). På ömse sidor av vägen mot gruvan finns två bostadshus för arbetarna (18 - 19). Den åttakantiga symbolen är rostugnen (5) samt omedelbart ovanför labbin (vilohuset) för rostugnens arbetare. Snett ovanför syns stallet (23) samt bagarstugan (24). Den senare ligger på samma plats som den tvätt- och bagarstuga som finns kvar eller nybyggd idag år 2008. Bron över ån ligger kvar på samma ställe än idag. Längst upp till höger är Kälshedens nybygge, med dess tre hus inritat.

Den äldsta rostugnen i Rosfors kan anas på Plagemanns teckningar och ser ut som en kub med en litet mindre kub ovanpå, inrymd i en åttakantig byggnad nordost om masugnen. År 1856 ersattes denna rostugn av en ny som lades omedelbart norr om masugnen (invid nuvarande brygga). Den nya rostugnen bör ha haft ungefär samma utseende som på teckningen. Teckningen till vänster har ingen likhet med Rosfors mera än rent principiellt. Till vänstersyns en rostugn och till höger masugnsbyggnaden.

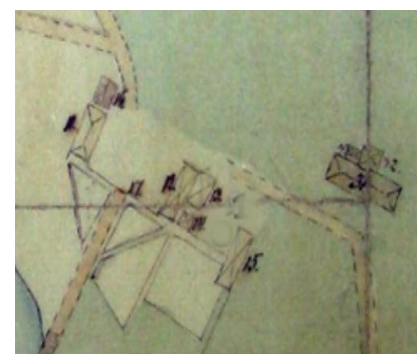
Masugnen i Rosfors var byggd av gråsten och ovanpå försedd med 9 varv mulltimmer samt brädfodrad, som Plagemans teckning visar. Till höger fanns två inbyggda vattenhjul, ett för bokarverket (malmkross) och det andra för blåsmaskinen. Framför syns "rådstugan" byggnaden för utslaget där tackjärnet fylldes i galtar eller formor. Övriga byggnader är en klensmedja, labbin (raststugan) för masugnsarbetare och närmas hitåt tackjärnboden. Smedjan togs sedan bort, labbit och järnboden flyttades något för att ge plats det gjuteri som anlades.

Nedanför dammen (3) finns den viktigaste anläggningen i Rosfors, d.v.s. masugnen (1). På andra sidan av ån är en annan viktig verksamhet vid bruket, sågen placerad (2). Till vänster om masugnen ligger kolhuset (4). Tillgången av träkol var en av de viktigaste förutsättningarna för att kunna driva ett bruk. Kunde man inte uppvisa hur man skaffade träkol, utan att kalhugga skogen fick man inte privilegier för verksamheten. Nedanför masugnen ligger labbin för masugnen (7) (vilohuset för masugnens arbetare). Därefter låg järnboden för lagring av stångjärnet (8) samt en av de två klensmedjorna (9). Till vänster om järnboden låg ännu en klensmedja (10)

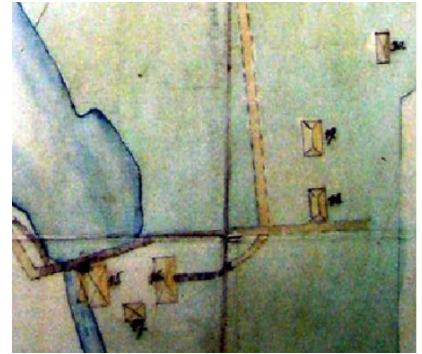

Öster om ån, nedanför de två vägar som passerade över bron och dammen, låg en jordkällare (som finns kvar) (16) samt inspektorns bostad tillika brukets kontor (11). Vid vägen, som hade anslutning till stora vägen mot Piteå, låg ett spirplank (17) (ett staket) Till höger om vägen fanns två magasin (12) samt ett utedass (14). Ytterligare till höger låg en ladugård (15). Till höger låg ytterligare ett stall och en ladugård (31 - 32)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Längst söderut på bruksområdet fanns ännu ett uppdämt vattenmagasin med en damm. Nedanför dammen, under en fallhöjd med vattenrännor och ett hjulhus fanns ytterligare en smedja (25). Till höger låg ett kolhus (26) samt däremellan en järnbod (27).

Till höger om den från norr kommande transportvägen, som anslöt till kolhuset, låg två bostadshus för den viktigaste yrkesgruppen vid ett bruk - smederna (28 - 29). Längst upp låg en ladugård (30). Denna var antagligen avsedd för smederna. Enligt hammarsmedordningen skulle mästaren ha två egna kor samt hö till dessa, och att mästersvennerna "bara" hade rätt till en ko och hö till denna. Smedsdrängen eller koldrängen skulle vara i mästarens tjänst och äta i hans hushåll. Mästaren ansvarade för arbetslagets verksamhet. Han skulle enligt hammarsmedsordningen ha 5/12 eller 42% av intäkterna. Mästersvennen skulle ha 4/12 eller 33%. Smedsdrängen fick 3/12 eller 25%, men han hade ju låga omkostnader. Extraintäkter var avisning av vattenhjulet, byggandet av nya hamrar, vakt och en del annat.

Efterhand som verksamheten utvecklades vid Rosfors bruk tillkom nya byggnader och verksamheter. En del flyttades till nya platser. Den **grovbladiga sågen** som antagligen var en väldigt viktig del i uppbyggnaden, under de första åren, flyttades senare till Baronselet, några kilometer uppströms. Där byggdes en **finbladig såg**. Det var även fråga om att ge de tillkommande anläggningarna nere vid masugnen tillgång till vatten. På sågplatsen, mitt emot masugnen, tillkom nya anläggningar för gjuteri, manufaktursmide och annan mera utvecklad produktion. Den första **kvarnen** som fanns placerad nästan längst norrut och hade vattenförsörjning genom en grävd kanal, flyttades senare till den sydligaste dammen. Bakom den nuvarande ladugården, som nu är ombyggd till "hotellrum", syns denna kanal. Den fick sitt vatten från bäcken som avvattnar bl.a. Berg-, Näver- och Flyggtjärn.

Vid en kanals utlopp i Rosån byggdes en **skvaltkvarn** för husbehov av brödsäd. En skvaltkvarn kunde byggas av varje händig bonde. En ränna spolade vatten mot skvalhjuletsskovlar. Dess vertikala järnaxel drev kvarnstenarna under tratten (a) där säden matades in. Med bjälken (d) kunde trycket mellan kvarnstenarna regleras för olika mjölsorter.

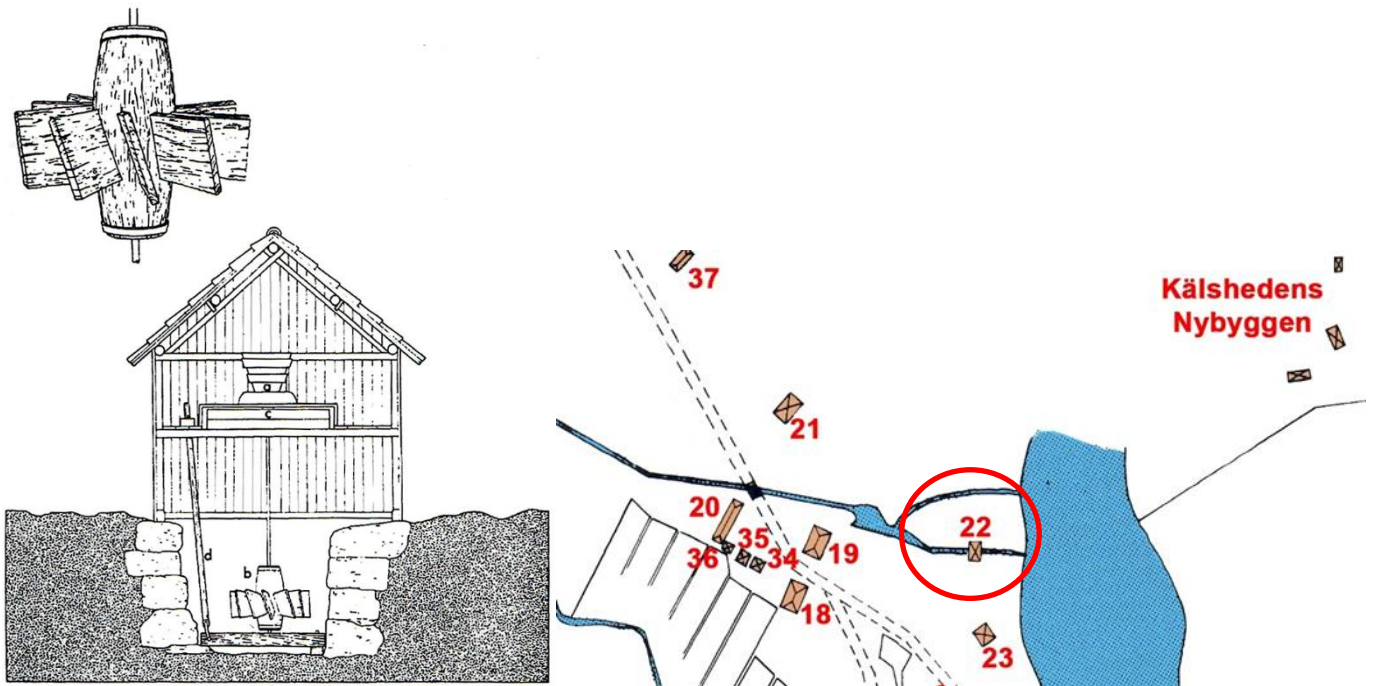

Bild 110. Skiss över en skvaltkvarn (Lundström) och dess läge i Rosfors (22)

Rosfors dammar

Vid Rosfors bruk fanns två dammar. Den övre drev med vattenhjul verksamheten i masugnen och den mitt emot belägna sågen. Från dammen leddes vatten i grävda kanaler fram till vattenhjulen. Denna dam raserades 1940. Du kan fortfarande se resterna av dammens landsfästen strax ovanför masugnen. Ovanför dammbyggnaden vid

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Masugnen gick vattnet ungefär 70 cm högre än i dag. Dammvakter öppnade dammluckorna varje morgon så att vattnet flödade genom bruket mellan klockan 7 och 17. Lönen för dammvakten var fri jakt på brukets skog.

Bild 111. Dammluckorna med gångbro vid Rosfors övre dam. (Foto Gelter)

Den nedre dammen stod färdig 1838 och här låg till en början brukets stångjärnssmedja. Smedjan var utrustad med två härdar för stångjärnssmede och en dubbel härd för manufaktursmede, samt en blåsmaskin som försåg härden med blästerluft. Mot ån hade uppförts ett hjulhus av timmer, som skulle skydda vattenhjulet från snö. Här fanns också ett kolhus och en järnbod för det färdiga järnet. Så småningom flyttades smedjan till den gamla sågplatsen vid masugnen och dammen började förfalla och raserades. Den iståndsattes dock 1898 och då uppfördes en vattendriven kvarn istället. Dessutom byggdes en mjölnarbostad i närheten. Av byggnaderna finns ingenting kvar i dag men under bron kan man skymta det gamla damgolvet.

Bild 112. Kvarndammen i Bruksområdet södra del (Foto Gelter)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Vattenkraft till bruket

En av de viktigaste förutsättningarna för en industri vid den tid då Rosfors masugn och bruk etablerades var vattenkraft. I ansökan om privilegier för bruket angavs att man hade tillräcklig vattenföring. Bruksintressenterna ansökte om att få bygga dammar vid ett antal tjärnar och sjöar samt att avleda vatten till dammarna. På olika ställen vid dessa vattendrag kan man se mer eller mindre bibehållna fördämningar och andra arrangemang i detta syfte, t ex vid Baronselet. Vid utloppet ur Bergtjärnen, något tiotal meter från tjärnen finns rester av en damm. Ytterligare nedströms tjärnen delar sig bäcken åt två håll, där man klart kan se att en fördämning funnits för att bäcken ska rinna mot Maramyrkan vid Näver- och Flyggtjärnarna. På detta sätt kom vattnet från Bergtjärnen att mynna i Rosån ovanför masugnsdammen, i stället för nedströms alla de dammar som fanns vid bruket.

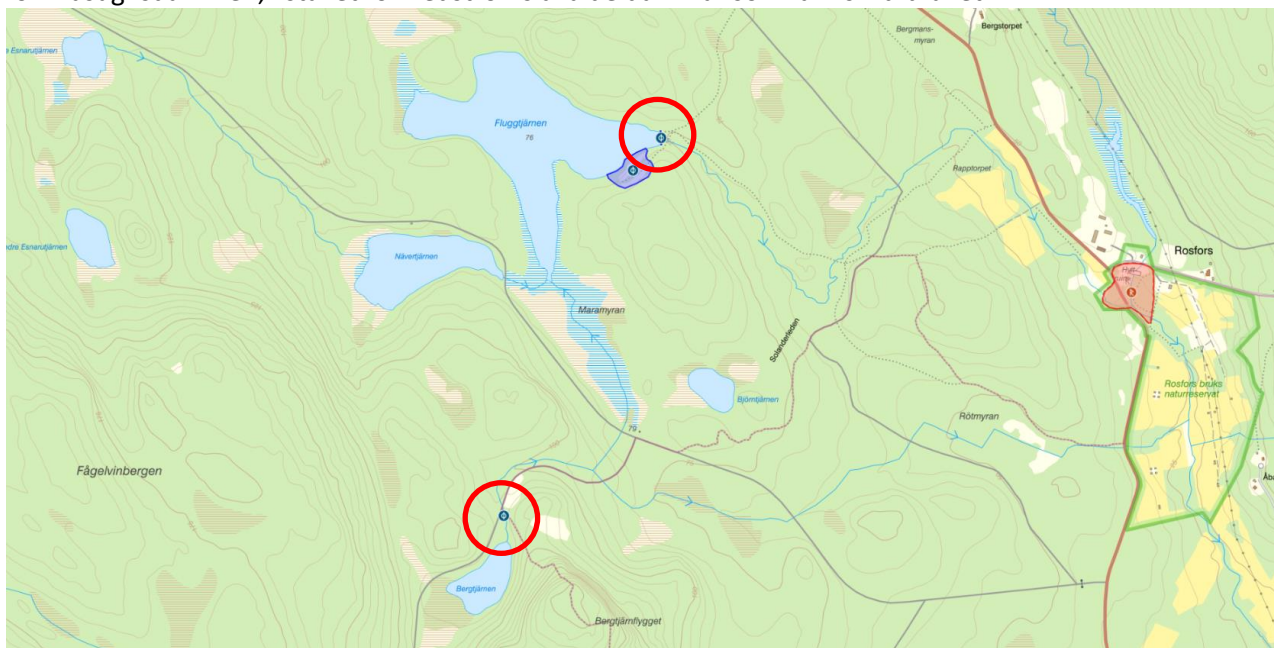

Bild 113. Vattenförsörjningen till Rosfors bruk med dammar vid Fluggtjärnen och vid Bergtjärnen. (Fornsök)

Vid utloppet ur Fluggtjärnen finns en flera meter hög, av sten och jord byggd damm. Innan bäcken når bruksområdet grävdes en kanal som mynnade ut i Rosån ett 100-tal meter ovanför masugnsdammen. En dammlucka för att fördela vatten dels till kanalen och dels till näckrosdammen byggdes. Denna kanal är idag igenfylld alldeles bakom ladugården (hotellbyggnaden) men finns kvar nedanför det utfyllda området ner emot ån. I det senare området finns än idag kvar lämningar av en trumma för vatten samt resterna av ett vattenhjul.

Bild 114. Karta från 1864 som visar Hur Nävertjärnen och Fluggtjärnen satt ihop efter uppdämningen vid Fluggtjärnen (ringen) för att säkerställa vattenflödet till Rosfors (Brage Lundström)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

På kartan från 1864 kan man se dammen vid utloppet från de två tjärnarna Nävertjärn till vänster och Flyggtjärn till höger. Efter uppdämning har de blivit till en sammanhängande tjärn. Längst ner kan man se området med myrslätter på Maramyren, som vid denna tid fortfarande var ett viktigt tillskott av föda för kreaturen. Bäckens från Bergtjärn har när denna karta upprättats inte ändrats till att rinna ut i nämnda myr och tillföra den uppdämda tjärnen ytterligare vatten. Bergtjärn hade även den en damm.

Hällträsket, som ligger norr om Flyggtjärn kunde antagligen inte däckas upp utan dess vatten rann ut i Krokvattnet. Så var även fallet med Lill-Krokvattnet som låg norr om gruvan. Krokvattnet, vars omgivande mark ägdes av gruvbolaget eller Rosforsbolaget, däckades upp i dess norra del, vid utloppet norrut mot Klöverträsk. Därefter rann den ner i Rosån.

På kartan till höger kan man nära och till vänster om vägkorsningen (markerad 79.02) se den bäckförgrening som idag finns och där man avledde bäcken mot Maramyran. Fotot nedan visar hur bäcken från Bergtjärnen har en förgrening till vänster där en björkstam delvis hindrar vattenflödet. Utloppet rakt nedåt kan man se är grävt. Likaså finns större stenar i och vid bäcken där björkstammen ligger.

Vägen närmast Nävertjärnen är förlagd på en ås som även den möjligtvis har haft en dammkonstruktion, som dock försvunnit vid vägens anläggning. Vägen fortsätter upp till Hällträsket, som rinner norrut mot Krokvattnet.

Bild 115. Dammen vid Fluggtjärnen (Foto Lundström)

Fotot ovan visar hur man gjort en öppning i dammen vid Fluggtjärnens utlopp. Möjligtvis har dammluckorna tagits bort och vattennivån sjunkit till en nivå som gjort att de två tjärnarna återuppstått i närheten av sina ursprungliga utbredningar. Idag ligger de två tjärnarna på samma höjd, vilket de antagligen inte gjorde i sina ursprungliga utbredningar.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 116. Näckrosdammen vid herrgården (Foto Lundström)

På Bild 116 ovan, taget ovanför näckrosdammen, visar platsen där vattnet till kanalen till den första kvarnen avleddes. Trävirket kan vara vad som finns kvar av en enkel damm, där en del av vattnet skickade i kanalen och en del till näckrosdammen. Bild 116 visar Stig Malmström, delvis uppvuxen på herrgården, resterna av ett vattenhjul på platsen för den första kvarnen. Där fanns också den vädur som ännu finns kvar i Rosfors och som användes för att transportera vatten dels till Mejeriet och dels till Ladugården. Vattnet till väduren kom från kanalen och i ett grovt vattenrör av trä. Rester av bandjärnen som höll ihop trumman ligger ännu kvar i den på långa sträckor stensatta kanalen. Vattenhjulet kan ha försett den första kvarnen med kraft till kvarnstenarna och senare kraft till trösklogen som byggdes upp mellan det allra äldsta stallet och kanalen.

Bild 117. Karta från 1891 som visar kanalen vid Rosfors herrgård (Lundström)

Bild 117 visar karta från 1891 där det längst upp till vänster syns kanalen som går mellan gårdens byggnader, för att mynna i Rosån någon nedanför mitten på kartbildens högra sida. Längst ner till höger gamla stallet. Ovanför logar och mitt i kanalen kvarnbyggnaden (övre pilen). Dessa byggnader finns inte längre. Vägen genom området kommer i nedre kanten från nuvarande bro över ån vid bagarstugan och vägen upp mot Kälen och Bjursträsk. Dagens väg mellan Sjulsmark och Krokvattnet fanns inte vid denna tid och har ett läge parallellt med kartbildens vänstra kant.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Herrgården som byggdes några år efter denna karta ritades ligger där de stora sammanbyggda husen finns. Möjligtvis är den nedre av dessa en del av nuvarande herrgård. (nedre pilen).

Rosfors såg

Rosfors hade en egen bredbladig såg för husbehovssågning placerad mitt emot masugnen (nr 2). Stig Palmgren från Piteå berättar att Rosfors Bruk hade ett enkelbladigt sågverk alldeles utmed masugnen som tillverkade material till de byggnader som uppfördes under gruv- och jordbruksepoken. Rosfors sålde även tjära och sågat virke, så kallade "sparrar" såldes och en del av dessa gick till USA, dessa var 7 meter långa fyrkantiga stockar som var 8 tum tjocka och var av träslaget gran.

År 1857 flyttades sågen någon km uppströms Rosån till en ny dam, som kallades **Baronselet** där man byggde ett smalbladigt sågverk. Där sågen tidigare legat byggdes då en smedja som senare utökades med mekanisk verkstad (1863). Denna smedja gjordes om till sågverk år 1896. Tio år senare brandhärjades området och därefter var sågen den enda byggnaden som byggdes upp på nytt. I dag beskriver *Fornsök* platsen för sågverket att inga lämningar finns kvar. Däremot finns en grävd kanal längs Rosåns östra sida som mynnar ut vid platsen för sågverket.

Ca 160 meter norr om sågverksplatsen finns en Vid Baronselet finns även en dammvall som fördämmer den lilla sjön Baronselet. *Fornsök* anger att vallen är 115 meter lång, 1,5 – 8 meter bred och 2 - 3 meter hög. I vallens östra ända finns en dammöppning, som nu delvis är raserad, och vallen är bevuxen med mossor, ris och granar. Dammvallen som spärar Rosån användes troligen till att reglera flödet både till ny sågverket vid Baronselet men främst för att reglera vattenflödet ner till bruket. Dammvallen rämades 1940 och ledde till en översvämning som förstörde de sista resterna av bruket.

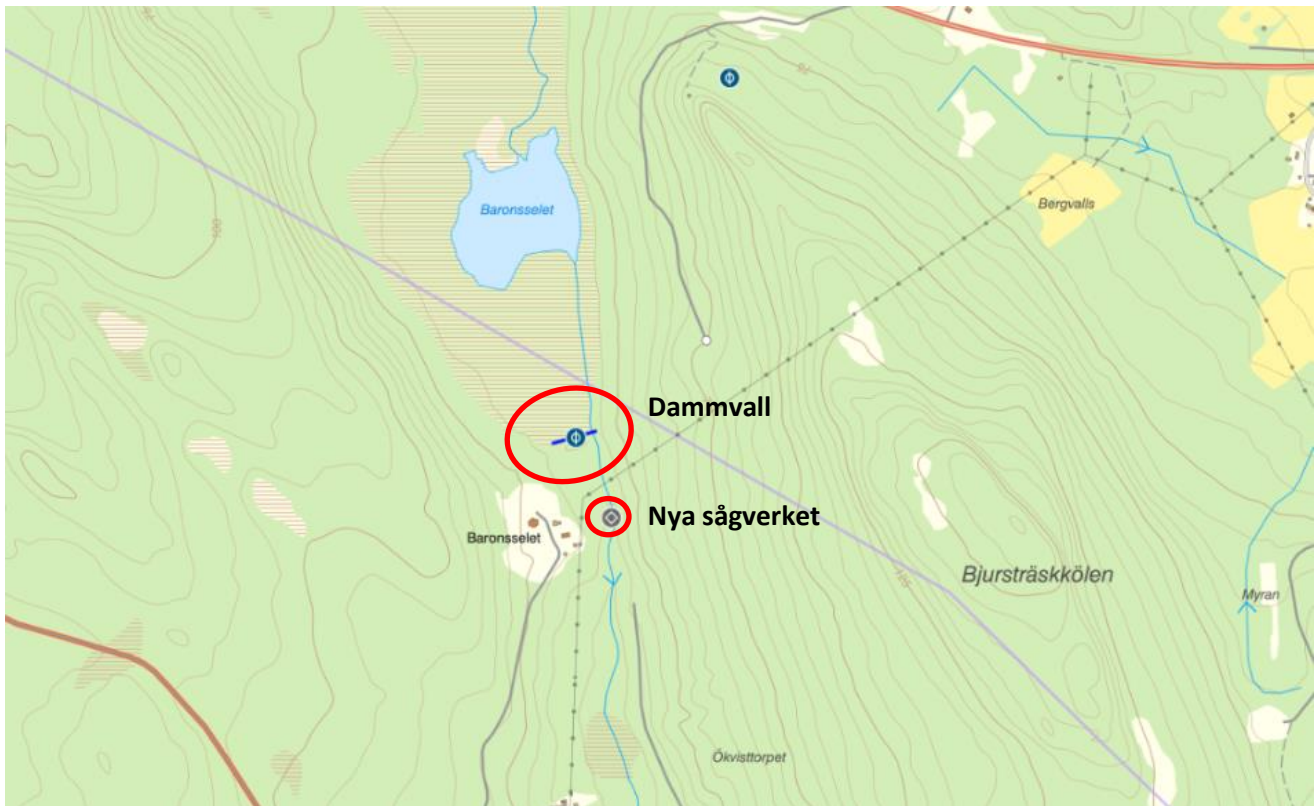

Bild 118. Sågverket och dammvallen vid Baronselet längs Rosån (Fornsök)

Badstuga

På bruket fanns även bagarstuga och badstuga. Livet på bruket var präglad av rangordning och det avspeglade sig i badproceduren. Efter arbetsveckans slut, på "lögardagen" skulle man "löga" sig, tvätta bort veckans smuts. Söndag

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

var, om inte masugnen blåstes, vilodag. Först att bada var den högst rankade - mästern. Därefter badade man efter rang i turordning – sist badade smedsdrängen. Hygieniskt med veckobad, men alla badade i samma vatten.

Arbetarna

Arbetet på bruket krävde gedigen yrkeskunskap, den byggde på lärlingssystemet och gick ofta i arv. Ansvarig i masugn och smedja kallades **"mästern"**, för att antas som mästerns med avlades ett prov, en *"fullkomlig och felfri stångjärnshammare samt på egen ställning väl förestå ett veckosmide"*. Vid mästerns sida arbetade **mästernsven** och **drängen**. Smedslönen baserades på mängden smitt järn, men smedsdrängen fick ofta ingen lön, han fick helt enkelt ingå i mästerns hushåll. Smedens klädsel var speciell men funktionell – de bar en knållång vit linneskjorta och träskor. Skjortan var luftig och sval vid de heta härdarna och glöd på en träskos parkades av på ett kick.

Bruket var hierarkiskt rangordnat. I hyttan basade masmästaren över drängar, rostbrännare, uppsättare, stegresare och bokare. I smedjan var mästerns meden högst. Men alla hade att lyda under inspektorn, ägarens man på plats. 1858 arbetade i Rosfors vid masugnen 10 personer, Stångjärnssmedjan 7 personer och i manufakturverket 5 personer. Åren 1866 och 1867 var antalet arbetare i Rosfors bruk 17 och 1878 19 arbetare. Som mest var 50 personer anställda vid bruket, inte inräknat gruvarbetare, kolare, hästkuskar inte inräknade. Rosfors var därför ett eget litet samhälle och det behövdes mycket mat att mätta så många. Rosfors hade därför omfattande jordbruk, med 80 kor och 18 hästar, kvarn och såg.

Gamla herrgården

Rosfors bruk hade ingen herrgård under bruksperioden. Kontorsbyggnad och inspektorsbostad benämns ofta som **Gamla herrgården** (11), fast den var långt ifrån en herrgårdsbyggnad. Huset innehöll förstuga, kontor, kök, och två mindre rum samt rymlig vind. Senare byggdes kök och trapphus till. Magasinsbyggnaden (12) var i två våningar. På magasinets södra gavel hängde den **vällingklocka** som i dag finns uppe vid nuvarande mangårdsbyggnad. Gårdsplanen, som genomkorsades av en väg, var omgärdad av ett rött trästaket. Nuvarande byggnad på denna plats flyttades dit efter branden 1906.

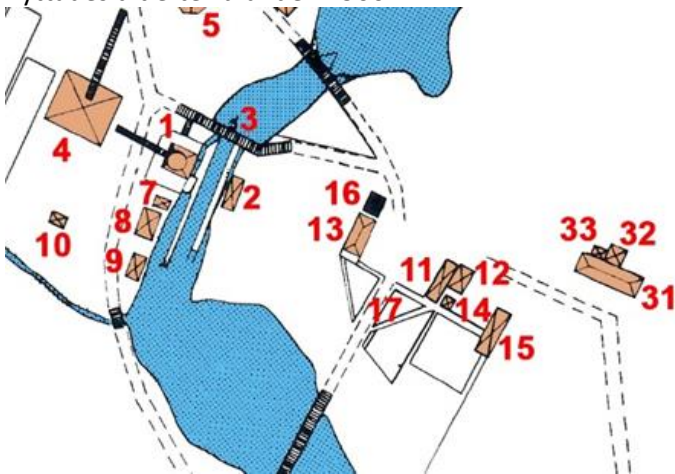

Bild 119. "Gamla herrgården" Inspektorhuset (11 resp. 9) och magasinet (15 resp. 10), samt Inspektorns ladugård (31 resp. 11)

Rosfors som jordbruksgård

Åren efter 1867 drevs Rosfors främst som jord- och skogsbruk med sågverk och kvarn. Ägare och arrendatorer skiftade ofta och egendomen fick förfalla under 30 års tid. År 1897 inköptes så Rosfors av **patron Carl Anton Hedqvist** (1830 - 1922), känd storodlare från Öjebyn. Patron Hedqvist ägde förutom sågverk och skeppsvarv även mönsterjordbruk i trakten av Piteå. Han köpte egendomen av Westerbottens enskilda bank för 51 000 kronor. Hedqvists mål var att utveckla jordbruket i Rosfors och han satsade han mycket pengar brukets återuppbyggnad. Patron Hedqvist återupptog jordbruket och driften kvarnen och vattensågen, och rustade upp egendomen och satsade på ett för den tiden modernt jordbruk med stor

Bild 120. Patron Carl Anton Hedqvist

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

kreatorsbesättning. Åkrarna var då delvis igenvuxna, men kunde börja brukas igen. Dessutom gjordes nyodlingar. Jordbruk hade 500 ha åkermark, 80 kor och eget mejeri där mjölken förädlades till smör och ost. Här hölls även 18 hästar med bl.a. ardennerhästar, vilket var ovanligt vid denna tid. En ny vattendriven mjölkvarn byggdes och en mjölnarbostad på tre rum och kök. Det fanns även en isboda, tvättstuga, samt snickeri på platsen. Rosfors härbärgerade arbetare och deras familjer i "mittibönninga". Barnen gick i skola i Rosfors i en byggnad där nuvarande herrgård ligger. Vid Hedqvists bortgång var Rosfors Norrbottens största och mest välskötta jordbruk.

1899 byggdes en ny herrgård på den plats där en gång brukets skolbyggnad och bönehus hade funnits. Fasaden var klädd med spontat virke och ljust färgsatt. Taket över byggnadens huvuddel som är i två hela våningar är valmat och försett med små takkupor. Vagnslidret följer en medveten utformning för ekonomibyggnader på 1800-talet. Ekonomibyggnaderna närmast herrgården har en mer påkostad utformning än resten av uthusen.

Bild 121. Äldre bild av herrgården. (källa okänd)

Enligt *Fornsök* berättade ordsbor att patron Hedqvist hade en **herrgårdsbyggnad** vid östra sidan av Stor-Krokvattnet. Vid besök på plats kunde dock arkeologer inte hitta några spår efter herrgården, men däremot grunderna av uthusen. Platsen är i dag en svagt sluttande odlingsmark i form av gräsmark. Det kan tänkas pätt patron Hedqvist tänkt sig en herrgård på plats och påbörjat ett bygge, men sedan ändrade sig, rev skolan vid Rosfors och byggde herrgården där istället. Detta skulle behöva efterforskas ytterligare.

Bild 122. Platsen vid Stor-Krokvattnet där efter hörsägen Patron Hedqvist lär ha haft en herrgård. Platsen är angiven som "Slott/Herresäte" i *Fornsök*.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Skärtorsdagen **1906 slog eldslågor** ut från en kolmila under en häftig storm och branden spreds okontrollerat till inspektorsbyggnaden och masugnen. Något år senare brann flera andra ekonomibyggnader, och därmed gick byggnaderna från själva järnbruket i graven och lämnades att förfalla. Jordbruket blomstrade däremot och patron Hedqvist samnyttjade egendomen med mönsterjordbruket Karlberg i Öjebyn. Den goda fodertillgången uppe i Rosfors gjorde att hö fraktades till Karlberg och Karlbergs kreatur flyttades tidvis upp till Rosfors för betesgång.

Bild123. Rosfors som jordbruk från 1920-talet, med Herrgården till vänster och arbetarbostäder, ladugårdar m.m. (Axelson)

Enligt Stig Malmström så fick under strejken 1907 i Rosfors alla som bodde i arbetarbostäderna på Rosfors flytta därifrån. Helian var en av strejkbrytarna och hade en avvikande politisk åsikt. Alla som ville kom tillbaka efter att strejken var slut, strejken gällde lönen på bruket. En sorglig historia är kring de två små torp uppefter (ca 800m) Rosån från masugnen räknat (bl.a Karl Andersons torpet) där en familj blev tvungen att flytta då strejken på bruket var ett faktum. Familjen bestod av gubben Anders som arbetade på Rosfors bruk, mor i huset samt tre flickor och en pojke. Familjen hade det ganska knapert (fattigt) och vägrade flytta eftersom de hade ingenstans att bo, de fick då ett ultimatum av Patron att lämna torpet men familjen vägrade och bodde kvar. Dagen kom när familjen skulle ha lämnat sitt torp, Patronns mannar började handgripligen att riva ner skorstenen på torpet medan mamman kokade gröt på öppenspis. Familjen blev avhysta och tvingades att ge sig av och bosatte sig till sist vid Selets bruk.

Början av 1910-talet väcktes frågan om att återuppta malmbrytningen, då första världskriget behövde järn, och utskeppningen av malm via Narvik var osäker. Patronen Hedqvists son disponent Emil Hedqvist intresserade sig för de gamla Rosforsgruvorna. Han ville utreda möjligheten att forsla malmen med järnväg från bruket till kusten vid Granholmen där tidigare Alters bruk har haft utskeppning, och trafikera den med gods- och persontrafik. Man beräknade 1915 kapaciteten av Ristjälnsområdet till sex miljoner ton med en brytning av 100 000 ton årligen. Järnvägen styckades men planerna förverkligades aldrig.

Men drömmarna om malmbrytning upphörde inte med första världskriget. Snart skapades nya stora drömmar när man 1918 hittade intressanta malmfyndigheter vid **Risberget** mellan Rosfors och Sjulsmark och vid **Jaktberget** 2,4 km sydväst om Sjulsmark. Dessa bedömdes vara en fortsättning på "Rosforsmalmen" från Ristjälnsgruvan. Anteckningar från inmutningen av "Risbergets malmfält" 28 augusti 1918 visar att malmmassan uppskattades täcka en kvadratkilometer. Malmen var jämt fördelar i blandning med grå gnejs och glimmer, samt att fosforhalten i järnmalmen var låg. En Byggmästare Efraim Åkerlund från Norrfjärden var involverat i inmutningen och kontaktat 1928 en Valfrid Karlsson i Hamburg som sysslade med järnhantering. Karlsson ville förutom att få detaljerade kartor även ha offerter på landområden vid den gamla utskeppningsplatsen vid Granholmen i Kopparnäs, för att anlägga en hamnanläggning för att kunna hantera en miljon ton malm årligen. Karlsson ber Åkerlund att även besöka Risberget för att undersöka möjligheten att uppföra bostadshus för gruvdrift. Det fanns 32 mutsedlar (andelar) utfärdade, alla till Sjulmarksbor. Om några provborrningar gjordes förtäljer inte historien, eller varför projektet lades ner.

Efter patron **Hedqvists död 1922** blev jägmästare **Einar Bosæus** (född 1884) ägare till Rosfors 1927. Förutom jordbruket satsades nu mycket på ett rationellt skogsbruk med nyplantering och försöksodling. Ägorna uppgår nu till totalt 2 926 hektar, varav 72 hektar åker och 3,55 hektar tomt och trädgård.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

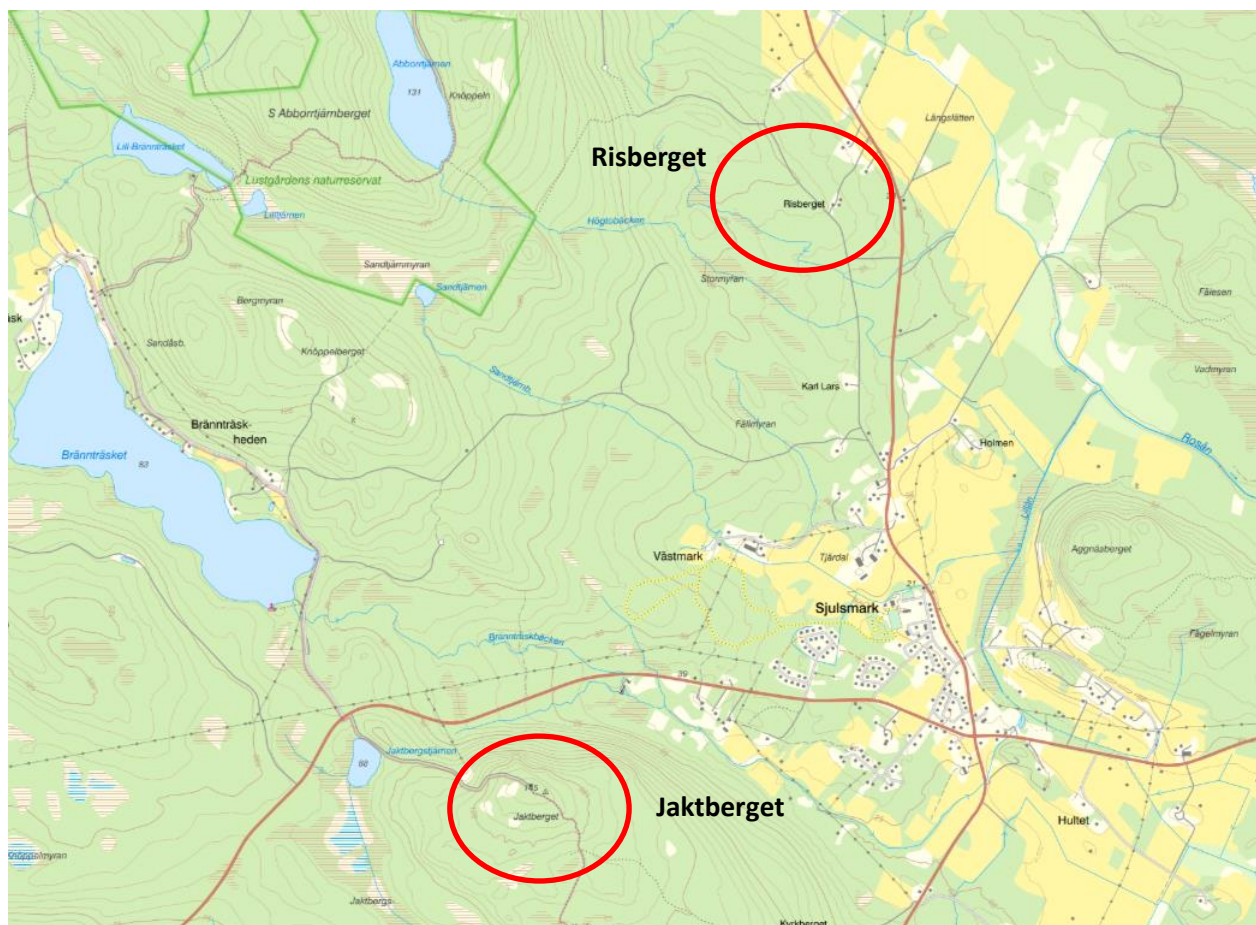

Bild 124. Nya malmfält upptäckta 1918 vid Risberget och Jaktberget, som dock aldrig kom till brytning.

Bruket bytte ägare flera gånger under den första hälften av 1900-talet. Ända fram till 1940 upprätthölls driften av bruket. Då förstördes sågverket och dammen vid ett ras. Enligt Torvald Kristofferson köptes mejeriet i Rosfors av Torvald Kristoffersons morbror Valfrid som rev byggnaden och fraktade delar av timret till Sjulsmark, där det nu tjänar som bostad åt familjen Christofferson där även ett nytt mejeri byggdes i Sjulsmark. Idag används mejeriet som bostad till 3 generationer Christoffersson. "Mittibönninga" plockades ner och finns nu som bostadshus i Långträsk. Enligt Stig Malmström kom elektriciteten 1942 till Rosfors och ungefär 1940 - 1941 så blev det buss från Rosfors till den nya skolan i Sjulsmark.

Einar Bosæus sålde egendomen till direktör **Erik Kempe**. Efter Kempes död 1959 övertogs Rosfors av **Mo och Domsjö AB** som bedrev modernt skogsbruk på markerna. Under åren 1952 - 1971 sköttes herrgården av familjen Malmström, varefter den har varit i privat ägo. 1999 Köpte Sveaskog marken av MoDo och omvandlade delar av området till ekopark 2004 (se rapport 4b). Idag finns av lantbruket kvar Rosfors herrgård, ekonomibyggnader som ängslador i grupperade om fyra ute på åkrarna, diverse uthus samt otaliga grunder. Odlingslandskapet betas för att det ska hållas öppet.

Rosfors bruksherrgård

Herrgårdsbyggnaden som uppfördes 1899 av patron Hedqvist, byggdes till en början som ett skol- och bönehus, och blev under 1910-talet en förvaltarbostad och Herrgård för jordbruket. Den nye ägaren efter patron Hedqvist, Einar Bosæus som köpte jordbruket och herrgården 1927, byggde 1930 om herrgården till dagens utseende. Nedanför herrgården har ägaren genomfört en uppdämning och anlagt en idyllisk näckrosdamm med röda näckrosor.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 125. Ekonomiska kartan (1935 - 1990) över Rosfors Bruksherrgård (Kartbild.com).

Bild 126. Bild över Rosfors herrgård från informationstavla vid Rosfors Bruk (Forn tid i Norrbotten)

1979 hade Luleåföretagaren **Harry Sköld** stora planer på att köpa Rosfors Bruksherrgård från MoDo och omvandla den till ett konferenscentrum. Men köpet blev inte av. 18 år senare, **1997** köpte Sköld som pensionär fastigheten genom sitt företag "*Rosfors bruksherrgård AB*" av hotellkungen **Ingemar Nilsson** från Korsträsk som även ägde Hotell Storforsen. Enligt tidningsklipp satsade Sköld 10 - 12 miljoner på projektet.

Sköld bygge till en flygel, glasveranda och balkong, och renoverade herrgårdsbyggnaden till sitt ursprungliga utseende. Sköld var uppvuxen i Sjulsmark och hans far hade jobbat i Rosfors och hans farfar var indelt soldat på bruket, med uppdrag att skydda platsen vid ofredstid. Samma år 1997 bildade Länsstyrelsen naturreservatet Rosfors (se nedan) och var positiva till initiativet. Sköld gjorde även om den 800 kvadratmeter stora ladugården från brukstiden till konferenslokal i bottenvåningen och hotellrum på övervåningen.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 127 Rosfors Herrgård 1997 taget från Rosforsvägen innan verandan var tillbyggd. (bild från Norrbotten-Kuriren 1997)

Bild 128. Stallet, vagnslider och ladugård ombyggt till hotell/pensionat "Längan / Annexet", som nu rymmer 14 rum med 32 bäddar. (Foto Gelter)

Bild 129. Visdomsord vid herrgården: "Livet gör oss Visa och Goda!", och slogan "Naturens och kulturens pärla mitt i fyrkanten"

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Sedan Sköld har herrgården haft ett antal ägare med olika verksamheter från HVB-kem till konferensverksamhet.

Rosfors bruksherrgårdens historia (så den har kunnat rekonstrueras hittills)

1899 bygger **patron Hedqvist** byggde herrgårdshuset

1922 dör patron Hedqvist

1927 köper jägmästare **Einar Bosæus** Rosfors bruk

1930 bygger Einar Bosæus om herrgårdsbyggnaden

19?? Direktör **Kempe** köper egendomen

1952 – 1971 Sköts gården av familjen **Malmström**

1959 dör Kempe och **MoDo** köper egendomen

1989 Alternativ Boende i Piteå AB

1995 Kjeld Ohland-Andersen AB

199x Ingemar Nilsson, Korsträsk (Hotell Storforsen)

1997 Harry Sköld köper Herrgården genom "Rosfors bruksherrgård AB"

1997 Slutplattan Sedvi 110109 AB

1999 **Sveaskog** köper omliggande mark av MoDo

2008 Norrpunkt AB

2009 Linda och Roger Kyrö

2016 Balans Behandlingshem AB, Har fungerat som HVB-hem

2021 Lisette och Thomas Andersson., Driver även Happyhomes

De senaste ägarna Lisette och Thomas Andersson som köpte anläggningen 2021 har återigen stora planer för att utveckla anläggningen för konferens och event, och pensionat och hotell i gamla stallet. De har renoverat bygganden och återställt exteriören från den gula färgen till en ursprunglig vit färg. De hoppas bl. a. på bröllop, födelsedag eller företagsfest. De har även en liten Gårdsbutik med bl.a. inredning, gysingesåpa, linoljefärger, och eget designade artiklar (@lis1design). De driver även två Happyhomes butiker i Piteå och Luleå.

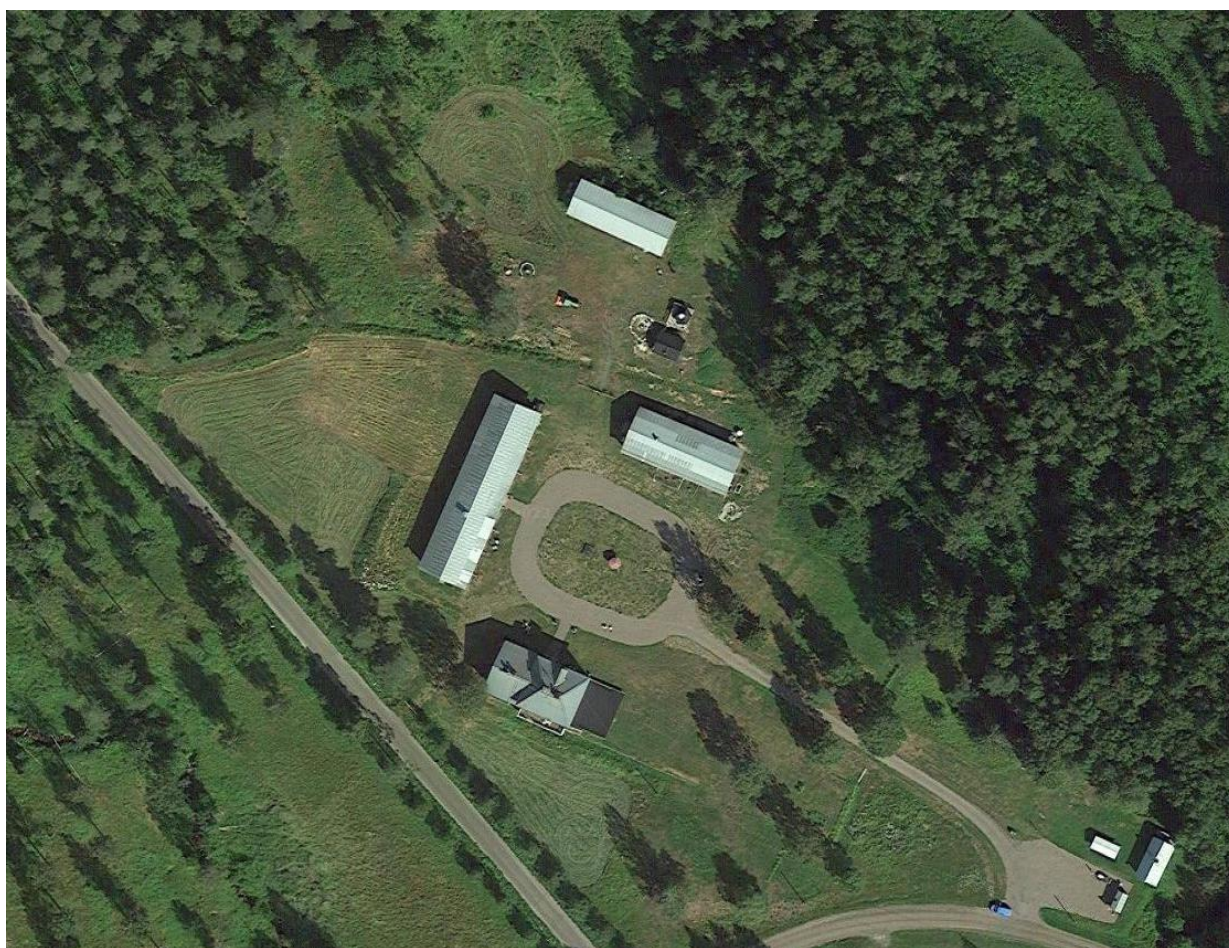

Bild 130. Satellitbild över dagens herrgårdsbyggnad. Ned till höger Bagarstugan som drivs av Rosfors byaförening.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 131. Rosfors bruksherrgård 2007 (Foto Gelter)

Bild 132. Stora salen i bruksherrgården i dag som erbjuder bordsservering eller buffé för 60-110 gäster (Foto Gelter)

Bild 133. Rosfors bruksherrgård har i dag även några får och höns p gården (Foto Gelter)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Restaureringen av masugnen

Efter branden 1906 När masugnen och övriga bruksbyggnader brann ner, övergavs byggnaderna och området kring masugnen förföll i glömska. 1970 var masugnens överbyggnad av trä borta för länge sedan och vegetation dolde nästan den utrasade masugnen.

Bild 134. Masugnen efter branden (bild från utställningen i masugnen)

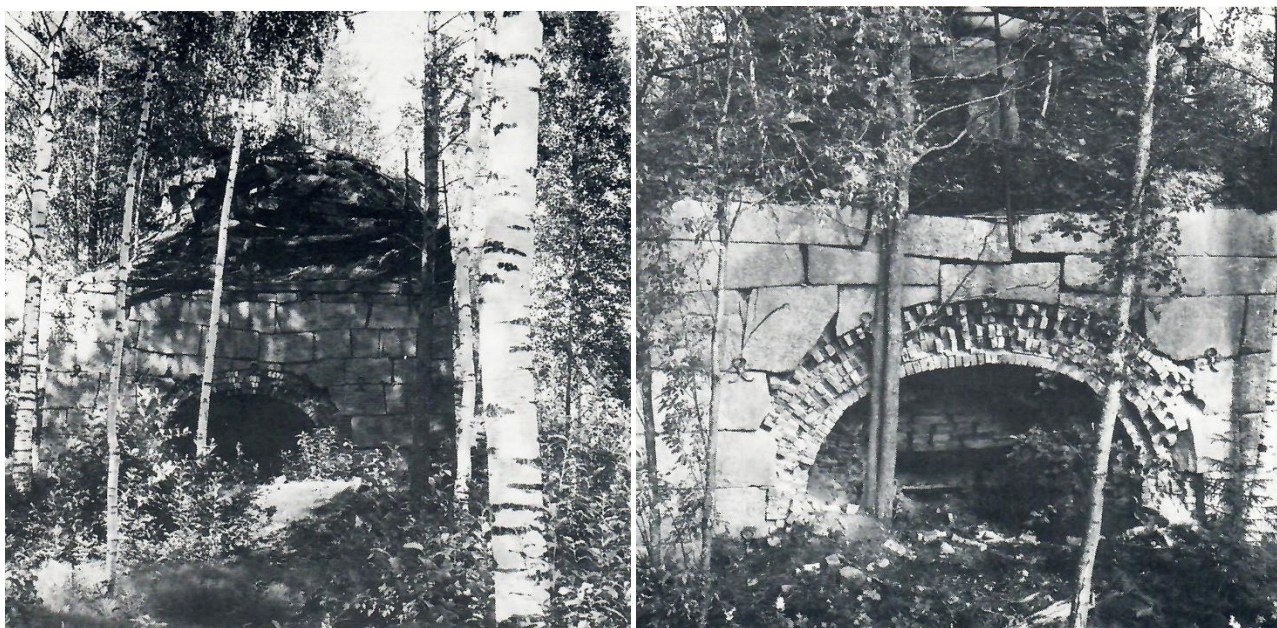

Bild 135. Masugnen vid 1970-talet innan uppröjningen på börjades (Axelson)

I början av 1970 utarbetades planer på att återuppbygga masugnen och rensa upp bruksområdet i Rosfors. Hela området var då täckt av nedfallna träd, ris och buskar. Utmed Rosåns stränder och i de gamla kanalerna fanns rester av flottningsrännor och annat bråte. Även själva masugnen var trädbevuxen och på väg att helt falla sönder. Till fara för besökare började granitblocken och tegelstenarna rasa ut.

Genom ett samarbete mellan Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), Riksantikvarieämbetet och Norrbottens museum kunde den första restaureringsetappen startas våren 1971. Masugnen och bruksområdet rensades från överflödigt växtlighet och bråte som blivit liggandes från tidigare verksamhet. På masugnsruinen fixerades stenblocken med tillhörande järnsmiden och valvöppningarna kring tapphålarna murades om.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

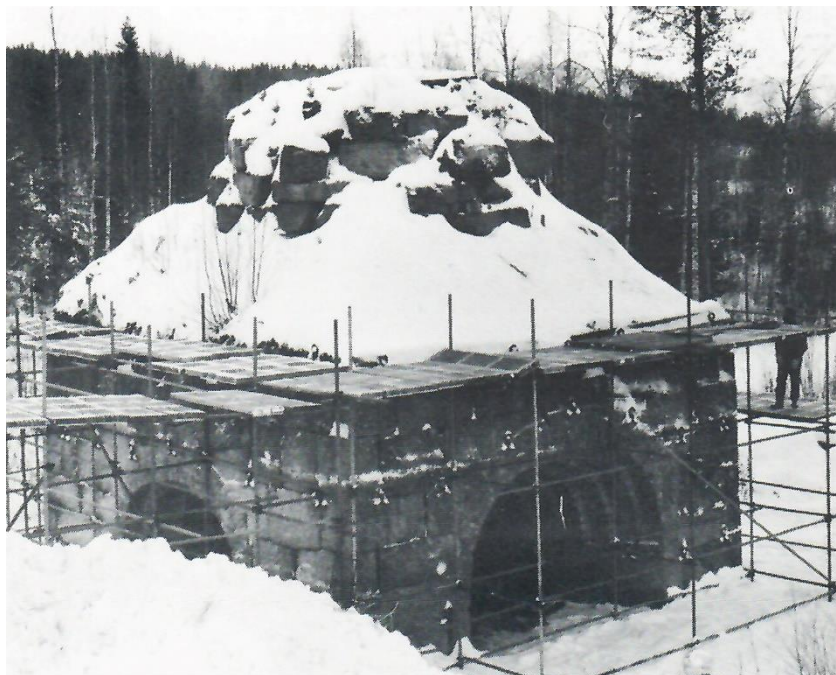

Bild 136. Under våren 1971 på börjades första etappen att restaurera masugnen (Axelson)

Under 1972 utfördes den andra etappen av restaureringen. Denna gång gällde det återuppbyggnaden av den träkonstruktion som tidigare fanns på masugnen. Direkt ovanpå masugnens bottenparti av huggen sten gjordes kraftiga timmerväggar sammanhållna av tvärgående järnstänger. Mellan denna yttervägg och själva masugnspipan fylldes grovt grus. Därefter tillverkades en överbyggnad av stående träpanel, täckt av ett tak med luckor som kan öppnas.

Bild 137. Restaureringen under vinterförhållanden 1971 (Axelson)

Efter ett par år visade det sig att fyllningen av grovt grus började tränga ut mellan stockarna i den timrade delen. Det kraftiga trycket på fyllningen runt masugnspipan gjorde att väggarna började ge vika och en uppenbar rasrisk förelåg. Det blev nu nödvändigt att schakta ur fyllnadsmassorna och stabilisera timmeröverbyggnaden. I samband med detta arbete kompletterades masugnen med en uppkörsbrygga. Vid detta tillfälle, liksom vid andra återställningsarbeten hade man god nytta av C J F Plagemanns exakta pennteckningar av bruket från 1839.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 138. Masugnen under restaureringen 1972 (bild från ustäklningen i masungen)

I dag är Masugnen rekonstruerad och i den finns en äldre utställning skapad av Norrbottens museum, Riksantikvarieämbetet och Skogsvårdsstyrelsen med hjälp av AMS.

Bild 139. Den i dag rekonstruerade masugnen (foto Gelter)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bild 140. Norrbottens museum har en basutställning om Rosfors Bruk inne i masugnen (Foto Gelter)

Bild 141. Norrbottens museum har en basutställning om Rosfors Bruk inne i masugnen (Foto Gelter)

Hela området vid masugnen med husgrunder, kanaler, stenterasser och slagghögar ingår i den lagskyddade fornlämningen. Till miljön hör också herrgården och alléerna vid vägen. Skogsvårdsstyrelsen utför det praktiska markarbetet vari även ingår anläggandet av strövstigar, eldstäder, parkering och avträde. Tillsammans gör allt detta Rosfors till ett fint utflyktsmål där vi med fantasins hjälp kan uppleva det gamla Rosfors som en gång för inte så länge sedan var en stor arbetsplats med liv och rörelse.

Bild 142. Fornlämningsområdet Rosfors bruk. (Foto Gelter)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

11: Rosfors Bruk naturreservat

Sedan 1997 är bruksområdet och odlingsmark söderut längs Rosån skyddat som naturreservat. Reservatet är 0,4 kvadratkilometer (35 hektar) stort Syfte att bevara natur- och kulturmiljön – Rosfors bruk med tillhörande odlingslandskap. Landskapet vårdas genom slåtter och bete.

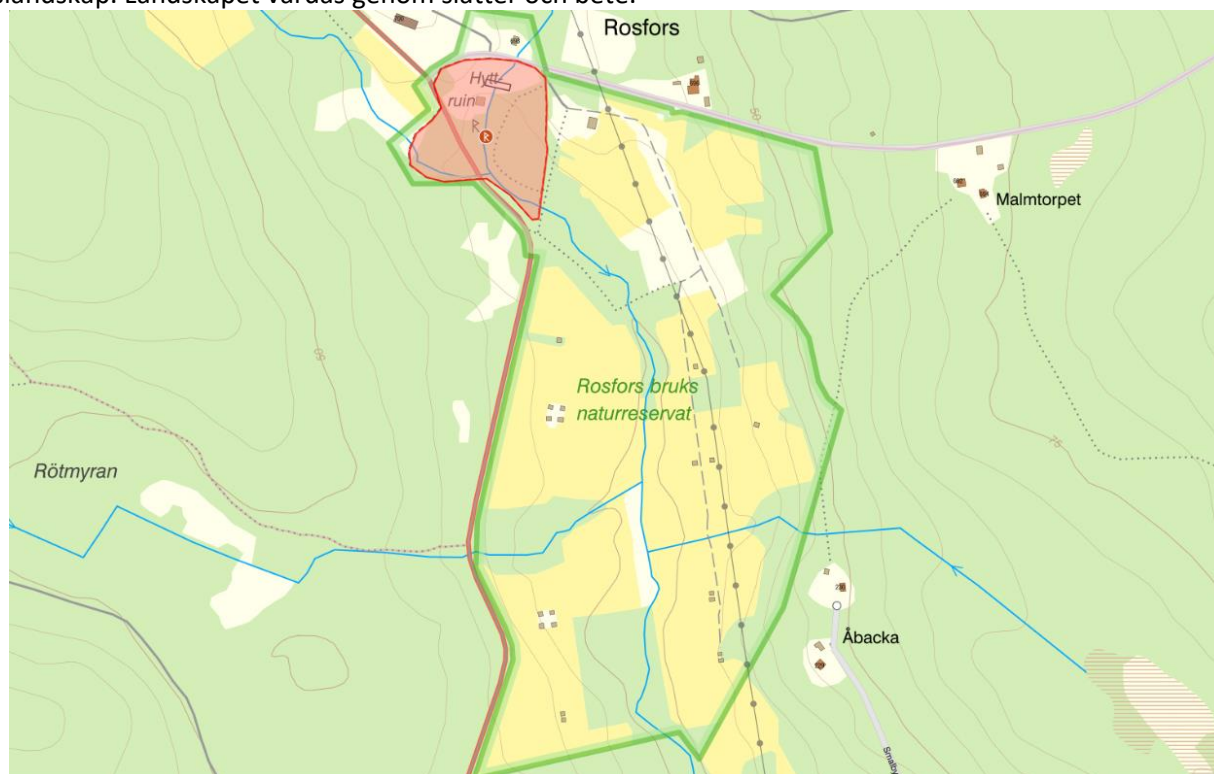

Bild 143. Karta över Rosfors naturreservat (Fornsök)

Runt brukslämningarna finns informationsskyltar. Inne i masugnen finns en utställning om brukets historia, och utanför finns rastbänkar, grillplats och torrtoalett. Strövstigar tar dig runt i reservatet. Miljön kring ån - åker, ängsmark och skog är rik på fåglar och växter. Storspoven flöjtat över odlingsmarken. Trastar, sångare och den purpurroda rosenfinken hörs sjunga i trädkronorna. På våren blommar kabblekan. På vintern syns strömstaren dyka och fånga småkryp i det strömmande vattnet. I ån finns även chans att se både bäver och utter, eller åtminstone spåren av dem.

Bild 144. Under patron Hedqvists tid byggdes ett antal hölador. Några av dessa är i dag restaurerade. (Foto Gelter)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

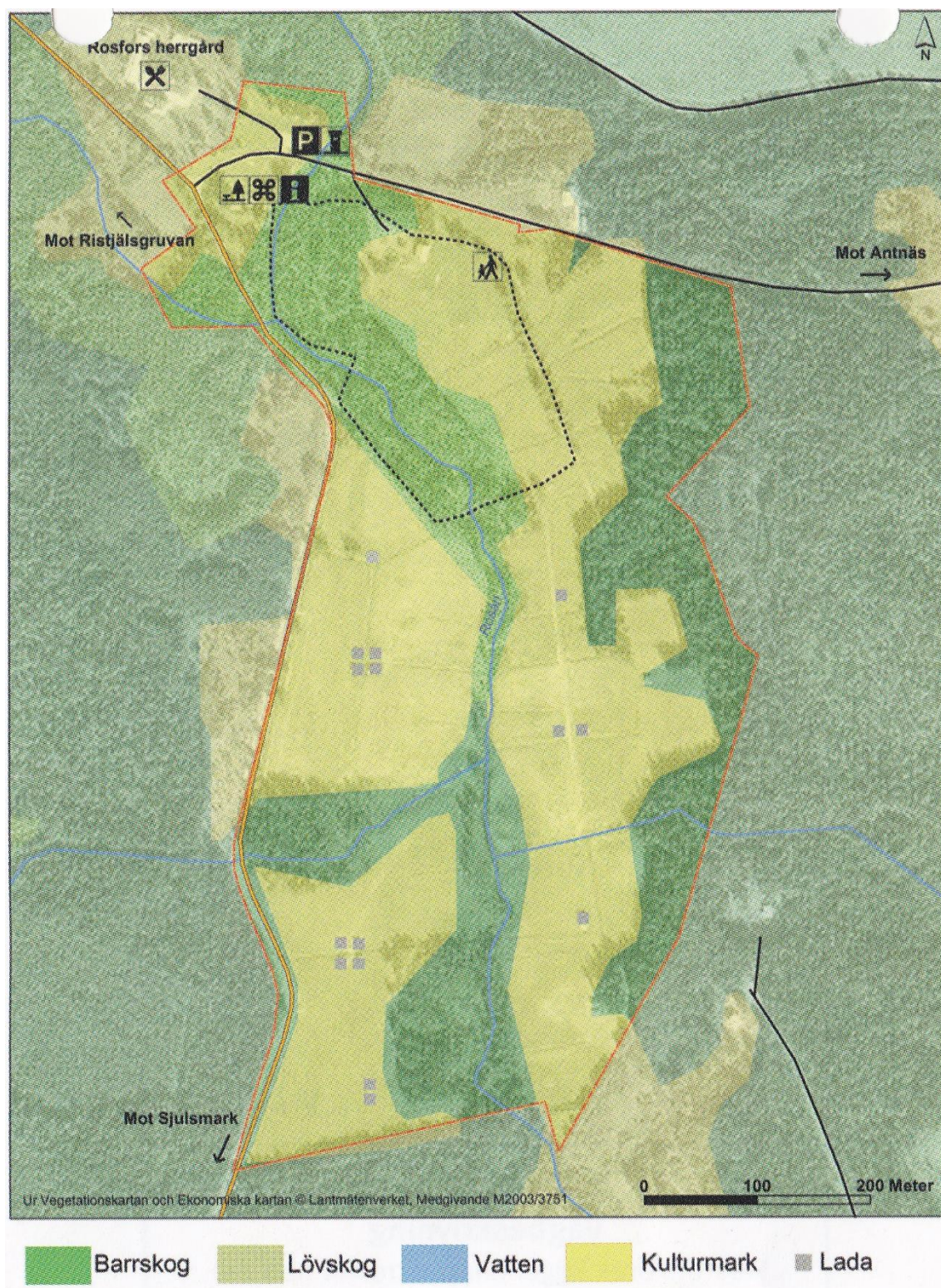

Bild 146. Informationskarta över Rosfors naturreservat (Länsstyrelsen)

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

12: Referenser

- Axelsson, A.W. 1986. *Rosfors Bruk, en norrbottensk järnindustri 1830-1875*, Bothnica 5 Norrbottens museum
- Axelsson, A.W. 1989. *Pitebygdens historia, En kort historik till omkring 1900*. Eget förlag
- Bojs, K. & Sjölund, P. 2016. *Svenskarna och deras förfäder, de senaste 11 000 åren*. Alber Bonniers Förlag, Stockholm.
- Burträsk historia 2008. *Bjurträsk by i Nederluleå församling*. Blogg- <http://www.bjurstrask.se/historia.html>
- Elenius, L. 2019. *Staden som steg ur havet. Landhöjningen och landskapets förändring*. Luleå kommun, Projekt: Fördjupad förmedling av världsarvet Gammelstads kyrkstad
- Esri Sverige 2021. *Sametinget ger samebyar kontroll över sitt data med security*. manager i ArcGIS. ArcGIS-bloggen, <https://www.esri.se/arcgis-bloggen/2021/11/11/security-manager-i-arcgis/>
- Franzén, O. *Samuel Gustaf Hermelin*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12920>, Svenskt biografiskt lexikon, Riksarkivet
- Groth, Ö. 1984. *Ur Norrbottens Historia, Norrbotten 1*, Skrivarförlaget/Norrbottens Bildningsförbund, Luleå
- Kartbild.com, *Ekonomiska kartan 'ekokarta' (1935-1990)*. <https://kartbild.com/#16/65.5760/21.4833/0x10000>
- Kartbild.com, *Generalkartan 1881*, <https://kartbild.com/#14/63.0105/17.7886/0x200>
- Kartbild.com, *Generalkartan 2, Generalstabskartan från ca 1837-1920*, <https://kartbild.com/#14/63.0105/17.7886/0x200>
- Lantmäteriet "Min Karta" <https://minkarta.lantmateriet.se/>
- Lundin, K. 1992. *Norrbottens synliga historia, Norrbottens Kulturmiljöprogram, Del 1*, Norrbottens museum, Luleå
- Lundström, Brage, 1997, *Sjulsmark Byar, Näringar och Folk, i och runt den gamla byn*.
- Lundström, Brage, 1990, *Sjulsmark "Från medeltid till nutid" En historisk exposé över en by*.
- Lundström Brage, 2010 *Hyttor och Hamrar i Norrbotten*, Ett kursmaterial om bergshanteringens historia samt hyttor och hamrar i Norrbotten. www.bragelundstrom.se pdf-kompendium
- Lundström, Brage, *Beskrivning av byggnader i Rosfors 1839*. www.brage.just.nu och pdf-kompendium
- Lundström, Brage, *Kort historik över Rosfors bruk*, pdf-dokument
- Lundström, Brage, *Kälsheden/Rosfors bruk, Piteå socken*, pdf-dokument
- Lundström, Brage, *Vattenkraften*, pdf-dokument
- Nordingrå kommun. *Nordingrå 10 000 år av landhöjning och kulturutveckling*, <https://www.kramfors.se/download/18.584351e81619415d93a56ac/1518705518495/Nordingrå10000åravlandhöjning.pdf>
- Norrbottens Museum 2012. *Arkeologi i norr – den äldsta tiden*. Kulturmiljöer vid Norrbottens Museum. <https://kulturmiljonorrbotten.com/2012/03/23/arkeologi-i-norr-den-aldsta-tiden/>
- Norrbottens Museum 2015. *Fortsatta arkeologiska undersökningar av boplatser från yngre stenålder*. Kulturmiljöer vid Norrbottens Museum. <https://kulturmiljonorrbotten.com/2015/06/12/fortsatta-arkeologiska-undersokningar-av-boplatser-fran-yngre-stenalder/>
- Norrbottens Museum 2015. *Ett satans år – storsvagåret 1867*. Kulturmiljöer vid Norrbottens Museum. <https://kulturmiljonorrbotten.com/2015/05/29/ett-satans-ar-storsvagaret-1867/>
- Norrbottens Museum 2016. *Nya forskningsrön om birkarlarna*. Kulturmiljöer vid Norrbottens Museum. <https://kulturmiljonorrbotten.com/2016/09/30/nya-forskningsron-om-birkarlarna/>
- Norrbottens Museum 2021. *Boplatsvall – vad är det*. Kulturmiljöer vid Norrbottens Museum 2021. <https://kulturmiljonorrbotten.com/2021/08/20/boplatsvall-vad-ar-det/>
- Norrbottens Museum 2021. *Nya perspektiv på den samiska befolkningen i Pitebygdens jordbruksbyar*. Kulturmiljöer vid Norrbottens Museum. <https://kulturmiljonorrbotten.com/2021/11/05/nya-perspektiv-pa-den-samiska-befolkningen-i-pitebygdens-jordbruksbyar/>
- Norrbottens Museum 2021. *Gamla Kyrkbyn – en unik kulturmiljö i Norrbotten*. Kulturmiljöer vid Norrbottens Museum. <https://kulturmiljonorrbotten.com/2021/10/01/gamla-kyrkbyn-en-unik-kulturmiljo-i-norrbotten/>
- Palmgren, S. *Tillkomst av Rosfors bruk*, Intervjuad av Jössgård
- Pellijeff, G. 1988. *Ortsnamnen i Norrbottens län, del 11. Piteå kommun, A Bebyggelsenamn*. Övre Norrland ortsnamn utgiven av Dialekt-, ortsnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1087919/FULLTEXT02.pdf>

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Piteå kommun 2012. **Landskapaanalys Piteå kommun**. Underlag för fysisk planering 2012. Miljö och byggnadskontoret.

Riksantikvarieämbetet 2019. **Spår av kolning**. Arkeologiskt kunskapsunderlag och forskningsöversikt. FoU-rapport, <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1295456/FULLTEXT01.pdf>

Riksantikvarieämbetet. **Kartfunktion Fornsök**. <https://app.raa.se/open/fornsok/>

SGU. Geologisk kartvisare. **Sveriges Geologiska Undersökning**. <https://apps.sgu.se/kartvisare/>

Skellefteå Museum. 2021. **Fördjupning, Finbladiga sågverk**. <https://skellefteamuseum.se/utställning/storsia/upplysning-1730-1845/finbladiga-sagverk/fordjupning-finbladiga-sagverk>

Skogsstyrelsen 2020. **Tjärframställningsplatser**, <https://www.skogsstyrelsen.se/globalassets/mer-om-skog/malbilder-for-god-miljohansyn/malbilder-kulturmiljoer/tjarframställningsplatser.pdf>

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Ortsnamnen i Norrbottens län, del 11 Piteå kommun.

Bilaga 1 Rapport om samisk kultur i Rosforsområdet

Rapport över inventering av renskötsel och samisk närvaro i området i och kring Rosfors ekopark/Solanderleden.

Ronny Parfa Koskinen och Katarina Parfa Koskinen för PK Reindeer AB, Rosfors 8/6 2022

Inledning

Följande är en rapport över resultat från efterforskningar om samisk kulturhistoria inom Rosfors ekopark samt en beskrivning av nuvarande situation gällande, främst, renskötseln i området. Inventeringsuppdraget är kort, totalt 40 timmar inklusive informationsinsamling och skriftlig sammanställning och är att betrakta som en översikt snarare än en fullskalig inventering. Informationsinsamlingen har baserats på informella samtal, skriftliga källor, fornsok.se och egna observationer och kunskaper som ligger till grund för nedanstående innehåll. Vi reserverar oss för eventuella felaktigheter utan påpekar att flera av uppgifterna är i stort behov av ytterligare verifiering och fortsatta undersökningar. Anledningen till det är att samisk kulturhistoria till stora delar suddats ut i takt med ökad exploatering av markerna. Rapporten är skriven som en narrativ berättelse över vad vi lärt oss sedan vi flyttade hit i februari 2019. Utöver det vi känner till förekommer säkert andra berättelser som kan komplettera denna och vi hoppas vår redogörelse kan starta en sådan process.

Vi som utfört inventeringen tillhör den sydligaste av tre s.k. fjällsamebyar vars huvudsäte återfinns inom Jokkmokks kommun. Utöver dessa återfinns även två skogssamebyar, varav en delar på renbetesrätten inom Rosfors ekopark sedan länge. Vilka som exakt nyttjat området i historisk tid kräver mer ingående undersökningar för att kunna fastställas. Utifrån denna korta nulägesrapport vänds nu blickarna till historisk tid såsom vi kan utläsa från fornsok.se samt lokala berättelser om Sjulsmarks historia.

Fornminnen runt och inom Rosfors ekopark

Att plocka ut ett relativt litet område som Rosfors ekopark och enbart analysera fynd inom detta skapar en fragmenterad och därmed ologisk bild av samisk närvaro. Resurser för överlevnad hämtas än idag vida omkring och fornfynd som gjorts och namn på myrar och dylikt med samisk anknytning bör därför ses i ett större sammanhang. Enligt informant från den s.k. Rödingsträskgruppen kan de fornfynd av boplatsgropar som återfunnits på Stor-

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Fällberget öst om Yttre Bjursträsket, Hällträskberget, N Aborrtjärnberget samt många andra kustnära berg utanför denna beskrivning förklaras av att renskötare vill bo högt upp för att kunna övervaka renarnas rörelser medans bönder föredrar boplatser i de bördiga dalgångarna och sänkorna. En sådan förklaring förefaller logisk. Samtliga namngivna berg har alla nyttjats i modern tid av informanten för att hitta föda åt deras renar och det finns alltså goda grunder att tro att något liknande kan ha förekommit i historisk tid. Det finns m.a.o. en s.k. kongruens mellan historiska fynd och moderna nyttjandemönster.

Enligt flera boende i Sjulsmark anlades byn under medeltiden av skogssamen Sjul där två av hans bröder sägs ha anlagt två andra hemman i närheten vid samma tid. Enligt icke kvalitetssäkrad information från fornsök hette Sjuls maka Agnes och påstås ha gett namn åt Aggnäsberget i Sjulsmark där även den första boplatsten kan ha legat enligt karta från 1600-talet. Huruvida den boplatsten var Sjuls kan inte verifieras.

Renskötsel är en extensiv verksamhet där renarna under ideala förutsättningar söker naturbete på egen hand, vilket ofta lett till en nomadiserad eller semi-nomadiserad tillvaro för renskötarna. Den struktur med samebyar som gäller idag har alltså inte existerat i historisk tid. Går vi väldigt långt tillbaka i tiden rådde vildrensjakt med hjälp av fångstgropar och sådana återfinns i sydlig anslutning till Rosfors ekopark, närmare bestämt vid de s.k. Lapptjärnarna väst om Brännträsket. Ytterligare väst om dessa har en skida återfunnits i en myr. Konsten att i stor fart åka skidor och jaga med pil och båge finns beskriven av Olaus Magnus i boken "Historia om de nordiska folken" redan 1555. Det förefaller alltså troligt att skidan som återfunnits i anslutning till Lapptjärnarna kan ha samiskt ursprung.

Inom Rosfors ekopark vid Lill-Brännträsket har det påvisats boplatsgropar, härdar samt enligt utsago en kåtalämning under vad som vid tillfället för den dokumenterade inventeringen i fornsök var en bastubyggnad. Samtliga dessa fynd ligger vackert placerade vid en fiskrik sjö och utgör en väl vald boplat. De synliga fynden bedömdes härröra från stenåldern. Rör vi oss norrut från Lill-Brännträsk längs med en stig som vintertid idag fungerar som skoterled, passeras Renmyran, strax öst om Mjöträsket. Denna del av Rosfors ekopark innehåller få dokumenterade fornynd. Ett undantag utgörs av en misstänkt boplatsgrop i anslutning till Norra Aborrtjärnberget som inte ligger långt från Solanderleden. Avsaknaden av fynd i jämförelse med exempelvis bergen på östra sidan om Bjursträsket skulle kunna förklaras med att området är förhållandevis orört avseende vägbyggen och mer nutida bostadsetableringar. Flera av de fynd som påträffats öst om Rosfors ekopark har gjorts i samband med den typen av exploateringar. En annan förklaring skulle också kunna vara att det intensiva skogsbruk som förekommit i området med kalhuggningar och plöjning kan ha förstört lämningar. Ett intressant fynd utgörs emellertid av en husgrund från historisk tid belägen strax söder om Hällträsket. Enligt inventeringsboken står att läsa:

Enligt ortsbefolkningen i Krokvattnet, Töre och Emil Johansson, har Hällträskkärringen bott på platsen. Hon brukade odla grönsaker. Hällträskkärringen var av samisk börd och hade blivit kvar när övriga siitan flyttade. Man skrämde barnen, om de inte var snälla kom Hällträskkärringen. Hällträskberget har hetat Hallonberget, då förekomsten av hallon var stor. Beskrivningen är inte kvalitetssäkrad. Information kan saknas, vara felaktig eller inaktuell.

Ovanstående berättelse hade varit väldigt intressant att undersöka mer ingående då det kanske skulle vara möjligt att identifiera Hällträskkärringens namn och siidatillhörighet. En siida är en familjegrupp som hjälptes åt att vakta renarna och siidasystemet föregick dagens samebyar som ur historiskt hänseende inte har så långvarig existens.

Nuläge

Idag organiseras renskötselrätten genom samebyar. En sameby består av ett geografiskt avgränsat område där medlemmarna utgörs av renägare som innehar renskötselrätt med tillhörande binäringar enligt Rennäringslagen. Området Rosfors ekopark utgör vinterbetesområde. Rätten till vinterbete i området delas för närvarande mellan tre fjällsamebyar, Tuorpon, Jåhkågaska Tjiellde och Sirges, samt en skogssameby, Utdja. För tillfället står rennäringslagen under revidering och vi går därför inte in närmare på den här utan hänvisar till Sametinget. Vid köp

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

av mark i anslutning till området står tydligt specificerat i köpeshandlingarna att marken omfattas av renskötselrätt. Strax söder om området innehar den nordligaste fjällsamebyn inom Arjeplogs kommun betesrätt norr om Sikfors mellan Piteälven och Alterälven med nordlig gräns vid Älvsbyvägen. Avstånden häremellan är korta och en viss sammanblandning av renar blir därför naturlig. Enligt flera av varandra oberoende uppgiftslämnare har medlemmar från Udtja, Tuorpon samt Luokta Mavas befunnit sig i området i modern tid. Mest regelbunden närvaro återfinns inom Udtja där den s.k. Rödingsträskgruppen även har en anläggning i form av hage i anslutning till Rosfors ekopark via Älvsbyvägen.

De som främst bedrivit renskötsel i området i modern tid uppger att betet är fragmenterat och att området därför är svårnyttjat. Vintertid är huvudfödan för renen mark- och hänglavar. Hänglavar är särskilt viktiga vid s.k. "låsning" av betet under ett istäcke. Det uppstår när det efter snöfall blir plusgrader och tinar för att därefter genast frysa igen och bilda ett istäcke som hindrar lavens lukt från att nå renens känsliga nos. Det är lukten av lav som triggar igång instinkten att gräva efter föda, varför även ett tunt istäcke är förödande för renens mattillgång. Att det då finns tillgång till hänglavar som kan blåsa ner från träden kan alltså rädda renarnas liv. Båda typerna av lavar återfinns i god mängd inom området utspritt i "öar" i terrängen.

En familjeanekdot som återberättats av en informant inom den s.k. Rödingsträskgruppen berättar om en familjetragedi som ska ha inträffat vid kusten öst om det inventerade området i Rosfors. En ansevärd mängd av familjens renar ska då ha fastnat på ett stort isflak och drivit ut till havs, för att aldrig återses mer.

I boken **"Skogen i våra hjärtan, En bok om kärlek.."** av Boris Ersson (1984) låter han sammen Henrik Kuhmunen i Vaikijaure nära Jokkmokk berätta i kapitlet "Jorden lever, träden lever..";

*"-Dom ska inte alls hugga uppe i dom fjällnära skogarna! Ropar Henrik-. Inte en pinne! *Om dom kalhugger ända upp i fjällskogarna så är det ett brott. Dom har förstört nog nu. Dom har ju fått härja i alla den andra skogen nästan ända fram till fjällen. Varför kan dom inte spara lite? ...Alla har lika stor rätt att leva! Både samer och svenskar och alla andra. Och inte bara människor. Ekorren, järpen, ripan, mården, maskarna i jorden, korpen och björnen och ugglan, örnarna, alla har rätt att leva, ja också järven och vargen som dödar våra renar. Vi samer tycker inte om rovdjuren när dom dödar renarna som vi lever av. Därför vill vi försvara renarna. Det får inte bli för mycket rovdjur i skogarna och fjällen. Men alla får inte försvinna. Allt levande har rätt att leva, även rovdjuren. Vi måste skydda naturen, och vi måste värda naturen. För naturen är större än oss. Vi människor är bara en liten del av naturen. Vi är inte naturens herrar! Ugglorna häckar i torrfurorna och hackspetten hittar mat i dom döda träden, maskar och andra småkryp som också har rätt att leva. Allt hör samman. Vi måste värna om livet. Livet är större än döden. Men det verkar som om vi lever i dödens tid."*

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bilaga 2 Rapport om Rosfors och Sjulsmark historia

Kort historik om Sjulsmark och Jössgården

Mycket tyder på att Sjulsmark bör ha haft fast bosättning redan under 1300-talet. Innan dess bör det ha varit ägarfolk och samer som har funnits i byn, under kortare tider eller något antal år. Ortsnamnsforskare anser att byar med namn sammansatta av personnamn och mark, med betydelse skog, mycket väl kan tillhöra tiden före 1300-talet.

Byanamnet bör ha sin bakgrund från den första nybyggaren. *"Ordet -mark kommer från ödeskogar eller ödemarker, men har genom en betydelseförskjutning i Norrland blivit - nybygge upptaget i utmarken, nybygge i skog."*

"I de norrländska byanamnen är förlederna sågott som alla genitiver av medeltida nordiska mansnamn. Antagligen syftar de på den första nybyggaren eller möjligen på någon senare ägare. Sjulsmark (Siurdsmarc 1543) i Piteå sn (BD) innehåller Sigurd,...", enligt Ortsnamnsforskaren Harry Ståhl.

Ordet mark betyder även att det varit fråga om en mera utvecklad brödsädsodling och förknippas av andra forskare till tidig medeltid. Medeltiden räknas som tiden från Västrops fall år 476 till år 1500. I Svensk historia från 1060 till 1520.

Sjulsmark stavas olika i Landskapshandlingarna som är de äldsta dokumenten där byanamnet anges. 1539 stavas byn **Siudzmark**, 1592 **Siurdzmark** medan den i Jordeboken för 1632 stavas **Siulsmark**.

Spridningen av mark-byar i framför allt Västerbotten och Ångermanland, sammanfaller med den tilltagande kolonisationen. Norrbotten har 5 markbyar i Piteåorten och endast 1 norr därom. Nordligaste torde Skatemark utanför Boden vara. På 1500-talet var den en av de större byarna inom dåvarande Luleå socken.

Den äldsta bevarade handlingen där alla byar i landskapet anges är en Bågaskattelängd från 1539. Antalet namngivna bönder i Sjulsmark är det året tre. 30 år senare hade antalet ökat till fem. Man kan förmoda att tillväxten av nya bosättningar var låg vid denna tid. 1350 korn pesten eller digerdöden till Sverige. På några år dog en tredjedel av befolkningen. Hela landsändar och byar lades öde. Om och hur Piteåorten och Sjulsmark drabbades är okänt. Tiden mellan Sjulsmarks första bosättning och Gustav Vasas 1500-tal, är nog för alltid dolt i en ovisshetens dis som endast gissningar kan skingra.

De först nämnda bönderna och Jössgården.

1539 nämndes bönderna Per Olsson, Lasse Persson och Nils Hindersson i Bågaskattelängden. De betalade vardera ½ öre i skatt, vilket betyder att de inte hade söner, mågar eller fäder på gården, som kunde spänna en båge. 1543 tillkommer Lasse Hindersson som är Torbjörn Forsbergs FF FF FF FF MF FF FM F. Lasse Hinderssons ättlingar ägde Sjulsmark 2 (Backen) som låg i Ollesbergets sydsluttning. Gården flyttades vid Laga Skiftet 1882 och ägorna delades upp i tre gårdar: Svedbergs, Skatan och Holmen.

Vid 1500-talets början uppgick antalet bönder i Piteå socken (Piteå och Älvsbyn) till ca 260 medan det var 384 i Luleå socken (Luleå och Boden). Det innebär ca 1700 resp 2500 personer. I Sjulsmark bör det ha bott ca 18 - 20 personer. De bodde i och vid nuvarande Jössgården. Under de efterföljande åren mellan 1539 och ca 1647, bör byn ha flyttats ner mot Sjulsmarksträsket.

Vid foten av Ollesbergets sydvästra sida, ned mot det då ganska utbredda träsket, kan man vid studier av de äldsta kartorna konstatera en koncentration av bebyggelse. Där har gamla bosättningar legat, med åkrar och tegar sluttande mot träsket. Efterhand har det grunda träsket, på grund av kväve från de mot träsket sluttande åkrarna växt igen. Idag kan nog ingen som besöker byn för första gången ana att det funnits en vattenspegel, där den nuvarande oansenliga ån drar fram.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

den äldsta kartan från ca 1647 benämns Ollesberget "*Byberget*" medan det på en karta från 1708 benämns "*Akerberget*". På den senare kartan finns Agnesberget angivet. Agnes är för övrigt ett gammalt kvinnonamn som bl.a. en änka nämnd 1607 hette.

På kartan från 1708 finns några åkerremсор ovanför och öster om gården "Swiddja" som är utritad och sannolikt byggdes 1557, då Per Jåpsson nämns. Tre gårdsnamn är ditskrivna men de finns inte utritade. De benämns "*Jonckgårn*" och "*Gammelgårn*" samt "*Jössgåln*". Där torde de tre först nämnda bönderna ha bott innan byn flyttades. Nuvarande Jössgården torde därmed stå på den äldsta boplatsen i byn.

Nuvarande Jössgården etablerades på 1820-talet av en av sönerna i granngården Swiddja. Han var son till Nils Johansson och född 1792. Hans namn var Nils Nilsson Svedberg och han gifte sig 1824 med Christina Nilsdotter från Håkansön. Efter honom kom sonen Nils Peter Nilsson Svedberg född 1825. Därefter sonsonen Nils Anton Nilsson född 1849. Tredje generationen blev Nils Arvid* född 1887. Därefter gick gården ur släkten för att efter flera ägarbyten innehas av nuvarande ägare, Torbjörn och Helene Forsberg.

Tillkomst av Rosfors bruk.

Källor: Västernorrlands museum.

Intervju: Stig Palmgren Piteå.

Initiativet till bruksverksamheten i Rosfors kom 1830 från sexton lokala bönder, främst från Sjulsmark och Öjebyn. Bruken i Selet (i Luleå kommun) och Alter kan tänkas ha varit förebilder för det som bönderna ville företa sig i Rosfors. Malmfyndigheter mutades in vid närbelägna Ristjälén och Klöverberget. Bönderna bildade ett bolag och bruket grundades formellt i oktober 1831. Det skulle dröja till 1839 innan masugnen kunde tas i bruk. Förutom den egna malmtillgången mottogs även malm från Hindersön i Luleå skärgård och från Gällivare. Produktionen ökade och allt modernare tekniker gjorde att bruket snart producerade ett överskott som såldes till Altersbruk och Degerfors bruk i Jävre.

Här tillverkades grytor, pannor, järnspisar, gravvårdar, trädgårdsmöbler, jordbruksmaskiner och smidesföremål till skepp och båtar. Den grovbladiga sågen ersattes med en finbladig ramsåg högre upp i Rosån och manufaktursmedjan utvecklades ytterligare. Eftersom bruket var beroende av vattenkraften och i synnerhet vårfloden låg delar av verksamheten helt nere vissa tider på året. Då var de bruksanställda verksamma i jordbruket och i skogen med kolmilor och tjärbränning. Framförallt behovet av träkol var stort och inköp gjordes från alla grannsocknar. Under nödåret 1868 minskade verksamheten vid bruket i likhet med vad som hände på många andra bruk. Förutsättningarna för att driva bruk av detta slag med framgång var dåliga och samtliga bruk i Norrbotten upplevde bara korta perioder av uppgång och god omsättning. Efter 1875 återstod endast jord- och skogsbruket, järnframställningen och manufaktursmedjan var nedlagda. Omkring tjugo år senare..... Övertar patron C A Hedqvist Rosfors och återupptog det under de senare åren bristfälligt skötta jordbruket, kvarnen och vattensågen. Åkrar som delvis vuxit igen återupptogs och nyodlingar bröts. En ny herrgård byggdes 1899 vid platsen där en gång brukets skolbyggnad stått. År 1906 slog eldslågor ut från en kolmila under en häftig storm och branden spreds till inspektorsbyggnaden och masugnen. Något år senare brann flera andra ekonomibyggnader. Jordbruket blomstrade däremot och patron Hedqvist samnyttjade egendomen med mönsterjordbruket Karlberg i Öjebyn. Den goda fodertillgången uppe i Rosfors gjorde att hö fraktades till Karlberg och Karlbergs kreatur flyttades tidvis upp till Rosfors för betesgång. Under första hälften av 1900-talet bytte bruket ägare flera gånger för att till sist hamna hos Mo & Domsjö. Ett ras hade förstört sågen och dammen 1940 och med det hade bruksverksamheten definitivt avslutats. Idag återstår Rosfors herrgård, ekonomibyggnader så som lador grupperade om fyra ute på åkrarna, diverse uthus samt otaliga grunder och spår i landskapet som minner om Rosfors bruksepok. Odlingslandskapet hålls öppet med betande djur och via den gamla transportvägen är det möjligt att komma till gruvhålen och schakten vid Ristjälsgruvan.

Sjulsmark har varit känt sedan gammalt tillbaka som en ganska rik by, mycket tack vare att man klarade sig från de så kallade "Rysshärjningarna".

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Vid slutet av de Nordiska krigen, 1700-1721, så härjade Ryssar efter den svenska kusten då de brände städer och plundrade allt av värde. Sjulsmark som ligger lite inåt i landet och inte hade någon farbar väg klarade sig väldigt väl och kunde vartefter bygga upp ett välstånd. När sedan mindre belevade bönder behövde pengar för att klara sig så blev Sjulsmark kända för att vara penningutlånare, därav smeknamnet "Sjulsmarksjudar".

År 1721 brände Ryssland ner sex städer i Norrland: Söderhamn, Hudiksvall, Sundsvall, Härnösand, Umeå och Piteå. Förutom städer brändes också flera bruk och gårdar ner. I Medelpad brändes 242 gårdar och i Ångermanland 686 gårdar. Många människor fick fly sina hem.

När freden äntligen kommit, och befolkningen kunde gå hem igen fanns inte mycket kvar av ägodelarna som de lämnat bakom sig. Hus, gårdar, kläder, djur – det mesta hade försvunnit i lågorna.

Även i början av 1800 talet (ca 1809) så marcherade ryska marktrupper ned efter den svenska kusten och brände och plundrade byar eftersom.

Samtal med Stig Palmgren Piteå om Rosfors bruk:

Rosfors Bruk hade ett enkelbladigt sågverk alldeles utmed masugnen som tillverkade material till de byggnader som uppfördes under gruv- jordbruksepoken. Rosfors sålde även tjära och sågat virke, så kallade "sparrar" såldes och en del av dessa gick till USA, dessa var 7 meter långa fyrkantiga stockar som var 8 tum tjocka och var av träslaget gran.

Samtal med Torvald Kristofferson Sjulsmark:

Mejeriet i Rosfors köptes av Torvald Kristoffersons morbror Valfrid som rev byggnaden och fraktade delar av timret till Sjulsmark. Mejeriet i Sjulsmark byggdes upp av delar från Rosfors mejeri. Mejeriet i Sjulsmark var en viktig plats för de bönder som fanns i närområdet. Idag används mejeriet som bostad till 3 generationer Christoffersson, Torvald, Peter och Peters son Mikael med familj.

Intervju hösten 2022 av Torbjörn Forsberg med Stig Malmström född 1935 i Rosforsbruk- Sjulsmark. (Minnen)

Johansson, ordförande i missionshusföreningen i Sjulsmark och Stig Malmström, född i Rosfors bruk och bodde i herrgården fram till 1971. Foto: Linnea Luttu/Sveriges Radio.

Stig Malmström tror sig veta att en Viktor Berg var först att bygga vid Flyggtjärn, han hade sitt föräldrahem vid Nävertjärn, Stig kommer ihåg att det finns en grund kvar från huset där.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Det finns även grunder kvar vid Aborrtjärnen där människor bott med ganska stora barnkullar. Per-Arne Fjällström, (från Sjulsmark), hans morfar kommer från detta ställe.

I slutet på 1800 eller i början på 1900 talet så flyttade en familj till Flyggtjärn som kom från Böle. Det var en ganska stor familj, Lundkvist, Hjalmar, Helian, Edvin samt ett par flickor. Helian var den sista som slog och brukade i Flyggtjärn. Efter det så flyttade familjen till Baronselet. Jordbruket i Flyggtjärn bestod av några kor en get samt ett par grisar. Alla personer som var arbetsföra jobbade på bruket i Rosfors.

Under strejken 1907 i Rosfors så fick alla som bodde i arbetarbostäderna på Rosfors flytta därifrån, Helian var en av strejkbrytarna och hade en avvikande politisk åsikt. Alla som ville kom tillbaka efter att strejken var slut, strejken gällde lönen på bruket. Hemmanet vid Flyggjärn revs någon gång 1945-1950. Det finns kvar en stuga vid backen upp mot Bjursträsk från bruket räknat, denna stuga är Bagarstugan från Flyggtjärn. De mesta av hemmanet blev rivet och användes som brännved. De som bodde vid Flyggtjärn hade även uppgift att bevaka uppdämningen av sjön eftersom vattnet sparades till järnbruket.

En sorglig historia: Det fanns 2 små Torp uppefter (ca 800m) Rosån från masugnen räknat (bl.a Karl Andersons torpet) där en familj blev tvungen att flytta då strejken på Bruket var ett faktum. Familjen bestod av gubben Anders som arbetade på Rosfors bruk, mor i huset samt 3 flickor och en pojke. Familjen hade det ganska knapert (fattigt) och vägrade flytta eftersom de hade ingenstans att bo, de fick då ett ultimatum av Patron att lämna torpet men familjen vägrade och bodde kvar. Dagen kom när familjen skulle ha lämnat sitt hem/torpet, Patrons mannar började handgripligen att riva ner skorstenen på torpet medan mamman kokade gröt på öppenspisen. Familjen blev avhysta och tvingades att ge sig av och bosatte sig till sist vid Selets bruk.

Flera renhågn och samevisten finns utmärkta på gamla kartor både i Sjulsmark samt Bjursträsk, dock inga berättelser från dessa..

Till bruket gick det åt massor av skog till kolframställning åt järnbruket, det finns kolbottnar lite överallt runt bruket. Elektriciteten kom 1942 till Rosfors.

Bruket hade ett 60-70 tal kor samt 15-20 hästar med ett myllrande liv av arbetare som bodde i Rosfors. Rosfors härbärgerade arbetare i "mittibönninga", Stigs farbror bodde där och det var inte bara arbetare utan hela familjer som bodde där. Även Stigs farfar bodde där, barnen gick i skola i Rosfors och det fanns även ett mejeri, isboda, tvättstuga, samt snickeri på platsen.

Mejeriet från Rosfors plockades ner och hamnade i Sjulsmark där det nu tjänar som bostad åt familjen Christofferson.

"Mittibönninga" plockades ner och finns nu som bostadshus i Långträsk. Den gamla herrgården brann ner och den nya befintliga herrgården var tänkt att vara skola från första början. Ungefär 1940-1941 så blev det buss från Rosfors till den nya skolan i Sjulsmark.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bilaga 3 Axel Fjällströms berättelse om Abborrtjärn

Axel Fjällströms berättelse om historik och livet vid Abborrtjärn, ur boken B Lundström Sjulsmark och byarna omkring, s198-204. Ur boken

"1890 i januari köper min morfar Nils Petter Fjällström och hans svåger Oscar Forsman Abborrtjärn 1:1 av Västerbottens enskilda bank för en summa av 2.165:-. Lagfart erhåller de i mars samma år. Morfar med familj bodde i Alkvist stuga på Karlssons backen. De ville så fort som möjligt flytta till nyinköpta stället. Efter smärre reparationer och förberedelser kunde den slutgiltiga flyttningen ske den 1 maj. Det var mormor och de minsta barnen som med släde på vinterns sista före, skjutsades den 6 km långa vägen. När de kom fram till tjärnen, som gett stället dess namn såg hon för första gången det som skulle bli hennes nya hem. Mormor var rädd att isen skulle brista, men den 16 årige ynglingen som skötte tömmarna garanterade att han skulle köra så fort att ingen is skulle hinna brista. Fort gick det och isen höll. Hon fick en trygghetskänsla på en gång och kände att här skulle hon trivas. Första åren var strävsamma, husen tarvade reparationer både ute och inne. Kor skulle köpas för att få mjölk till fem minderåriga barn. 1892 föddes Beda och

1893 Ruben. Man hade nu sju barn.

Svågern Oscar Forsman var indelt soldat och hade eget soldattorp. Genom det gemensamma köpet brukade han en del av den odlade jorden i Abborrtjärn, som var uppdelad mellan morfar och honom. Detta skapade aldrig några problem. Så småningom skaffade morfar en häst för att bättre kunna bruka jorden och få den i bättre hävd. De många myrarna med sitt starrhö fick bidra med foder till djuren, då den uppodlade ytan endast var ca 3 har, som dock med åren utökades.

1895 ville Oscar F. sälja sin andel av Abborrtjärn till morfars äldste son Johan, som då var 18 år. Han ville även att morfar skulle sälja sin del till sonen. Detta ville morfar inte göra. Men efter långvarig övertalning av Forsman gick han med på detta.

1896 i mars fick Johan lagfart på köpet och köpesumman var 1.500:-. Vilka muntliga överenskommelser som ingick i köpet vet ingen nu men tanke på den låga köpesumman, var det mest troligt att Abborrtjärn skulle ägas och brukas gemensamt av far och son. Arbetet för att existera fortsatte som tidigare. Alla fick hjälpa till, både stora och små för att klara uppehållet. Det lilla jordbrukets avkastning kunde inte ge tillräckligt med mat till de många munnar som skulle mättas. Det var villebrådet i skogen och fisken i sjöarna som räddade familjen från svälten. Morfar var en god jägare och fångstman, som också lärde sina söner den konsten. De kontanter som familjen behövde, fick de genom att morfar och sonen Johan gick dagsverken på bruket i Rosfors eller hos bönderna i Sjulsmark. Sonen Gunnar föddes något år efter Ruben, men han dog vid 3 - 4 veckors ålder. 1899 föddes deras sista barn, Mathilda.

Johan var nu gift med Alvina Forsberg från Brännträsk och man var 11 personer som bodde i Abborrtjärn. Johan arbetade tidvis med mjölktransporter mellan Sjulsmark och Piteå samt tog de arbeten som gavs för att skaffa pengar till avbetalning på inteckningslånet. Även morfar måste bidra med kontanter till detta. 1900 säljer Johan Abborrtjärn till Stenberg i Kopparnäs för 2.500:-. Vad som skedde före och under affären vet ingen, men de medel och knep som förekom den tiden, är inte helt uteslutna. En tid efteråt kom köparen Stenberg i sällskap med några herrar som hade stämplingsverktyg med sig till Abborrtjärn. Morfar frågade då i vilket ärende de kom. Stenberg sade att de skulle stämpla skog på Abborrtjärns ägor. Morfar upplyste då honom att skogen var morfars och Johans, han hade inget där att göra. Stenberg frågade då om inte Johan upplyst sina föräldrar att han sålt Abborrtjärn till honom med skog och allt. Johan var nu tvungen att tala om vad han gjort. Morfar

protesterade och ville att köpet skulle upphävas. Stenberg gick inte med på detta, men han lovade att de skulle få bo kvar och fritt bruka jorden som tidigare. Han skulle bara stämpla lite skog som prov och se om det var ekonomiskt lönande att transportera timmer så lång väg till ett sågverk.

Sedan han tagit den mängd timmer som han önskade, skulle morfar få köpa tillbaka Abborrtjärn för samma summa som Johan fick vid försäljningen. Morfar nöjde sig inte med detta. Någon dag senare far han med häst och släde till Öjebyn för att hos läkare där få medicin till hustrun som insjuknat. Han skulle även uppsöka banken angående Stenbergs köp och försöka få detta hävt. När han kommer till Kopparnäs träffar han Stenberg, som bad honom komma in för att han skulle förklara hur meningslöst en överklagan av köpet var. Stenberg åberopade vad han tidigare sagt, att de får bo kvar och bruka egendomen som tidigare samt återköpa den för 2.000:-. Han lovar även att de skall få arbete i skogsavverkningen och tjäna sig någon krona. Stenberg verkar nu så övertygande och hederlig så orfar nöjer sig med detta. Han tror på dessa vackra ord och ett handslag. Efter besöket hos läkaren återvänder han till hemmet och omtalar vad köparen lovat. Alla är glada, inte minst åt arbetstillfällena som lovats. Morfar och någon av sönerna fick arbete med timmerhuggning och täljning av sparrar. För övrigt fortsätter arbetet för brödfödan. Johans familj som bor i bagarstugan ökar, Emma föds och 1902 kommer så Albin till världen. Det är trångt i den lilla stugan men sänjan är god, trots att de är 13 personer. Så småningom flyttar Johan med familj till "Janch", en stuga om ett rum med öppen spis och bakugn. Där föds Egon som dör efter någon månad. Johan arbetar tidvis i närheten av Luleå, med diverse arbeten som där bjuds. Så småningom flyttar han med familjen till Sundströms i Brännträsk där deras sommarbyggnad blir familjens bostad. Där föds dottern Lilly, som på grund av moderns svaga hälsa vilken försämrats det senaste året, tas om hand av Johans moder. Flickan, som på grund av moderns sjukdom, är späd och mager dör efter någon vecka.

Beda och Maria fick tidigt börja som barnpigor, på sommaren då de inte gick i skolan. För övrigt skulle barnen hjälpa till med sysslorna i hemmet. Ruben talade om att då han och Beda var 9 - 10 år fick de som uppgift av morfar att med handskära skörda en skyl korn vardera per dag. En skyl var 30 band. Pojkarnas uppgift var att ta hem löv från skogen för att dryga ut vinterfodret till djuren samt från rönnar skära pinnspön som skulle barkas och sedan användas till pinnar till höräfsor.

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Vägförbindelserna från Sjulsmark eller Rosfors var obefintliga, det var endast stigar som bitvis gick över stenig och svår terräng. Till största delen med rätt så branta stigningar både från Sjulsmark och Rosfors. Avståndet till skolan, som under de två första åren var inrymd i Öhmans sommarbyggnad, var 6 km lång. Till storskolan nere i byn var det 12 km fram och åter. För att få en bra vinterväg brukade morfar hugga en rätt så stor gran och fästa den i skacklarna eller i framstöttingen och sedan med hästen köra ner till byn. Detta gjorde att ojämnheterna under snön utjämnades och man fick en bra väg för barnen och de vuxna som skulle ner till byn. Det bästa och mest använda kommunikationsmedlet vintertid var skidorna som användes flitigt. Men även träsparken väl vallad eller med järnstänger var ett bra sätt att förflytta sig dit man önskade. Till närmaste granne, Janch, var det 2 km, till Brännträsket drygt 3 km och till Rosfors ca 3 km. Trots dessa avstånd träffades grannarna ofta och hjälpte varandra, då det behövdes. Sämjan och sammanhållningen var alltid bra, det var ett av villkoren för att överleva. Hade någon på det ena eller andra sättet skaffat sig kött delade han med sig till den som behövde. Under sommaren hade en del bönder, bl.a. från Kopparnäs, kvigor på bete i skogarna kring Abborrtjärn. Dessa skulle ses till och det var barnen som fick ombesörja detta. En del sommar var det 10 - 13 med de egna mjölkorna som var tre till fyra stycken. Ersättningen var blygsam.

1905 gifte sig Leonard med Eugenia Karlsson, dotter till Smeden Karl Karlsson och de flyttar till deras bagarstuga. Timmerhuggning och dagsverken hos bönderna var hans huvudsakliga sysselsättning. Ruben har som 12-åring under sommaren arbetat med rödfärgning av en del hus vid bruket. Dagpenningen var 75 öre vilket var en hög summa den tiden. Morfar arbetade på sägen som sågställare och försärgare för en dagpenning av 2 - 2,50 per dag. 1 mars 1906 avlider Leonard, tröigtvis i tarmvred. Sorgen är stor både för hustrun och föräldrarna. Samma år avlider Johans hustru Alvina varvid de två minderåriga barnen Emma och Albin blir moderlösa. Det blir sorg både i Brännträsk och i Abborrtjärn.

Barnen tas först om hand av Johan föräldrar i Abborrtjärn men så småningom av Alvinas syster i Brännträsk, tidvis med hjälp av Maria och Beda. Sundströms var i behov av sin sommarbostad varför Johan med barnen flyttar till en stuga som stod i närheten av Holmboms i Sjulsmark. Alvinas syster med hjälp av Beda skötte barnen de dagar Johan var borta på arbete. I Malmberget fanns det arbete inom gruvbrytningen och dit sökte sig många, även Johan broder Oscar med hoppet om bättre med arbetstillfällen. Livet i Abborrtjärn börjar återgå till det normala, efter alla sorger som drabbat dem. Mormor och morfar levde i god tro att dom snart skall få återköpa egendomen, när timmerhuggningen upphörde.

På omvägar får morfar 1906 höra att Stenberg sålt Abborrtjärn till Patron Hedqvist. Stenberg infriade aldrig sitt löfte och de vackra orden och handslaget var intet värt. Besvikelsen var stor då inget kunde göras när köpet redan var klart. De hoppades nu att få bo kvar och bruka jorden som de med stor möda utökat och fått i god hävd. De får så småningom löfte om detta av den nya ägaren. De ska dock på tider som bruket begär betala 100:- per år i arrende. Ett dagsverke betalades med 1 - 2 kr, mera kvalificerat med 2,50. Det blev många dagsverken utan ersättning för att betala arrendet. Morfar jämte någon av sönerna måste utföra dessa dagsverken under den brådsta tiden, vår, sommar och höst. Detta skapade problem för det egna jordbruket så det blev kvällar och söndagar som det arbetet skulle utföras, eller av de hemmavarande som inte arbetade på annat håll.

Morfar var försärgare på bruket och även Ruben som var 14 år får arbeta på sägen. Hans arbetsuppgifter var att städa och ta bort spån och skräp under ramen samt kring transmissioner, remmar och hjul under sågningen. När sägen stannat fick han dra alla smörjkoppar. Det var adrig tal om arbetarskydd eller minderårig arbetskraft.

Leoards hustru flyttade efter makens död hem till sina föräldrar. Några månader senare föder hon en son som får namnet Fritz. Beda börjar som 15 åring att tjäna piga hos Nilssons i Brännträsk. Maria blir piga hos Olofssons i Sjulsmark. Från att tidigare ha varit 13 personer minskar antalet till 6 och tidvis endast 4 beroende av var de äldre sönerna arbetade.

I Malmberget visade det sig vara överskott på arbetskraft så att både Oscar och Bror går utan arbete många dagar. Johan träffar Edla Vidgren, som blir hans andra hustru. De bor en tid i Malmberget men flyttar sedan till Abborrtjärn varefter de förvärvat Ulrik Anderssons torp i Sjulsmark. Byggnaderna är i bra skick och det föder 1 ko och smådjur. Familjen får en bra bostad och Emma och Albin som är i skolåldern en styvmor som sköter om dem. Johan arbetar tidvis i Malmberget. Edla föder sonen Egon och familjen är lycklig.

Morfar sköter ibland malningen vid kvarnen och ibland gör han sina dagsverken vid sägen. Ruben arbetar även vid bruket samt hjälper till hemma. På grund av arbetslöshet i Malmberget kommer Bror hem och planerar i likhet med flera ungdomar i Sjulsmark att resa till Amerika.

Föräldrarna är emot detta men förstår att han vill hjälpa dom ekonomiskt och då är detta den enda möjligheten. Pengar till resan, 1.000 kr, lånades av släktingar i Svartnäs, som fick hans livförsäkring som säkerhet. Han skulle skicka pengar till premierna och de skulle ombesörja inbetalningarna, vilket de också gjorde.

I början av 1910 reste Bror via Trondheim till Liverpool varifrån båten skulle avgå. Därifrån kommer första brevet där han berättar att på avresedagens morgon, när han skulle besöka vättrummet på hotellet, ser han en man som tagit sig av daga med en rakkniv. Det var en kuslig upplevelse att se blod överallt. Så småningom får de gå ombord på båten som skall föra dom över till Amerika, till allas förnöjelse. Efter några dygn på Atlanten drabbas de av en våldsam storm som varar i flera dygn. Sjöarna slår över båten, allt är vått, passagerarna är sjuka, besättningsmän omkommer och det är kaos innan stormen avtar. Flera dygn försenade anländer de till New York. Glädjescener utspelas på kajen eftersom meddelande har gått ut om att båten gått under med passagerare och allt. I Abborrtjärn är man ovetande om vad som hänt till dess att de får nästa brev från Bror och kan gläjas över att han lever.

Oscar som insjuknat i Malmberget kommer hem. Läkaren som han besökt där uppe rådde honom att åka hem och vila sig en tid. Han arbetade med malmstämning, ett mycket tungt arbete vilket gjorde att han tappade kraften i ena armen.

Bror är en flitig brevskrivare, föräldrarna får ofta brev från honom. Johan börjar tala om att även han har planer att resa över till Bror. Arbetstillfällena har minskat och för att klara familjens uppehälle, ser han det som den enda möjligheten. Edla ger sitt samtycke och pengar till resan ordnas genom lån. På sensommaren reser han och kommer fram utan större äventyr.

När flyttningen från Abborrtjärn skulle ske fick jag ledigt en vecka av Markström, för att hjälpa till med detta. Det var mycket vi önskade ta med, men de som ombesörjde flyttningen ansåg sig inte ha tid att köra så många gånger som det skulle innebära om allt skulle tas med. Mycket betraktade de som skräp. Mormor saknade mycket av det som inte kom med och gav uttryck för detta många gånger. Hon hade dock bott i Abborrtjärn i 36 år och hade under den tiden själv skaffat allt som fanns där. När risslan med mormor, som var den sista som lämnade Abborrtjärn, kom till logen ville hon för sista gången se den plats där hon trivts så bra. Kusken stannade och hon fick vända sig om. Att lämna Abborrtjärn var säkert ett av de svåraste beslut hon tvingats fatta och tårarna på hennes kinder vittnade om detta.

Min morfar var född i Svartnäs 1850 och kommer från släkten Mårten Olofsson Fjällström som inflyttade 1803 från Backe, Fjällsjö i Ångermanland till Svartnäs, Långvik. Denne Mårten var min morfars farfars far. Morfars far hette Johan Fjällström och var född 1810 i Svartnäs.

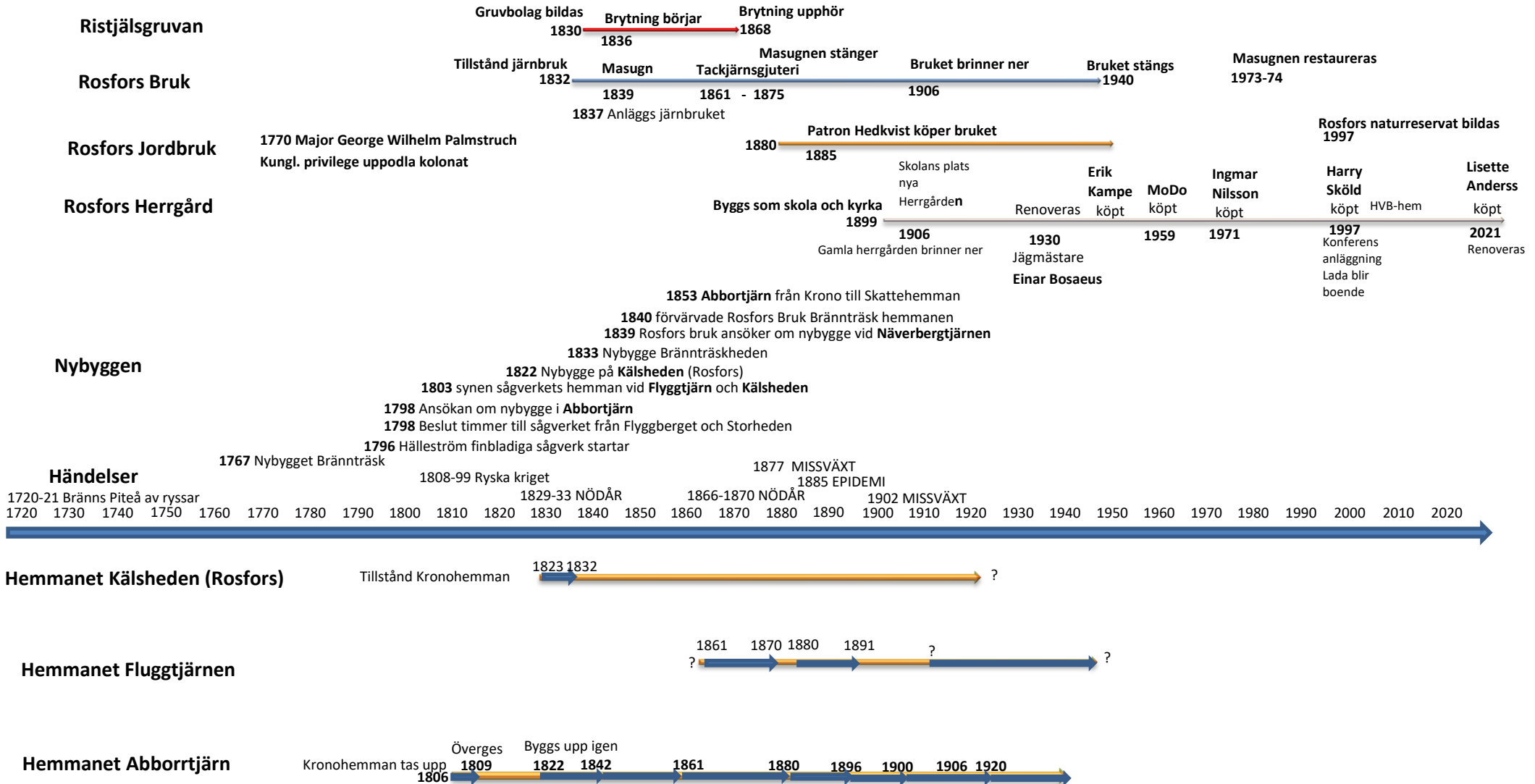
Min mormor var född i Sjulsmark 1853 och hette Nordlund som ogift. Hennes far hette Johan Johansson Nordlund och var från Trundavan. Han var född 1817 och hade varit gift en gång tidigare. I första äktenskapet föddes fem barn och i äktenskapet med mormor föddes sju barn.

Morfar och mormor gifte sig 1875 och i äktenskapet föddes elva barn varav tre dog i spädd ålder. Första åren bodde de i Svartnäs och sedan vid något sågverk i närheten av Luleå. Så småningom flyttade de till Alkvists stuga på Karlssonsbacken i Sjulsmark. Hur länge de bodde där, innan de 1890 flyttade till Abborrtjärn, vet jag inte.

Axel S Fjällström

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Bilaga 4 Sammanfattande historia över Rosfors

RAPPORT 4c Rosfors kulturvärden

Ristjalsgruvan

Rosfors Bruk

Rosfors Jordbruk

Rosfors Herrgård

Nybyggen

Händelser

1830 1868

1832 1940

1880

1899

1853 **Abbortjärn** från Krono till Skattehemman

1840 förvärvade Rosfors Bruk Brännträsk hemmanen

1839 Rosfors bruk ansöker om nybygge vid **Näverbergstjärnen**

1833 Nybygge Brännträskheden

1822 Nybygge på **Kälsheden** (Rosfors)

1803 synen sågverkets hemman vid **Flyggtjärn** och **Kälsheden**

1798 Ansökan om nybygge i **Abbortjärn**

1798 Beslut timmer till sågverket från Flyggberget och Storheden

1796 Hälleström finbladiga sågverk startar

1767 Nybygget Brännträsk

1808-99 Ryska kriget

1829-33 NÖDÅR

1877 MISSVÄXT

1885 EPIDEMI

1902 MISSVÄXT

1720 1730 1740 1750 1760 1770 1780 1790 1800 1810 1820 1830 1840 1850 1860 1870 1880 1890 1900 1910 1920 1930 1940 1950 1960 1970 1980 1990 2000 2010 2020

**Hemmanet
Kälsheden
(Rosfors)**

Tillstånd Kronohemman

1823 1832

Olof Falk f.1760

d. 1830

Carl Olof Falk ?

Flyttar 1832 ?

?

?

1822 gifta

Maria Nilsdotter ?

Äggs av
Rosfors bruk

1861 1870 1880 1891

Anna Katarina Grönberg f. 1836

Jonas Andersson Berg f. 1805

Kälsberg

f. 1836 Kälsberg

Johan Fredrik Berg

6 barn

Helian Lundkvist ?

Hilding Lundkvist

Hans Lundkvist

Olga xx

Maria Brita Sandin f. 1841

1827 gifter sig, 9 barn

Ulrika Lovisa Grönberg f.1800

Kronohemman tas upp

Överges

Byggs upp igen

1806 1809 1822 1842

1861 1880

Köp av
Johan

Säljs till
Stenberg

Säljs till P.
Hedkvist

1896 1900 1906 1920

Nils Petter Fjällström f. 1850

d.1809 i kriget

Nils Johan Fjällström f. 1877

Karl Ruben Fjällström f. 1893

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

1875 gifter sig, 11 barn

**Hemmanet
Abbortjärn**

Soldat Fredrik Rehn f.1767

Mor maria Josephsdotter f.1748

Joseph Tornander f.1769

Alters Bruk

Carl Petter Josersson Ohman f.1806

Flyttar 1842

1806 gifter sig, 5 barn

?

Anna Lisa Pehrson f. 1785

Erik Abraham Berg f.1815

Gift 1836 10 barn

1861

Flyttar 1861

1878

Alvina Forsberg f. 1878

13 personer

Catharina Andersdotter f.1807

Dräng Johan Erik Andersson f.1816

7 barn

1848

Flyttar 1853

1880

Flyttar 1880

Maria Helena Persdotter f. 1821

1848

Flyttar 1853

1880

Flyttar 1880

Piteå kommun